२१
४२
८५

कय्यटभाष्यटीका

भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायः

११८ पत्राणि

३२

नं. ३९६

[illegible]

कै॰ टि॰ श्रीगणेशाय नमः समर्थः पदविधिरिति कोपमिति भाष्यस्य न स्वरूपप्रश्ने तात्पर्यं तस्य श्रोत्रेण निश्चितत्वात् एतत्तो निप्रापमाहअर्थेति ॥
१ कोपमित्यस्य किमर्थं कोपमित्यर्थः शब्दार्थयोरभेदात् इति भावः किंभावेति करणाधिकरणसाधनत्वस्य अनन्वितत्वात् प्रयोजना
भावाच्च नोक्तिरिति विततः विधीयमानत्वादिति वस्तुसादिविधाविति शेषः तत्रत्वेतिकर्मसाधने इदं स थेः अर्थभेदाच्छब्दभेद इति मते प्रस
भिज्ञानुपपत्तिः तद्भेदेऽपि शब्दैक्येतु कः शब्दं समनुपपन्नमत आह तत्रेति श्रोत्रादिकेति इगुपधात्किदिति नेनेति भावः स्वरवेति
बहुलग्रहणादौणादिकस्यापि कर्मणि संभव इति भावः प्रयोगदर्शनमिति त्वे स्वर्येणाव्यध्यायीपाठादिह वेदे लोके चेति शे
षः एतस्य वेति तथा सति पदकर्मके विधाने दृष्टपर्यायो समासाद्य संग्रहः स्यात् स समासादेश विधौ वा तिप्रसंगः स्यादिति
भावः इह सूत्रे इतरा इति प्रकरणपर्यालोचनयेति भावः समासपदं इति मात्रोपलक्षणं समुदायो वेति सख्यवयवभूतपदानां
कार्ये समूहस्यावयवगतिरिक्तत्वाच्चापि स्वीकारादिति भावः विभक्त्यंतस्य पदत्वात् विभक्तिविधानस्य कथं पदोद्देश्यकविधि
त्वमित्याशंक्याह विभक्तीति एव इहीति विहितानां नियमस्य विधिना यस्या प्रतरविभक्त्यंतानां निहत्तिरूपस्याश्रयणेन सा निवृत्तिः
:पदोद्देश्यके स्यैः केचित्तु पदोद्देश्यकः पदत्वसंपादको वा सर्वोऽपि पदसंबंधित्वात् स द्विविधिरेवेति वदंति तन्न किं विधीयत इति एमः
प्रश्ने विभक्तिविधानमित्युत्तरमयुक्तं विधानस्य विधानकर्मत्वाभावादत आह तत्र विभक्त्येति एवं च सामान्यविशेषभावेनान्वयं १

तिभावः क्रियाविशेषणत्वाच्चकर्मत्वं। रूपद्वयमिति यद्यपि संज्ञात्वमपि तत्र तथापि एतद्रूपयातपा शास्त्रेव्यवहाराभावात्तन्नोक्तं
अन्येनेति। पूर्वपक्षिणा सिद्धांतिना चेत्यर्थः आद्येनेति पाठे किं पुनरिति संदेहकर्त्रेत्यर्थः अन्यथा त्वत्र अधिकारपरिभाषयोर्वि
शेषाज्ञाने फलाख्यानं तस्यानिर्देशार्थं इत्येतत्। स्वरूपयोगे योगेपादानेति। स्वरितत्वमयुक्ताधिकारेणोज्जरत्रेतज्जस्यदोयस्थि
तिः अधिकारांतरं ह व्याख्यानात्प्रानिवृत्तिश्च परिभाषायाः लिंगवत्तिसर्वत्रतेषां सर्वेषामत्रोपस्थिमापरिभाषायावात तत्र त
त्रोपस्थितस्स्वार्थोपस्थितिद्वाराव्याप्तिरिति भावः इदं च षष्ठीस्थाने इति सूत्रे निरूपितं तदुक्तमेकदेशास्त्र भवनेयातिदीप
तोपरितो व्याप्ततो भाषापरिभाषा प्रवर्तते पदेशांतरे स्थिति षष्ठीस्थाने इति सूत्रे आद्यनिपात एकाजनाङिति सूत्रे चांसंतत्र च पारार्थ्य
सामान्यादतिदेशसंज्ञयोः परिभाषात्वेन व्यवहार इति बोध्यं स्वरितगुणयुक्तमित्यस्य स्वच्छंदाद्धात्वर्थे णिचि मत्तो लुकिटिलोपाभा
वेप्यगत्यत्र परिभाषयाह्रस्वभावे आद्गुणो रूपमिति भावः यद्यपि अत्र अजंतस्वरशाह्वात णिचि इदं रूपं प्राप्नोतीति भाष्ये सर्वमित्यस्य
लिंगवत्सर्वशास्त्रमित्यर्थः तानि सर्वाणि पदविधिशब्दोपादानेन सामान्यतः पदविधित्वेनाये स्यान्न पेत्यर्थः द्वयोर्भावो द्वितेति
कोटिद्वये समसेव संशयोदयात द्वित्वं भवः संदेह इति भावः द्विविषयनिश्चयस्यापि द्वित्वमवलादाह अथवेति विरुद्धत्वाभिन्ना
धारवर्त्तिनामकारद्वयेनयुक्तमित्यन्वयः परस्परविरुद्धधर्मद्वयवद्वस्तुद्वयमित्यर्थः अनेकार्थेष्वेकार्थत्वमेकार्थीभाव इति

के॰ टी॰ शब्दशक्तिमनुसृत्य जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोस्तं दर्शयिष्यन्नादावजहत्स्वार्थायां तद्दर्शयति॰ यत्र पदानीति॰ उपसर्जनपदानीत्यर्थः
२ तदेव ध्वनयन्नाह उपसर्जनभूतस्वार्थानीति इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः न तु त्यक्तस्वार्थोपस्थापकानीति ता
त्पर्यं॰ एवं च तत्पुरुषादौ एकपदं तादृशं बहुव्रीहौ द्वे च पदद्वयमपीति बोध्यं जहत्स्वार्थायामाह निहतस्वार्थानि वेति॰ उभयत्रा
पि हेतुः प्रधानार्थोपादानादिति आद्ये प्रधानार्थेन स्वोपस्थितिकाले एव उपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्य
र्थः अन्त्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादानादित्यर्थः बहुव्रीहौ तु प्रधानपदं समुदाय इति बोध्यं एवं द्वन्द्वेपि प्रधानपदं समुदा
यस्तदर्थेन साहित्येन स्वविशेषणतया स्वघटकार्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि यद्वा विशेष्यसाहित्योपस्थापकत्वात्प्र
धानेन समुदायेनैव स्वघटकार्थस्याप्युपादानान्निहतस्वार्थानि वेति तत्राप्ययमेकार्थीभावः समाहारेतरेतरयोगयोरुभ
योरपि साहित्यं विशेष्यं आद्ये तु भूतावयवभेदं मेलयेद्भूतावयवभेदमित्येव तयोर्भेद इति बोध्यं स्वार्थानीति सन्निहित
त्वान्निहतस्वार्थानि इत्येतत्स्पष्टान्वयि॰ आद्ये आहत्य स्वार्थानि इति अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनीत्यर्थः । प्रत्येकशक्तिस
हकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भावः पदानीति बहुवचनं तु बहुव्रीह्याद्यभिप्रायेण । स एकार्थीभाव इति॰ रामः
आद्ये एकीभूतार्था निमिलितार्थानीत्यर्थः तत्र मिलनस्येतरसाकांक्षत्वात्तद्द्वयोरपि समर्थत्वं तत्पुरुषादौ अत्र से पदद्वयार्थयोरेकप २

दार्थत्वप्राप्तिरित्यर्थः परस्परेति। विशब्दस्य क्रियापदमतीहारं सन्निधानादिति भावः। तत्रैवैकार्थीभावस्येति तदुक्तं तत्र पारागामध्ये तत्रैवेमर्थः
सापेक्षासहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह भाष्ये स्मेत्यत्रखल्वपीति। एकार्थीभावसहिताधिकारत्वे अधिकारस्य समर्थपुनःकोदे
षस्कमध्ये पादद्वये निवृत्त्यात तीपाध्यापाद्यावसंबंधो बोध्यः। एतेनाधिकारत्वसहितोभयविधसामर्थ्ये [illegible] ती पाध्या
[illegible] एतेनाधिकारत्वसहितोभयविधसामर्थ्योभयपरतापक्षोऽपि निरस्तः। उभयविधेति अधिकारत्वपरिभाषात्वे
चेत्यर्थः। भवतां वेरूपत्वलक्षणाः। ननु पराङ्गवद्भावविधानासंग्रहो दोषो तत्राह तत्रेति। व्यपेक्षाविनाभावित्वादिति व्यपेक्षायामपि तत्त्वा
दित्यर्थः। एवं चैतदुपस्थितिं विनापि तत्र न दोषः। क्रियाकारकयोरेकार्थीभावासंभवश्चेति भावः। अत्र क्रियाकारकयोरित्यत्र पा
मक्तस्यैथ विभक्त्यर्थयोः सर्वथा व्यपेक्षाभावो दर्शितः। इदानीमेकार्थीभावसहितपरिभाषापक्षे उक्तं प्रकर्षयोगमुपपादयति
सुप्धातुप्रभृतयइति। एतेनाधिकारत्वेनैतदसंग्रहो दोष इति ध्वनितं अत्रमत्र सुक्तग्रहणमिति। तथा च तदेशात्रैकार्थीभावसामञ्जा पर्य
नानत्वाह एवमपि क्वचिदिति। लिंगादिरिति। एतल्लिंगमलुकातकुत्सितरतिसूत्रभाष्योक्तन्यायादित्यर्थः। कृतसंधिकार्यत्वार्थ
कमपि तत्र तदर्थ्यसोऽस्ति तावेतरगत्वैनेव पूर्वं संधिकार्यप्रवृत्ते विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् पचकेति ददर्शिवंसंततस्य संक्षेपि
तदर्थघातकत्वयाविभक्तेरावश्यकत्वात्। भाष्ये पूर्वपक्ष्याशयस्त्वेवं पदविधिशब्देन पदोद्देश्यकविधिग्रहणं। एवं च साक्षात्पदोद्देश्य

के॰ टि॰ केसमासनञ्क्रिताद्वेवस्मान्वत्तत्रश्चात्रहिपः साक्षादुद्देश्यो धातुर्नेसपदे॰ किंचधातोरएककर्मचोपपदसंज्ञमितिसूत्रार्थात्संनियोगशि
३ ष्टन्यायेनतत्रसतिप्रत्ययइतिनतदुद्देश्यकः प्रत्ययविधिः उपपदसंज्ञायास्तदुद्देश्यकत्वेपितत्रैकार्थीभावयोग्यद्वितीयाभावइति
देवदत्तस्यकुंभंकरोतीत्यादौप्रत्ययेनिवृत्तयेसमर्थग्रहणस्यावश्यकत्वात्किमुच्यतेगम्यतेतत्रसामर्थ्यमित्यतआहपदेति॰
प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानंलोकप्रयुक्तस्साधोरेवनिवर्तकमितिनदोषइतिभावः भाष्येऽसन्नेहीतिहित्वर्थेयथासमोसाद
यइति॰ अस्याख्यापितहेत्वर्थंस्यात्॰ प्रयुक्तायुक्तत्वविवेकरहितानामर्थेइहेवतत्रापिकर्तव्यमित्यर्थः॰ महत्याः संज्ञाया
इति॰ संज्ञासूत्रस्यातत्रग्रहणस्यवैसर्पिवोध्यं॰ यथाकथंचिदुपपदसंबंधिविधेस्तत्रग्रहणमितिभावः॰ नविधीयतइतिएवंच
नत्तस्यप्रधानत्वमितिभावः सामर्थ्योपस्थाने समर्थपदोपस्थानेयस्यदेवदत्तकष्टमिति केष्टपदार्थमाहश्रितइतिनन्वसम
पिसमर्थग्रहणेएकार्थीभावाभावे नर्थकत्वेनप्रातिपदिकसंज्ञा॰ प्रहेतो फलाभावात्समासोपिनस्यात्॰ सूत्रेतुएकार्थीभा
ववतिचरितार्थमित्यतआह अस्तिसत्रेइतिनन्वेकार्थीभावविषयेएवसमासःशिष्टैःप्रयुज्यतेइतिकथमेतदतआहवच
नादितिलक्षणमात्रशरणाप्रतिसूत्रारंभइतिभावः ननुफलाभावोतआहवचनादितिफलंतुछिन्तिवचनादित्यर्थः वाक्यसंबं राम:
धिनेमितिविष्णुमित्रादयोवाक्यसंबंधिनः भाष्येउपादानविकल्पइतिउपादानेनकृतोविकल्पइत्यर्थः तिष्ठत्वमिति॰ तिष्ठत्वंशंकु ३

लपानप्रयोजनं मृशालेन कृतः खंडो धावतीत्यर्थः शंकुलयेति सहयोगे तृतीये लपिकश्चित् हे विशाखमित्र त्वं शंकुलया किं करिष्यसि उपले
न पाषाणेन कृतः खंड इति द्वितीयार्थः ननु खंडस्य प्रकृतत्वात् तृतीयोत्तार्थे कृतत्वेना सीसनन्नाह तृतीयांतार्थेति तद्धेतुने नतृतीयांत
मात्रं परामृश्यते तच्चात्र खंडनस्य करणा साध्यत्वावश्यंभावाद्विश्यमस्येवेति भावः प्रसामर्तिनोश्रीयत इसभिप्राय केम्प
इत्यस्य मानेषीरिति क्रियाप्रसपादनं त्वेपजदत्ताद्देवदत्तो वश्यर स्यपरत्विमार्गे संभावितमपि हृककभयेसत्कानदूरस्परणार्थं त्वं गच्छे
ति वाक्यार्थः अस्येवात्रेति सर्वेषां कारककारकाणां साक्षात्सामं परयावाक्रियायामन्वयादिति भावः भाष्ये इह कस्मान्नेति समास इति
शेषः महाकष्टश्रितइतीति पदे वंवाक्यंतदा समासेन महाकष्टश्रित इति भवतीत्यर्थः तदानभवितव्यमिति समासेनेति शेषः ननु पदिसा
मर्थ्यमस्ति अस्तु समासः को दोष इत्यत आह पथवेति तदा महत्कष्टेति महदिति एवं च यदं महाकष्टश्रित इति + परे तु महानदे
वदत्तः प्रियो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहौ महादेवदत्तप्रिय इत्यस्याभावायमहद्देवदत्तप्रिय इत्यस्यासिद्ध्ये त्रिपदसमासे सिंवांतरपदयो
:सन्महदिति समासाप्रवृत्तिर्बहुलग्रहणादिति महत्कष्टश्रित इत्येवैकपद्येनैकस्वरः स्यात्तच्च नेष्यत इति भाष्याभिप्रायः विशेष
णां विशेष्येणेत्यस्य त्रिपदे समासे वांतरपदयोर्महत्त्वं सूत्रशेषे वदतां तत्त्वं पंचमतानां पूर्वनिपातनियमार्थो नो च तत्र प्रवृत्तिरुक्त
प्रायेवेत्याहुः + एतत्क्रियहके समासे परत्वात् हीने द्वितीयेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः एकाराकारः उदात्तः त्रिपदसमासे वांतरतत्पुरुषे

कै·टी· तस्य समासांतोदात्तत्वेपि स एवेत्यर्थः समासस्येत्यनेनेति अवांतरतत्पुरुषनिमित्तकेनेत्यर्थः थाथादिस्वर इति न्क प्रसपाकारछदात्त
४ इत्यर्थः तेनांतोदात्तविधानात् यथेति· तत्र हि त्रिपदे बहुव्रीहौ अवांतरतत्पुरुषतद्धितार्थेत्यनेन जाते सति शिष्टत्वाद्वांतरतत्पुरुषप्रयुक्तः
स्वर इत्यर्थः परस्परं संबंधाभावादिति इष्टयोगे कार्थीभावादित्यर्थः पूर्यमानत्वमिति· कष्टेन महता स्यान्वयाभावादिति भावः विशेष
ताविशेष्यत्वे चेति· अन्येनैकार्थीभावादेव परस्परं तत्वाभाव इत्यर्थः समासेन स्यादिति अवांतरतत्पुरुषेण स्यादित्यर्थः स्वरश्च समस
स्येति सोवरीरा स प्रमीनातदंतस्य प्रमीला त्वं हीनवाविर्न्को तोत्तरयदंतस्य समासस्य संबंधि द्वितीयांतं पूर्वपदं प्रकृत्स्वेसर्था
दिति भावः अत्रात्तुविवीजेंतुत्र यात्याम एकार्थीभावे द्वयोरपि सोऽस्येव· एकयोगे कार्थीभावाभावेपि न क्षतिरिति समासे इति अस्य थेकप
दस्य समासाभावेन एकवचननिर्देशोऽसंगतः स्यादिति भावः तत्फलं दर्शयति पदद्वयात्मकस्येति सुविसर्गेनेन सुबंतसमुदायपरिग्रह
तो हेतुमाह संख्यापा इति अनियत· संख्यावच्छिन्नस्य संज्ञितेऽव्यवस्थापत्तेः तद्विशेषाकांक्षाया सुयाजसंरक्ष्ये वा विवक्षितत्वमाशयेन
दृष्टांतमाह यथा पशुनेति आकृतौ प्रवर्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रयबहुव्यक्तिषु प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्याशंक्याह यथा वा
स्तादिति एकैकस्यामिलितस्यामेवेत्यर्थः प्रसपाभिधानेति त्रानव्यवहारेसर्थः तथा सुबंतसमुदायस्येति· प्रसयपरिग्रहणायरिमा रामः
षपातस्या सुबंततत्वात् सुबंतसमुदायस्य विवक्षिते कत्वकसुप्पदेन वक्तुमशक्यत्वादिति भावः चिकीर्षत्वे विधेयत्वे संचिस्कीर्षस्य ४

स्य पाठः भूषणाय चार्थो भावान्सुरो प्रक्तिः समोनय योगाद्वेति गोध्वंगुणात्वाच्च प्रातिपदिकस्येति प्रधानगता संख्या विवक्ष्यते इति यं
या स्तु अर्थप्राधान्यमादाय वोध्याः आधारगताया इति जासाधारद्रव्यगता संख्या विवक्ष्यते इत्यर्थः नन्वेवं ब्राह्मणो न हंतव्य
इत्यत्रापि जातिसाश्रयसंख्याया विवक्षास्यात् तस्यापि गुणत्वात् अत आह ब्राह्मणसमुदायस्येति शास्त्रार्थोतिक्रांत एवेति न्यायेनैवं शा
स्त्रार्थे ज्ञातेकस्यातिक्रम इति चि सं परे तु सुप्सुपेति वर्जते इति भाष्यस्याकृतिस्तु प्रत्येकं समाप्यत इति वक्ष्यमाणा आशयः इतरस्तु ए
कत्वविवक्षये कसुवंतस्यैक सुवंतेन समास इत्येकमिति मत्वाशंकते नन्वचमो इति आहत्ता विति प्रक्तिजिनिमित्ताश्रय सर्वव्यक्ता विस
र्थः अन्यथा व्यक्तिवादेऽपि विनिगमनाविरहाद्व्यासामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्त्येन दुक्तिरसंगता स्यादेवं चैकत्वविवक्षाकर्तुमश
क्येति भावः सिद्धांती स्वाशयं प्रकाशयति आकृतिस्त्विति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं त्वित्यर्थः तदेवाह यावत्स्येत समाप्यते प्रातिपदिकादि
तीति एतस्य दप्रवृत्तिनिमित्ते प्रातिपदिकत्वादी इत्यर्थः द्वयोश्चेति पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्ते प्रत्येकं द्वयोरित्यर्थः अयं भावः यथा स्वांग
त्वजनपदत्वादेः प्रत्येकं समाप्त्या स्वांगसमुदाय उत जनपदसमुदायपोर्न स्वांगजनपदग्रहणेन ग्रहणात्तथा प्रकृतेऽपि न च
स्वांगादिस्यादाव व्येकत्वविवक्षया न दर्थलाभः तत्र प्रत्येकत्वस्य स्ववाचकप्रत्ययप्रकृत्यर्थ स्वांगवाचकशब्दान्वितत्वेऽपि स्वां
गान्वितत्वेनैकस्वांगवाचकादिसर्थो लाभात् एको यः स्वांगवाचकः शब्दस्तेनावत एव ततो लाभात् एवं बोद्धेश्यगतासंख्याः

कै टी
५

विवक्षितत्वेनेति मीमांसकसिद्धान्तविरोधोपि॥ किंच प्रातिपदिकसमुदायात्तद्धितशंकायां तत्समाधानपरे मतुप्सूत्रस्थे भाष्ये
नकेपरोक्तः प्रकारो भाष्यः तत्र प्रातिपदिकादिमत्त्वसमस्तत्वेन समासे संख्यामात्रभाने नैकत्वस्याभानात्तद्रूपमारा
विमुक्तत्वस्यैकत्वं तु समाहारान्वयीति बोध्यं न च तत्पर्यायस्याधिकरणैकत्वे कैः समासादिवारणार्थं साध्वी प्योदगित्यादेः स्त्रीप्र
त्ययांतसमुदायाद्दापत्तेस्तथापि सत्वात्तथा च तत्र बहुवचनसत्वेप्येककत्वस्त्रीत्वमपांतादेव प्रसपस्तथा मेत्रायीसाद्रुः
प्रधानार्थाभिधायिनेति प्रधानार्थविशेषणीभूतस्वार्थोपस्थापकेनेत्यर्थः प्राधान्यं स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वं क
थमेकार्थीभावश्चेति कथमन्यविशेषणत्वेनेवोपस्थितिरित्यर्थः इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य स्वविशेषणसोत्रा
कांक्षाभाव इति भावः प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि वृत्तावुपपत्तिमाह प्राधान्यादेवेति नन्वेवं राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यपि
स्यादत आह सामान्येत्यादि तु यत्र विशेषणविजातीयविशेषणयोगः प्रधानस्य भवतीति ज्ञाप्यत इति भावः यद्य
पि समासे विशिष्ट एवान्वय इति प्रधानस्य न सापेक्षत्वं तथापि दर्शनीयत्वाद्यन्वये पुरुषत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकं
न राजसंबंधो यीत्याशयेन तत्र योक्तिरिति बोध्यं भाष्ये सुधर्गुरुकुलमिति गुरुसंबंधविशिष्टं कुलं संक्रम प्रेक्ष्यातेन तु तद्व रामः
यवो गुणीस्यार्थः तदाह गुरुकुलादिनेति नन्वेवं गुणेवद्वत संबंधित्वेन लभ्येतेत्यत आह सामर्थ्यादवयवमपीति येषामर्थानां गु ५

णानां तत्संबंधात्सामर्थ्यमित्यर्थः। किमः षष्ठ्यंतात्सापेक्षत्वमुपपादयति केषां शालीनामिति। न तु शालीनां कीदृश ओदन इत्यर्थ इति भा
वः। कलमाः श्यामशालयः। आपरीयाणां मध्ये स्वकाढकमित्यर्थे नित्याह आपरीयाणां मज्ञानामिति उक्तार्थे उपपत्तिमाह
नेकत्वादिति। एकत्वे पितृस्याहतद्रव्यवानां वेति सामीप्यादेरपीति। सामीप्याद्नि निरूपितसंबंधस्यापीत्यर्थः। अत्र यद्वा स्वकसंबंध
स्यैवात्र भानमिति तन्नियामकाभावादिति भावः। भाष्ये नैषा समुदायापेक्षेति। एवं चाप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे हि निदर्शनात्सा
पेक्षमसमर्थमिति वक्तुमशक्यमिति भावः। गमकत्वाद्वृत्तिरिति वक्ष्यमाणाशयमाह संबंधिशब्दत्वाच्चेति। नित्यसापेक्ष
विषये आकांक्षाया अशांतत्वादुक्तन्यायविषयाभावान्न सामर्थ्यमिति भावः। प्रयुज्यत इति समस्तत्वेनेत्यर्थः। स्वार्थवृत्तिः। स्वा
र्थे इव स्वार्थे वर्तमानस्वार्थे शब्दो भावप्रधानः। स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वाव्यवस्थितादर्शायामिव इहाप्यपीत्यर्थः। किमोदनद्रव्यसादपेक्षत्वमाम
र्थेऽपि भाष्यकारप्रयोगादेव साधव इति बोध्यं। सापेक्षमसमर्थमित्यस्यापवादनिकत्वेऽपह्नवं गात तदमाह भाष्येऽन्यत्र स्वत्वपीति अम
यापाकेपरोक्तन्यायस्य एकार्थीभावविषयत्वात्तदसुसोऽसत्त्वव्यपेक्षा हृष सामर्थ्यमेवयहादसंगतिः। स्पष्टेषु तत्र धनपत्वा
हवावनिकेहीति। सएवेति। मदीपं वो वधेदुष्पारिहामित्यादेरिति भावः। भाष्यकारोऽन्यायं दर्शयति अगमकत्वादित्यादिना क्रियाविशे
षणां वेति महद्वाम वर्तितथाकरोतीत्यर्थ इति भावः। नकष्ट विशेषणानामिति तस्य पदार्थैकदेशत्वादिति भावः। नचैवं कष्टंश्रितस्य

कै॰टि॰ स्यापि विग्रहत्वेन स्यात् तत्समाससमानाकारायाः एवोपस्थितेः एतेन वृत्तिविग्रहयोः समानविषयताकत्वं सूचितं विशेषणास
६ मभिव्याहारे तु तदन्वयायकष्टादेः विशेषणानाक्रान्तविशेष्यतयोपस्थितिरावश्यकीति तयोः सामानार्थ्यं त्वभंगः इदमेव
पदार्थः पदार्थेनेति सूत्रमतेर्मूलमिति दिक् भाष्ये एतस्माद्धेतोः अत्र महत्सादि अगमकत्वादित्येन समाधेः सापेक्षमसमर्थमि
त्यादिक्रमः ननु संभाविताशब्दस्य साधुत्वनिर्वाहकत्वपेतद्वाचरिकं स्मरं इत्यर्थः तत्र धनपन्नाह यत्र गमकत्वमसादिना एतदेवाभिप्रेत
माव छे लोके इत्यादिना अगमकत्वादेव तदर्थे शिष्टलोके अप्रयुक्तत्वात् समासो न भवतीति भावः एवं च गमकत्वादेव किमोदनः शा
लीनामित्यादेरुपपत्तिः कैयटाद्युक्तसंबंधिशब्दत्वादियुक्त्यादेव तस्य गुरुकुलमित्यादेः साधुत्वेउपपादितेपि किमोदनः इत्या
देः साधुत्वं नोपपादितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधुगमकत्वेन निर्वाहितमिति शंकायां तत्र आह गमकत्वाभिमत्वाइति तत्र हेतुर्लोके
प्रयोगः अतो सौ गमकत्वेनेष्टः इत्यर्थः परं त्वसाधुरिति भावः असमर्थत्वमुपपादयति किं चिदकुर्वाणामिति न सूर्यस्य यासज्ज
येति सूर्यपदार्थघटकधात्वर्थेन नान्वयाभावात् सामर्थ्यमित्यपि बोध्यं नियमार्थं न विष्यतीति एवं चाकिंचित्कुर्वाणामित्यादि
पः प्रागुक्तान्त साधव इति भावः असूर्यंपश्यादीनां प्रागुक्तानां बहूनां साधुत्वस्येष्टत्वादेकवचनमनुपपन्नमत आह अभेदमिति ए राम:
तस्यैवेति भाष्यस्य प्रागुक्तस्यैव स्यैर्य इति भावः क्रियायामुभयोरिति इदं चिंत्यं ततः सर्वोप्यनिकयेत्यादेः समासापत्तेः असाम ६

र्थेपि ज्ञापकात् क्वचित्समासः स एव भाष्याद्याभेनास्योपयोगाभावाच्च प्रातिपदिकसंज्ञाप्यसमर्थे न लाटयोरिति अनपुंसकस्येति ज्ञापका
दिति भाष्याशयः अनुधेति सर्वत्रागमकत्वागमकत्वेन स्तोकं च सुब्बुक्ते दर्त्तेयेरिति भावः कृतेपि क्वचित्सरं परोपदेशागम्यागमकत्वा
दिनैव सर्वप्रयोगनिर्वाह इति बोध्यम् एतत्सिद्धेनेति अत्र सवार्त्तिककारीयसिद्धविचारमुपादाय एवं भाष्यकृताप्यवदत्तमिति भावः
एथगर्थ्य इति अर्थैकत्वपृथक्त्वे भिन्नाभिन्नोपस्थितिविषयत्वं आचष्टे उपस्थापयति राजशब्दोपि पुरुषार्थमेवेति पुरुषार्थालित
मेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यर्थः जहत्स्वार्थायामप्याहार्थवेति अवयवार्थान्वितइति पूर्वपदस्तपावयवार्थसहशार्थान्वितस्वार्थः
तदुक्तमन्यएवेति समुदायार्थः समुदायशक्तिगम्यः क्वचित् अवयवार्थान्वितइति पाठः तदास्य सूत्रे वामरवेत्यस्य विवरणमिदं द्वंद्व
बहुव्रीह्योरेकार्थीभावस्तत्सूत्रोपक्रमे दर्शितः एकार्थत्वमविभागापन्नार्थत्वमएथगुपस्थितिविषयार्थकत्वं तदाह पांसूदक
वदिति यथा मिलितपांसूदके न्यतरविषयकज्ञानविषयत्वेनान्यतरस्य तथा प्रकृतेप्यन्यतमाविषयकोपस्थितिविषयत्वेना
न्यतमस्येत्यर्थः यथायां सूदकमिश्रणेपिंडरूपं द्वयोरंतरमेवैकमापन्नं तयोः तद्वयवत्वव्यवहारश्चतद्वत् अत्रापीति भावः ए
वं चाएथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभाव इति फलितं गौणमेकार्थत्वं समासघटकपदानां बोधयितुं द्विंनिर्देशः पदानामसत्वावधा
तत्सत्ताव्यवहारे गौणस्तत्याते षामेकार्थत्वव्यवहारोपीति बोध्यं तदाह यद्यपीति सादृश्यादितिपक्षे प्येनत्स्थले वाक्यमप्येवं स्वरूपमे

के०टी० वत्तयाविरेस्वावयस्यानीयेन शास्त्रनिष्पन्नेन सर्वेंडेन सा दृरूपं गो ध्वं एकार्थीभावरूपेनेन सामर्थ्यं वचनमित्यस्य सामानाधिकरण्य।
७ नुपपन्ने राहकर्मरणातिगहनत्वकादिनिशेषः सामासे वचनद्वंसर्केतनद्विनितंभाष्ये समर्थमित्युच्यते इति वाक्यसमासयो विशिष्टपुरुष
स्येकस्यैवावगते विशेषाभावमाशंक्याह राज्ञ इति अनियतसंबंधप्रयेक्षयेति छेदः उपदत संबंधशब्देन तद्वनितयाप्रतीयमान संब
धः विशेषणाभावमापन्न इति विशेषणत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित इत्यर्थः समस्तप्रयोगगत विशेषणत्वस्यापि प्रथमातिरिक्तविभक्त्य
र्थत्वादिति भावः अभिधीयते। शक्त्योपस्थाप्यते। स्वनिष्ठः प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठः। प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् नतु
संबंधान्तरापेक्षयोद्भूतसंबंध इत्यर्थः विधीयमानत्वात् विधेयतास्वविषयतावत्त्वात् प्रथमाया विधेयविभक्तित्वात् इति भावः तदे
वाह प्रधानमिति द्वैतो भेदस्य भिन्नोपस्थितिविषयत्वस्य यथा घटघटत्वयोः घटशब्दजन्यसंबंधाविषयकोपस्थितेर्विषयत्वं त
थाद्वैतो राजपुरुषयोरिति भावः संबंधस्याप्रतीयमानत्वाद् राजपुरुष इति समुदायेनैकोपस्थापनादित्यर्थः उक्तार्थानामप्रयोग इति षष्ठ्यानि
वृत्तिरिति भावः उक्तविशेषस्यागम्यमानतयाऽविशेषोक्तिः कथमित्यत आह एवं हीति। पृथगर्थत्वस्यादितिसमासायेक्षपायरस्परापे
क्षयावभिन्नार्थत्वस्यादित्यर्थः न प्रतीयते तिपदाभ्यामिति शेषः सामर्थ्यभेदोपीति व्यपेक्षैकार्थीभावरूप इत्यर्थः भाष्येनापि राम:
क्रम इति नैव क्रम इत्यर्थः वाक्ये पृथगर्थत्वेपीति पृथगुपस्थितिविषयत्वेपीत्यर्थः एकार्थता एकसामर्थ्यवत्ता एकार्थीभावकृतवि ७

शेषप्रश्ने सुवतोयद् इत्यादिकथनमसंगतमतमत आह· एकार्थीभावाभावेति· यथा मशकनिवृत्तिकारणमपि धूमो मशककारणमित्युच्य
ते मशकार्थो धूम इति तथा तदभावकारणकमपि तत्कारणकमित्युच्यते तदुक्तं पातंजलभाष्ये उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्त
यः वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतं· उभयत्रापि राजसंबंधवस्तुत्वमतीत्यविशेषेऽपि क्वचिदिम इत्यादि· क्वचिन्नेति विभागः क
थमिति तत आह तत्रेति वाक्यीयस्यायेन विशेषणत्वमेव षष्ठ्यर्थो निमित्तं तत्रैव संबंधस्योद्भूतत्वान्न यामानादिति भावः। भेद
निवृत्ताविति· भिन्नो यस्येति विषयत्वमत्र भेदः संबंधस्योपरमादिति प्रातिपदिक इति भावः। भेदनिवृत्ताविति· भिन्नोपस्थितेति वि
षयत्वमत्र भेदः संबंधस्योपरमादिति प्रातिपदिकोक्तत्वात् तत्रांकांक्षोपरमादिमर्थः अर्थस्येति· अर्थगत भिन्नो यस्येति वि
षयत्वस्येत्यर्थः अवृत्तस्येत्यस्य राजसमानाधिकरणत्वेनैकार्थोऽव्यवधायकत्वमिति तिमन्नाने प्रतिरूपमुदाहरणमाह भार्या
राज्ञ इति· भार्यादेवदत्तस्येत्यस्य मध्ये राज्ञः पुरुषस्यानेन व्यवधानमिति बोध्यं· ननु वाक्येपि राज्ञो विशेषणतायां एवं निपातत्वाघ
ट्येषमभिसंबंधस्यानुपपन्नमत आह वाक्ये त्वनिपतेति यो वाप्यपेलक्षणः शब्दगतो भिसंबंधो भाव्याभिमेत इति भावः समासासमा
सकृतः स्वरविशेषो नैकार्थीभावकृतस्त्यत आह अर्थभेद इति स्वरशब्देनोदात्तः स्वरितो वात्र विवक्षित इति बोध्यं· द्वेऽपीति· एजन्तशब्दः कृ नि
नैतः पुरुषः कुमनं तद् इति भावः सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्युक्तेर्गौणिकत्वं कथमत आह वचनेनेति· व्यभिचारमेव दर्शयति यथेति· ननु वाचकाभावे

कै॰टी॰ कथंतत्प्रतीतिरत आह॰ पंचकेति तात्पर्यग्राहकंतु प्रकरणादीति भावः इदमेव दर्शनेस्मिन्नोति नञ्द्वित्रि गोध्यं राजपदमेवेति॰ शद्दशक्तिसा
८ मान्यादिति भावः एतेन विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न इष्टमिति परास्तं॰ शाब्दाभावे ऽर्थसाम्येपि महत्स्वेपि शद्दसाम्याभावे ऽन्यथाभावं द
र्शयति॰ अर्थाभेदेवेति॰ अभिन्नोपस्थितिविषयत्वे चेत्यर्थः॰ वाक्ये वेति चादीनां निपातानां परम्परायोगरूढेति भावः॰ तीक्ष्णेनेति॰ परामे
वम्रावास्त्वैक्यमत्रेत्यर्थः॰ अत एवतवेरतिश्राघमससमासे असमासे स्वरविधायकं विभक्त्यर्थेति॰ वाक्येउपसर्जनबोधकपदा
वां विभक्त्यंतत्वेन तदर्थसंख्याविशेषयुक्तार्थबोधकत्वमित्यर्थः॰ अंतर्भूतेति॰ विशेषणीभूतस्वार्थकमित्यर्थः॰ अभेदैकत्वेति विभ
क्त्यभावेन संख्याविशेषणानतद्रूपेणाप्रतीतिः॰ संख्यात्वेन सर्वसंख्यानामभाने मधुनि सर्वरसानां रसत्वेन भानवदिति भावः॰ तदा
हयर्थोषधीतिस्मच्येवेति॰ अत्र पक्षे संख्यात्वेन सामान्यं भासते न तु विशेषादिति पूर्वस्मात् विशेषः॰ संख्यावद्राजसंबंधीति प
सहृपेपि बोधः॰ अत एव भाष्ये संख्याविशेष इति विशेषपदोपादानं मधुनि सर्वे रससंतोजन्यस्य तत्तद्रोगादिनिवृत्तिरू
पस्य फलस्यानुभवान्नत्संताकस्त्वेनेपि अस्य सर्वसंख्याविशेषकात्स्न्येनाभानाभावइति तद्भावः॰ भेदानां विशेषाणां संरणमान्न्मा॰
संख्यासामान्येन तथाविधः॰ अभेदैकत्वसंख्यापदवाच्यः निर्विशेषसामान्याभावादिदं कथमत आह कायारादिति संख्यात्वे राम:
नैव तत्प्रतीतेर्विशेषरूपाणां जन्यद्रूपेणाप्रतीतेश्च भेदयो ह इतिभावः॰ तदेव समर्थयति कूटहीतेति शुक्लादित्पभेदत्वेति॰ शु ८

ख्यादिरूपविशेषस्यार्थः भेदरूप इति पाठे शुक्लादिविशेषरूपोर्थस्तिमर्थः तत्र रूपत्वेन रूपप्रतीतिः स द्वन्द्वविषया अत्र तु संख्यात्वेन प्रतीति
रसद्वन्द्वविषया विकल्पात्मिकेति विशेषः नन्वेकार्थीभावकृतसंख्याविशेषाभावे नैव तदसंनिधानमिति चेन्नेत्याह लुकेति लुक्शा
स्त्रपर्यालोचनपार्थसत्वमनुमीयत इतिभावः ननु लुक्शास्त्रपर्यालोचनयाऽर्थसत्वमेवेत्यत आह नहीति अनुगम्यते इति बो
ध्यत इत्यर्थः प्रसपलक्षणात् सिद्धय इति शेषः ननु जातौ एकवचने कथं प्रक्रियागतसंख्याविशेषप्रतीत्यापादनमत आह यदिति
ति समस्पि प्रत्ययेन तदनवगते जातौ तदाश्रीयत इति भावः जात्याख्यायामिति सूत्रप्रत्याख्यानादव पवद हत्याव्येण बहुवचनमि
ति अत्रापि व कुपुक्तं अत्राप्यभेदैकत्वमिति अवयविगताभेदैकत्वमित्यर्थः एवं हि दारा इत्यादावप्यवयविन्यभेदैकत्वं स्यादिति
तस्य हानिकृतविशेषत्वभंग इति चिंत्यं संख्याविशेषवल्लिंगविशेषोपि कुतो नोक्त सत्राह लिंगविशेषस्यापीति पुरेतत्संख्या
विशेष इत्यस्याभातिपदिकार्थसंख्याविशेष इत्यर्थस्ते न हि पुत्रादौ न दोषः मासजातादौ शब्दात् संख्याऽप्रतीतिरेव मासत्वे
न तु एकमासस्यैव बोधः अनेकमासजाते द्विमासजात इत्यादिदर्शनात् शब्दशक्तिस्वभावान्न कदापि तेनानेकमासस्य मास
त्वेन बोधः स्वसुत्रोपुष्पस्य पुत्र इत्यादावपि तत्त्वेतनपुत्र इत्येव बोधः आदेशतार्भावो तु तत्त्वेन वस्तुतः एकबोधनं दभावात्
पयोधराणि सारितो वृद्धत्वेनैव कदाचित्रयाणां कदाचिद्वं तु दारादीनां भानेन न कदाचिदपि त्रित्वचतुष्ट्वादिना तथा हतोराज

कै.टी. जत्वादिनैवैकानेकव्यक्तिबोधकत्वेन त्वेकत्वद्वित्वादिनेत्येतत्पर्यन्तमाशयः एवमन्यत्रापि बोध्यं दंतोष्ठस्य दंताः स्निग्धनराज्यमादावेवय
२ व संख्याया अभानानंदंतसेन ओष्ठत्वेन दंतौष्ठत्वस्य गार्थवत्त्वमतीतेस्तत्र वेवश्रनेकव्यक्तिसत्वे पिताताशङ्कृतो भानात्तत्र तत एव भाष्य
कृतोपसर्जनविशेषणत्वरूपविशेषस्य देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादाववव्याप्येकत्वपदस्य भासजातादाव आयकत्वेनोक्तमयमेदेकत्व
संख्याभानमतः इति भाष्येन कापि दृश्यतः इत्याह नास्ति स्वरभेद इति· आमंत्रितस्य वेतिपदात्मरस्य निघातविधानादित्यर्थः न
नु नियमेन संदेहस्येव जननेदृष्टएवं प्रयोगः स्यादत आह तत्र प्रकरणादीति· निपातनाद्वेति केवलाच्च संज्ञायामित्यादाविस
र्थः संख्याविशेषरूपस्य विशेषस्योपस्थितत्वादेवो यो स पि शब्दोऽप्युक्त इत्यत आह अपि शब्द इति यदा त एकार्थमप्रयत्नः पदान्तराच्चो
न्वपि तेनैवोपस्थितेस्स विषयः अर्थान्तरसमायपतीति· विशिष्टोपस्थिताव स्यापि सहायत्वादितिभावः अयोग्यत्वादितिपदा
र्थैकदेशत्वेनायोग्यत्वे भिन्नत्वादिति भिन्नोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः भेदनिबंधनसमुच्चयेति घटपदजे कोपस्थितिवि
षययोर्घटघटत्वयोः समुच्चयाप्रतीतेरितिभावः भेदस्यानिवर्तनादिति दृष्टघटपस्थितिनिवृत्तेरित्यर्थः घोसार्थाभावादिति·
समुच्चयाभावादित्यर्थः पूर्वग्रंथेन संगतिं वदन्नभिप्रायमाह अयं भाव इति यद्यपि वार्थे द्वंद्वसंज्ञक समुदायस्य शक्तावेकार्थी राम:
भावः सिद्धस्तथापि अवयवैः समुदायेन च पृथगुपस्थितानामन्वयद्वयस्यापि संभाव्येन तथा सतिविशेषणाद्यन्वयोपि संभाव्येतेति १

भावः सत्वेकदादेशनस्यभूतत्वादर्जमानप्रयोगोऽसंगत इत्यत आह प्रवृत्तेति प्रवेधोधारा अर्थादेशनपरत्वे संज्ञापरत्वेन स्यादत आह
वाक्येति। सिद्धान्ताभिप्रायमाह यदा त्विति विकल्पेन कर्मसंज्ञेति अतिप्रसंगस्त्वनभिधानादुद्धरणीयः भाष्ये व्याख्याने क्रियत इति समो
समप्रत्ययादिसंज्ञाप्रतीति शेषः च द्रुमसम्बन्धेति। यहरोदर्शनेन वक्त्रपाण्योरिति शेषः तदाह कपोलस्पर्शत्वेनेति निमित्तशब्दोऽयं
कसाधारणादिति भावः वाक्यभेदरूपकारणस्य सत्त्वात् किं पुनः कारणमित्यनुपपन्नमत आह प्रकृतीति। यथा कृतेरीयडिसा दो त
द्व्यर्थमित्युक्त्या अर्थादेशने गौरवमित्युक्तं दोषान्तरमनवस्यामप्याह अनवस्थानेनेत्यादिनात स्य चनावत्केनेक्तं तदिति। यथा
चार्थेऽत्यन्तवस्यापमर्थद्वितिकेन शब्देनोक्तं यत्कारणकचार्थज्ञानेनासौ व्यवहारः क्रियते येन शब्देन च तदुक्तं तत्रापि चाय
मेव यत्पेनुपोग इत्यर्थः अनुषज्यत इति भाष्ये नवस्यावस्यादिति पाठे चेन गौरवमनुषज्यत इत्यर्थः असंभवे हेतुः सामर्थ्यादि
ति। आद्देष्टरिति शेषः गौरवान्नवस्याऽसंभवानापरस्य [illegible] तभावेणाण्थगुपमासो संगत इत्यत आह दोषवाहुल्येति एषका ए
दिति अनेकार्थास्य पिधानवदिति न च न त्र भाष्योक्तेऽपि सपिवोध्यं यथेच्छमिति। गंगादिशब्दानां तीरादावपि प्रयोगादिति भावः न
न्वेवं कोशासंगतिरत आह शक्तिनियमेत्विति शक्तिवोधनेत्यर्थः प्रकृतीनामर्थनिर्देशोनावश्यक इत्याक्षिपतिभाष्ये नवे
तदिति प्रत्ययार्थानिर्दिष्टेति प्रत्ययार्थनिर्देशे प्रकृतीनामर्थस्य संवंधादेव प्रतीतिसंभवेन प्रकृतीनामर्थनिर्देशोनका

कै· टी· र्य इति भावः प्रसंगार्थे निर्दिष्टे प्रकृतस्यार्थस्य निर्देशेन कृतं इत्येतन्न संगतमिति अक्षरार्थः एवं च प्रकृतमर्थं निर्दिशन्नावश्यक इति भावः
१० तदाह कस्यचिदेवेति· भाष्ये पूर्वपक्षी स्वोक्तं साधयति भवति हीति· छेकयोरिमावेवेति शेषः स एव गुणेन गुणिन आक्षेपे दृष्टां
त माह तद्यथेति गुणमात्रेति। सामर्थ्यादेव गुणिप्रतीतो स्वाभाविकी मतुपो निवृत्तिरेव गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिसनेनान्वा
ख्यायत इति भावः इदमपि संबंधिनः पदेनानुपादाने इति बोध्यं गुणशब्दः संबंधिशब्दोपलक्षणमित्याह एवमप्यन्ये दृष्टान्त आप
त्स्य इति पाठं तत्र समाधत्ते विषम इति शुक्लः कृष्णाद इति दृष्टान्तो विषम इत्यर्थः तत्र गुणिमात्राक्षेपस्तथा प्रतीतिश्च अत्र तु नि
यमेन विशेषप्रतीतिर्वैषम्यमिति भावः तदाह यथा शुक्ल इत्यादि द्रव्यमात्रमिति न्सुवर्ध संख्यया आक्षिप्येते सर्थः निर्दि
श्यते तार्थ इत्यस्य तदेति शेषः कश्चित्सोऽभ्यस्तलाठः भवतीवेति विशेषसंप्रसंग परत्यतबंगः तस्मात्तलादो नाम प्रयोगदेश
नमावश्यकं न च तत्संभवतीति स्वाभाविकल्पक्ष एवाश्रयणीयः तदाह तस्मादिति इदं तया· तत्र इजास रूपेण· वि
ज्ञापत एवेति· तत्र सद्वाच्यः कश्चिदर्थ इत्येवंरूपेणोत्पर्यः भाष्ये जर्भरीति पद्यपि जर्भरीत्यस्य भजाएवेति तु र्फरितर
त्य स्पष्टतारा विसर्पणे निरुक्तकारैः शिंतस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाभावात् प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वाख्यानासंभवाच्च रामः
न विज्ञायत इत्युक्तं भगवताऽन्वाख्याने वाक्यभेदेन विधाने तस्मात् लोके प्रसिद्धनामेव निमित्तत्वेनान्वाख्यानमित्येव पुक्तमि १०

तिभावः। भाष्ये शृंगवेरमाद्यक किं तेन कृतं स्यादिति सनेनैवांप्रयोगानर्हत्वं सूचयति। यदि तु माधुर्यादिति शयादिमतीतिः प्रयोजनं तदा तु प्रयो
क्तव्यमेवेति बोध्यं। अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वपक्षे लाघवमपि दर्शयति वा वचनानर्थकं चेत्। वाक्यभेदोऽपि न वा वचनानर्थक्यं
चेत्समर्थः। वा वचनयदेन महाविभाषोच्यते। इदमुपलक्षणं निषेधशास्त्राणां निसंकोचेत्यादि नित्यग्रहणस्य च किमन्य दिति।
न च विशेषणीभूतसामर्थ्येनैव संबंधः। तस्य लोकस्वभावसिद्धत्वेनाविधेयत्वया विशेषणत्वायोगाच्च विकल्पानन्वयादि
तिभावः। न च संज्ञायामित्येकार्थीभावविषये इति विशेषः। तदा हि एकार्थीभाव इति अर्थाभिधानस्य वाच निकल्पपक्षे आ
हभाष्ये। यथेह ज्ञिव… नैयं तीतिरिति एकार्थीभावरूपावृत्तयंति शास्त्रेण निष्पादयतीयेशास्त्रैकगम्यसामर्थ्यमन्यंते
इ समर्थः। अपभावः एकार्थीभावकृतविशेषाः समर्थसूत्रविधेयाः। कृ… वंतेन सहसामर्थ्यं भवति समर्थे च समासस्ये
त्यकमिसर्थः। एवं च विभाषाधिकारादि संबंधं चरितार्थं। समासादौ इति व्यवहारस्य इति इतिमतोरभेदोपचारादुक्तो
ध्यः। किंतेद इति स्वाभाविकत्वमते एकार्थीभावरूपा इति लोकत एव सिद्ध इति न किं चिन्तत्र वक्तव्यं। ये तु शास्त्रनिष्पाद्यां मन्यंते
ते किं तत्स्वरूपं शास्त्रविधानयोग्यमाहुरिति मन्यंते। तदुक्तं यन्न्याचष्टे कार्यं शाब्दिकादिति शब्दानां शास्त्रकार्यत्वात् ते वा लोके सिद्ध
भावात् अर्थसंबंधस्य लोकतो ज्ञानासंभवेन तस्यापि शास्त्रविधेयत्वमेव वाच्यं। एवं चेतद्धि के स्यादिबोधकतया विभाषाय दादि

कै॰टी चरितार्थमेवं च शास्त्रविधेयत्वमेव वाच्यं। एवं च तद्धितसमासादिबोधकतया विभाषापदादिचरितार्थमेवं च शास्त्रैकगम्यत्वात्साम
११ र्थ्यरूपवृत्तेर्लक्षणमपि कार्यमिति भावः। वृत्तिं ह्यनाश्रयसमासादिरूपां तेषां मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं वृत्तिधर्मं वृत्तिस्वरूपं साम
पि विधेयमेवेति भावः। किं वृत्तेरिति। सामर्थ्यस्येत्यर्थः। नैसर्गिकशक्तिकास्विति कार्यं शब्दमाह नित्यशब्दमाहेत्यर्थेन तदाहेति माशब्दा
दिभ्य इति ठकः शब्दस्य नित्यत्वेन तदर्थसंबंधस्यापि नित्यतया नेममतेऽभयोरपि लोकत एव विकल्पविषयत्वेन सिद्धेर्वैकोपस्थि
तिजनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्गतैकोपस्थितिजनकतासामर्थ्यं लोकसिद्धमिति न तन्मते प्रश्न इति भावः। परस्य
शब्दस्येति प्रधानार्थकशब्दस्योपसर्जनशब्दस्येवेत्यर्थः। यत्रेति समासादिषु वृत्तिव्यवहारादिति भावः। एवं च तत्ति
द्धशब्दान्तरकल्पनाकल्पनायामभिधायकत्वे तेषां साध्यत्वेन वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं सामर्थ्यमिति फलितं। तच्च स्वार्थविशेष
णाकपुत्रस्यार्थोपस्थितौ राजपदशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वाद्बोध्यम्। भाष्ये वृत्तिवर्जनेन वादिनाभिसर्थकत्वेऽपदस्य
व्यावर्त्य दर्शयति। नित्यसापेक्षादिपदसमूहपावयवत्वमपि न वास्तवमित्याह। वर्णावदिति। वर्णो ह्रिवाश्राप्यवयवत्रमर इति भावः। तदेवा
ह। नत्वत इति। न त्वेवं तत्पक्षे समर्थः पदविधिरित्याद्यसंगतत्वात्तत्राह। केवलसमास इति वाक्यविषयपदसारूप्यादेव तद्दर्थम रामः
प्यारोप्यान्वाख्यानमिति भावः। केचित्तु नित्यसाऋद्धादेपित्रयलभ्यमानावयवानां नैरर्थक्ये समुदायस्यानित्यपलेऽवमानोभावः ११

नचैतवतानित्यत्वहानिः शास्त्राणि व्याघातत्वरूपनित्यतापास्तथाप्यहानात् । नचैवं भाष्ये यतेषामिति संगतं स्यात् । शास्त्राणि व्याघ
तत्वेऽधा सावयवस्यैव लोकसिद्धत्वेनानादित्वया निरवयवत्वाभावात् । तत्राद्ये जहत्स्वार्थैव वृत्तिः पेतुते षामर्थाभाव एवेति जहत्स्वा
र्थे वेति वाक्यवदेव मतभेदेन नियमात् संदेहाभावेन न तदुक्तिरिति वक्तुं शक्यत्वात् तत्रापि श्रूयमाणस्य सेत्रारोपितमर्थे वत्वादिश
त्वप्रवृत्तिमात्रफलकं । तेन महासंदर्भसादाग्रत्वमित्यस्मदेतत् । शास्त्राणि व्याघातत्वमतेतु स्वार्थासागेऽर्थान्तराभिधाय
कत्वानुपपत्तेः अर्थत्यागेन पुरुषमात्राद्यानयनापत्तेरिति प्राहुः । जहतीति शास्त्रे तेबहुवचनं प्रयोगबहुत्वाभिप्रायेण स्वा
र्थात्तत्वेन प्रसिद्धं जहतीति स्वानि पदानि यस्मिन्निति जहत्स्वः जहत्स्वो र्थोपस्थापकत्वं सम्बन्धसत्त्वेऽपि प्रक्षेपेतिविषयस्याभावेन सर्वधा प्र
तीत्याप्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वादित्यभिमानः । स्वेनार्थेन वशीकृतस्येति । स्वार्थमात्रोपस्थाने व्यासक्तस्येत्यर्थः । अर्थो
न्तरोपादानेन अर्थान्तरं प्रति विशेषणत्वेन यत्रार्थान्तरस्य स्वं प्रति विशेष्यत्वेनोपादानं । नचहयगुपस्थितयोः पश्चाद्द्वयः स
म्बन्धबोधक विभक्त्यभावात् अभेदान्वयस्य बाधित एकत्रानुभववाधितत्वादित्यभिमानः । उपात्तस्येति । अर्थोपादानस्येव तत्त्याग
स्याप्येतन्मते वचनं विना शक्यतादिति भावः । परार्थवृत्तित्वादेव । परार्थं प्रति विशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वादेव । नात्यन्तायेत
त्त्वं । त्यागमात्रमिति । स्वार्थविशेष्यत्वरूपांशस्य त्यागेन तथा व्यवहार इति भावः । विषयतापि शब्दशक्तेति विस्तरेणामंत्र्यमानि

कै॰ टी॰ रूपितं पराप्रेकारायेति परस्य पुरुषादेरितरसंबंधस्य व्यवच्छेदरूपोपकारापेक्षत्यर्थः हि किंकरादीनां राजकर्मानुपकारकत्वादिषमत्र यस्मात् स
१२ न्त्राहतेषामिति आराधयामे एव तत्स्यागादिति भावः भाष्येन चायमर्थः परार्थे विरोधीति एजयदेनपरार्थस्य पुरुषरूपार्थस्यास्य
दनेन तद्विशेषणत्वेन राजरूपार्थोपस्थितौ राजरूपोर्थः स्वतो न विरोधी किंतु स्वगतं विशेष्यत्वमेव विरोधि अतस्तन्नहास्यति
किंतु स्वगतं विशेष्यत्वमेव विरोधि मतं तत्सजातीसेयः तत्र धुनपन्नाह विशेषणानामेति अन्यथा विशेषणाविशिष्टपुरुषोपस्थि
तिर्न स्यादिति भावः अमुमेवार्थं शंकोत्तराभ्यां विशदयति वा कोपीति स्वविशेषणेति इदमुपलक्षणं सख्या विशेषसंबंध
मतीसमतीसोः एवं पुरुषपदमपि इतरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयति न केवलमतो न भायो पाद्सापन्वयस्तत्र अत्रापे
भावः पदानां तत्तद्विषयता विशिष्टे र्थे शक्तिरत एव बोधे विषयतानियमः एवं च एजयदादेराजत्वनिष्ठप्रकारता निरूपितवि
शेष्यतावच्छिन्नं स्वार्थं तत्र समासे विशेष्यतांशत्यागइति एतावता जहत्स्वार्थत्वमिति अत्र च बीजं समुदायशक्तिरेवं चाव
यवशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टैकोपस्थितिरिति तत्त्वं भाष्ये अथवा चवाद्विशेषणं भविष्यतीति पयायुष्यारागाम
भावेपि गोधान्वयमात्रेण पूर्वतनीं पुष्यसत्तामनुमापमक्षिकापुरुषसादिम्य व हारा ते याष्टतो राजपदस्यार्थाभावेपि वाक्य रामः
दृष्टसार्थकराजशब्दवर्णानुपूर्वीसत्त्वमात्रेणावाकेपथो राजसंबंधवतः पुरुषस्यैवं प्रतीतिस्तद्वद्धापि राजसंबंधवत्पुरुषस्ये १२

वपुरुषपदात्प्रतीतिरित्यर्थः तस्माद्रूपमात्रेणोपात्तस्यैव तत्प्रतीतिसाक्षात्त्वापत्तीति न दोषः विशेषणं विशेषकः इतरस्माद्व्यवर्त्तकम्
र्थः तथा च षष्ठ्या राजशब्दः स्वाभिधेयसंबन्धजन्योपस्थितिविषयार्थनिष्ठं विशेषणं राजसंबन्धरूपं पुरुषपदजोपस्थितिविषयेपु
रुषे आधाय पुरुषं तद्विशिष्टेन पुरुषपदेनोपस्थितिविषयं कृत्वा स्वार्थं तस्य स्वार्थे संबन्धजन्योपस्थितिविषयत्वं जहातीति त
द्वाक्यनिष्पन्नत्वात् नावि मर्थः अयं हि वाक्यात् निष्पन्नं भिन्नमनेन वर्त्तन्ते भिन्नमिति· एवं च राजशब्दाद्राजदर्थप्रतीतिसंभवे पित
तेः शब्दान्वयमात्रेण वाक्ये यादृशाद्विशेषणविशिष्टः पुरुषः शब्दात्प्रतीतस्तादृशस्यैवात्राप्युपस्थितिरिति सनुमानात्पुरु
षपदस्य तथा शक्तिग्रह इति भावः विशेषः पुरुषगतः इति राजपदलक्षणतो वाक्ये पुरुषगतो विशेषोऽभिव्यक्तिः न निवर्त्तते न
त्यर्थः एवं च राज्ञो राजादिपदजोपस्थितिविषयताभावेन जहत्स्वार्थत्वमिति बोध्यं भाष्ये अथवेति· समभिव्याहृतपदार्थ
निरूपितसंसर्गतद्व्यतिरिक्तभेदे तदुभयवान्योऽर्थः स समासेन प्रत्याय्यते· तादृशपुरुषाद्युपस्थितावेव राजादिपदं तात्प
र्यग्राहकं अन्यथादितिपक्षे पुरुषपदे राजसंबन्धवत्पुरुषत्वेनोपस्थापकं इह तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोप
स्थितिरिति भेदः सामर्थ्यमेव न स्यादिति अन्यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञः पुरुषो भार्यापाश्चेति वत राजपुरुषोऽश्वश्च रा
जपुरुषो भार्यायाश्च स्यात् अत एकार्थीभावरूपसामर्थ्यविकं सामर्थ्यमाश्रयणीयमिदमवश्यं वक्तव्यं· भेदसंसर्गवाने

कै॰टी॰ वार्थो हृत्पाउपस्थाप्यत इति तदाहतदान्मकत्वादिति। एवं च भेदसंसर्गवदर्थप्रतिपादकत्वमेवैकार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थः
२३ तत्र युक्तिस्त्वैव। तत्र भेद इति। स्वत्वसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदो राजसंसर्गप्राप्यः एवं हृत्युपस्थाप्यराजसंबं
धवद्व्यक्तिगतराजसंबंधो राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्य इति भावः एवं च भेदवद्व्यक्तिबोधे त्वा राजसंसर्गवत्प्रपीतितद्व्यतीव्यक्ति
रपि दृष्टैव एवमितरत्रापीति नात्र पर्युभोवा योगपद्येनेति अयं भावः उक्तरीत्योभयोः समनियतत्वेन घि निगमनाविरह इति
।एवं च भेदवदर्थप्रमापकत्वं सामर्थ्यं न च संसर्गवतोपि प्रत्ययेन स्व संभवो लक्षणास्येति वाच्यं तत्व्याप्यत्वाज्जहतोपि प्रसवेना
द्रोपात्तलक्षणास्यावधारणागर्भत्वात् संसर्गवदर्थप्रत्यायकत्वं वा सामर्थ्यं भेदस्तु ततः प्रतीतिस्तद्व्याप्यत्वान्नतेनोक्तरीत्या नासं
भवः एतत्क्लेशपरिहारायापरे रोगाभ्यर्गं सामर्थ्यलक्षणामुक्तं सर्वेवाक्यस्यावधारणमिति न्यायबाधश्चेनेति तद्भावः
सर्वं स्वमसक्तमिति भाव्यस्य प्रसक्तं सर्वं स्ववाक्ये प्रयुज्यत इति शेषः पुरुषस्य स्वामिनि नित्यसाकांक्षत्वाभावादाह पदे
ति। तत्र भेदपक्ष इति भेदघटितसामर्थ्ये लक्षणायां सेत्यर्थः स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्येति राज्ञः पुरुषो भार्या पाश्वेत्यादाविव भा
र्यादिसंबंधवद्व्यक्त्युपस्थापकत्वान्निवर्त्येत्यर्थः स्वार्थं जहातीति। राजपदं भक्तिविशेषोपस्थितो तात्पर्यग्राहकं भवत्वावाका एमः
प्रसिद्धस्वार्थं त्यजतीत्यर्थः एतावतैव परार्थाभिधायकत्वमिति भावः निवर्तयतीति राजपुरुषो ऽश्वश्चेत्यादौ प्रश्वादिरूपस्वा २३

तरनिरूपितस्वामित्ववद्धर्मानुपस्थापकत्वे राजपदस्य निवर्त्तयतीत्यर्थः इदंहृदं तार्थं यथा विशेषणत्वेनानन्वितोपि पुरुषो रा
जानं स्वान्तरेभ्यो निवर्त्तयति एवं राजा विशेषणत्वेनानन्वितः एव पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयिष्यतीति भावः भवतु राजार्थस्येति
द्योतकतामात्रेणावारितार्थान्तराजयदानदनुपस्थितिरेव निष्कृतिरित्यर्थः हस्तिरेव न स्यादिति अर्थगताभावेन सुवेतत्वा
भावादिति भावः एवं संसर्गोपीति संसर्गघटितलक्षणापक्षेपीत्यर्थः भेदस्यतनाप्यत्वात् स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्यस्यादि गोध्यं
भाव्येनेभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्युक्त्या स्वस्वरूपस्वामिनोननिवर्त्तयतीत्यर्थलाभात् संसर्गो बोधितः एतेः नकाः पुनर्भेदः संस
र्गो वेति प्रश्ने भेदप्रतिपादने पि संसर्गप्रतिपादनात् म ननेत्यपास्तं किंचान्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्यनेनान्यस्वामिसंबं
धनिवृत्तं पुरुषं बोधविषयीकरोतीत्यर्थः केन भेदादेः शाब्दबोधाविषयत्वं सूचयति पुरुषो राजानमन्येभ्यः इति दृष्टान्तार्थे इ
तोपि तयोर्बोधाविषयत्वे बोध्येन हि एतत्तद्भेदतत्संसर्गभानकस्याविसंमतमिति दिक् स्वार्थं जहातीति उपसर्ज
नपदमिति शेषः यत्तु भेदसंसर्गौ समासवाच्याविति तन्न भेदप्रकारकबोधाननुभवात् किंच दृष्टान्तिवर्जैन पादे जहत्स्वार्थे
त्वदृष्टत्वेप्युत्स्यादपि तु मेषयंथाः तत्र संसर्गस्य समासवाच्यत्वे तत्प्रतियोगित्वेन पूर्वपदार्थस्यान्वयावश्यकत्वे जहत्स्वार्थत्व रमः
भंग एव स्यात् उक्तरीत्याभाव्यासारस्यारस्यविरोधाच्च तस्माद्भेदादि मतेतत्वमस्यादिवाक्यादावखण्डार्थबोधस्वदृष्टान्तो बोधः अय

कै॰ टी॰ मेव चैकार्थीभावः तन्नपेक्षापदेषु तन्नतत्कार्यमप्रजिवतप्रजियादकेऽश्रासादिमहृत्तिरिति सुधियोऽविभावयंतु। इमौ भेदसंसर्गौ
१५ हं हेपि सम्प्रह विशेषस्यैव प्रतीतेः वृक्षश्रीहावपि संबंधिप्रक्तिविशेषस्यैवमानमिसाभाति राजपुरुषयोरेव व्यवच्छिन्नत्वादुभ
यतोव्यवच्छिन्नमन्यत्रास्तीत्यत आह उभयस्मिन्निति साधुविभक्तिकत्वात्समस्यर्थत्वमिति भावः एवं च शाब्दार्थस्य नियत
त्वात्संचयोनुपपन्न इत्यत आह एवमिति राजनिष्ठविशेष्यतायाः अत्रसागेपि पुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणतायाः
राजपदार्थतावीकार एव समर्थ इति भावः एवं च स्वार्थमात्रोपस्थितिमानकृतार्थं किंचित्तराश्चितमेव स्वार्थमुपस्थापयतो
स्वत्रपक्षे जहदस्वसोनासंतापेक्षितस्यैव पराशर्थाभिधानमिसस्य परार्थान्वितस्वार्थाभिधानमित्यर्थः मध्यमयोक्त
परार्थतासंयत्राह कत्वमिति निष्कर्षः इतरत्राशयानभित्तं प्रकृतेभाष्येन तु चेति कस्मात्सपि भवतु हेअपिवापर्यायेणमवे
तां किं प्रश्नेनेत्यत आह एकपेत्ति गुणप्रधानभूतस्येति परस्परमिसादिः न तु प्रयमायां को हेतुरत आह प्रधानेत्ति संवेध्यंत
रपेक्षपेतिन तु राजनिपुरुषापेक्ष इति भावः नक्कचिदंनभावमितिन राजसखइत्यादौ वृक्षश्रीस्वर्थ इवकाचेकशाद्वे विनानियमेन
प्रतीतिविषयोनापितिउंते कत्वेवत्प्रकृत्यर्थे गुणभूत इत्यर्थः गुणभावादेतम्भूत इति धात्वर्थत्वात्तत्रांतर्भूत इत्यर्थः अत्र रामः
मिहिमांतर्भूत इति प्रथमामातोनीस्तु क्कावत्रापि प्रथमापत्तिभ्रमः स्यादतः प्रातिपदिकार्थ इत्युक्तमिति भावः अतिरेकामा १५

वादितिषष्ठ्यभावे हेतुरुक्तः। एवमुपस्थितिर्निर्वचनसांसर्गिकविषयताया अभावादित्यर्थः। एवं राजपुरुषः इत्यादिषष्ठौ स्वस्वामि
भावादेर्घटः इत्यादौ घटघटत्वयोः समवायस्येव महत्त्वस्युपस्थितत्वेन प्रकारतेव विभक्त्यर्थस्यैव च समासे संसर्गतया भानमिति
बोध्यं। संघातस्यैकार्थत्वे पिधवदस्तदिताऽऽदिसंघातवत्त्वद्विवचनं स्यादत आह नहि इति। अवयवार्थोपस्थितन इति। शास्त्रकृत्तश
क्त्योपस्थितार्थस्यागे तदेवाधायाति रिक्तशक्तिकल्पने च मानाभावादिति भावः। तत्र यद्यपि अवयवार्थस्तत्तद्विशेष्यता
वच्छिन्न एव तथापि विशेषणत्वेन तस्याविशेष्यतया आच्छादनात् स्यापि विशेषणत्वेनैव प्रतीतिर्न तु स्वरूपेणेति न
विशेषणाघन्वयः इति तात्पर्यं। वाक्ये तु प्रत्येकपदजबोधकाले राजादिगतविशेष्यतायाः स्वरूपेणैव भानमिति विशेष
णाघन्वयो भवत्येवेति बोध्यं विशिष्टार्थ इति विशिष्टस्योपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः। रथमजहत्स्वार्थो हस्तिव चेनवा
दिनस्क पदार्थस्तदर्थस्तदंगीकारस्तदुक्तमेव अत्र क्षौहिणी रथंतरादिपदे तु जहत्स्वार्थैवेति बोध्यम्। एकार्थीभावस्यापि अपे
क्षापूर्वकत्वात् कथमस्य पक्षान्तरत्वमत आह अपेक्षैवेति एकार्थीभाववादिनोपि राजपुरुषपदयोः परस्परं विना बोधा
जनकत्वमत्राकांक्षासत्वे एवं तत्त्वात्संबंधांशे विशिष्टशक्तिकल्पनं व्यपेक्षावादिनस्तु अत्राकांक्षावशादेव तद्भानं न तु वि
शिष्टोपस्थापकशक्तिकल्पनेति भावः। ननु शब्दयोरेव तन्नत्वात् त्वतो व्यपेक्षाभावः। एवमर्थस्यापि अर्थे आरोपेणासेति चेत् शब्दे

ध्यारोपः स्यादत आह स्वं रूपमिति शब्दार्थः क इत्येव शब्दविषयाकांक्षा प्रमातुर्न त्वन्यपि शब्दान्तरविषया. अर्थज्ञाने तु कोस्यान्यपदार्थ इत्याकां
प्रमातुरितिभावः ननु अन्यपदार्थान्तरजिज्ञासाकांक्षा सा च प्रमातृगता नार्थगते सत आह प्रमातृगतामिति तस्याश्च तद्रूपस्या
पितार्थ एवारोपो नु न गुणाभूते शब्द इतिभावः अर्थबोधोत्तरमेवास्यान्यपदार्थः क इति जिज्ञासोदयान्नत्वन्यषष्ठ्युपात्तार्थे तदध्यारोपः
अयमर्थः अर्थान्तरमाकांक्षत इति व्यवहारात् अयरूपकआकांक्षाविषयत्वात्साकांक्ष इति बोध्यं दानादीति. दानं वेतनादेः स्वाम्यमि
त्यस्य पुरुषे इति शेषः भाष्ये षष्ठी वाचिकेति. समासे त्वाकांक्षादेर्यतो बोधः वाक्ये तु साकांक्षाया एवात्र सत्वाद्धि रूढ विभक्तिरे
हि सेपि भेदसंबंधबोध इतिभावः विशेषणविशेष्यभावो वाशेवाक्यम्यायेन समासस्यापि शक्तिर्न तु स्याद्विशिष्टोपस्थिति नियामि
केति बोध्यं अत्राकास्यापि राजार्थपुरुषार्थयोः संबंधे इदं शक्तमिति शक्तिग्रहात्तन विशिष्टोपस्थितिरत्वन्यत्रेप्यमपिट्ट
त्तिवर्त्तेन बाधेकदेशिन एव पक्षः न तु निलशब्दवादिन इति बोध्यं वाक्ये त्वाकांक्षितस्यास्य विभक्तिशब्दवाच्यत्वं. नच संबंधसंबं
धसंबंधो वाक्येप्याकांक्षालभ्यो न वस्या यन्नेरिति दिक् भाष्ये क्रियाकारकयोरभिसंबंधस्येति शक्तिः संबंधश्चोभयमपि विभ
क्तिशक्यं घटमित्येतन्मात्रादपि घटकर्मिकेति बोधात्संबंधस्य वाक्यार्थत्वासंभवात्. अत एव घटमित्युक्ते क्रियाविशेषाकां राम:
क्षेतिभावः शक्तिरेवाभिसंबंध इति इदं चिंत्यं षष्ठ्यामिवात्रापि संबंधबोधकताया एवमाख्याभिप्रेतत्वस्य तदक्षररवारस्येन लाभात् १५

लक्षणायां मानाभावाच्च । भाष्यान्तरस्येतद्विरुद्धस्यानुपलम्भाच्च । अथ येवेतीसपि न कारकशब्देन शक्तेत्युक्तौ क्रियाकारकशब्दयोरभिसंबंधसे
त्यर्थेलाभेपि भाष्यतः शक्तेर्वोच्यत्वालाभात् । नापि शक्तिसंबंधस्य द्वितीयावाच्यकेतिय त्किंचिदेतत् तं भाष्ये ऽयपद्येवेति ननु एवं पर
र्यायाभिधानमपि सामर्थ्यमुक्तमेदं संसर्गादिवत्तत्कथमधुना एकार्थीभावमये सयोरेवोहे रवद्रति । तथापि प्रसिद्धत्वादेवमुक्तं क्रिं
क्रियाविशेषं क्रि+ वेत्न । तेषामेकार्थीभावपदार्थत्वादिति तासयांता संवोपसर्ग इति यद्यप्यनुपसर्गा अपि प्रादयः सन्ति+ उया
गते विशेषयेन समदतिपदर्थेन समोऽर्थस्य सामर्थ्यमित्यर्थः तस्मात्तदर्थात भावोत्रानुमीयत इति भावः । एवमेव शाकपार्थि
वादौ गतिः ननु प्रक्रान्तायेहयावगमकत्वे दृष्टेऽर्थं च तु रूपकथनमनुपयोगी मत आह तुल्यार्थेति । ननु गमिस्तुम्योरिव दृक्ष
ति वध्योर्मोक्तत्वार्थत्वं न हृष्टमत आह पर्यायेति । पूर्वत्र तुल्यार्थधातुनिर्देशद्वारा पर्यायत्वं इह तु धात्वोरुक्तस्यार्थस्याभावेपि स
मुदाययोः पर्यायत्वमित्यर्थः पर्यायोपादानं च तदर्थवाच्यपरस्परसंसृष्टार्थोपस्थितिरेव न हाय गुपस्थितिरित्येकार्थीभावपक्ष
र्थः । स्पष्टमेवानेनोक्तः स्यति षंगो त्रनन मेस्य तिहारष्स्याहरज्वादीति भाष्ये अहानाविति । अहानिः परस्परं विना शाब्दबोधाजनकत्वमेवे
ति बोध्यं । अन्तरेणार्का क्षावशादिति । तासर्वं यथा च वत्सयोस्तयोरन्यः संबंधस्तथाऽनयोर्विशेषणसंबंधो विशेषणसजातीयविशे
षणसंबंधश्चेति सूचितं ननु संबद्धा विमाविसत्रैकोपस्थितिविषयत्वमेव संपद्धत्वं न चैवं प्रकृते भिन्नोपस्थितिविषयत्वे हिस्य

कै·टी· येस्यात्तत्र तुहानिरस्त्येवेमत आह अथवाभवतिचैवमिति· तथाचषष्ठे सम्प्रसारयिहाना विति भिन्नोपस्थितिविषयत्वेऽस्यार्थः एवमुभयोः
१६ सत्रास्वत्वंकृताप्यये स्यापसंदूषयति· भाष्येप्ययमर्थस्तस्मिन्निति· संख्याविशेषेति· अशुवरइत्यादौ। वचनेनेति सविशेषणानां हे
त्रिनैत्यादिनाऽननुविभाषाधिकारादाचार्यस्यायमेव पक्षोऽभिमतो लक्ष्यतेत आह तदेवमिति· क्तान्तादिलोपाविधाने निसता
श्रयेणां विभाषाधिकारश्च कार्यशब्दाशंयेणा तस्य क्षेर्थस्यापि शास्त्रैकगम्यत्वेनैकार्थीभावस्य वैकल्पिकत्वबोधयितुं सू
त्रमावश्यकमिति भावः कार्यपक्षेनुवहवोवा तथि मी इति वाक्यमाह त्रि निष्पद्यते इति वा दिनां वाक्यस्यापमाण क्तान्तादीनां
शास्त्रविनालोपासमवेवीप्सादिबोधासंभवश्चेतिभाकं निसदर्शनेस्विति· एकार्थीभाववादिनाऽर्थानां स्वाभाविकत्वपक्ष
स्यैव प्रागुपपादनान्निसदर्शनशब्देनैकार्थीभावदर्शनमवोच्यते इत्याहुः वस्तुतस्तु निरादिपूर्वपदानां क्तान्ताद्यर्थेह
त्तितया एषामर्थानामेकार्थीभावकृतविशेषत्वमत एव तत्कृतविशेषणभाष्येनेतेषामुक्तिः निराद्यपः क्तान्ताद्यर्थेइत्या
दीनां क्तान्ताद्यर्थवर्तमानानि रादयइत्यर्थः एवं चोक्तार्थानामितिन्यायेन तेषामप्रयुक्तार्थबोधकपदवदप्रयोगः सिद्धः अत
एव संख्यापाव्ययेतिसूत्रे समासेनाभिहितत्वात्सुजर्थस्य सुचोऽभाव इति भाष्ये उक्तं। सुजर्थश्च जन्मेति तत्रैव व्यक्तेः किं रामः
चैकार्थीभावेनामेकोपस्थितिस्तत्कृतत्वेनक्तान्तादिलोपस्य· संख्याविशेषप्रतीतौ हि पृथगुपस्थापकपदज्ञानेकारणमिति १६

तत्प्रतीत्यभावस्तत्कृतो भवत्येव । अन्यथा घटः घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि संख्यावत्त्वेनोपस्थित्यापत्तिः एवं द्वंद्वे चकारप्रयो
गोप्येतत्कृत एव । न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वान्न तदप्रयोगः समासेन सत्वभूतस्य विशेष्यतयाऽभिधानेपि असत्वभूत
स्य विशेषणतया बोधार्थं चप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य च बोध्यत्वेन तदप्रयोग इति तस्यापि
तत्कृतत्वं । लोकेपि पृथक्ज्ञातयोरेवैकदेशत्वे समाहारादिव्यवहार एव । न चार्थे द्वंद्व इति सूत्रस्य च्चार्थत्वारोपे शाने पमितिदिक् ननु
षपेक्षावादे एकार्थीभावकृतविशेषस्यावक्तव्यत्ववदेकार्थीभाववादेपि निघातयुष्मदाद्यादेशोदाहरणविषये एकार्थीभावाभा
वेन समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तिङ्ङतिङ इति देवदत्तो गच्छति इत्यादौ भिन्नवाक्ये च निघातादिप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । व्यपेक्षावादे तु न
दोषः तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ भिन्नवाक्ये सामर्थ्याभावात् एवं राज्ञो गोश्चाश्वश्च पुरुषाभ्यामेकार्थीभावस्य वक्तुमशक्य
त्वात् पुनरुपत्य षष्ठीतत्पुरुषद्वंद्वौ प्राप्नुतः तथा च स्वरद्वयं स्यादिति तत्प्रतिषेधो वाच्यः व्यपेक्षावादे तु न एताभ्यामेव व्यपेक्षा
न गवेति वक्तुं शक्यत्वात् इति पूर्वपक्षे व्यपेक्षावादे योदंत्व वशंवदा व्यमित्याह भाष्ये तत्र नानाकारकादिति । तत्र पक्षद्वयेपि । इदमेवा
भिप्रेत्याचष्टे सर्वथा दोषा नानुदाहरतीति । सर्वथा पक्षद्वयेपीत्यर्थः भाष्ये तत्र चेति । पाठे तत्रैकार्थीभावे नाव्यपेक्षायां तत्रैव त
स्मिन्व्यपेक्षायामिति । तत्र । कार्थीभावे । एतस्मिन्व्यपेक्षासामर्थ्ये चेत्यर्थः इह रमेर्नानाप्रकारानेककारकात्स्वरत्वाभावादाह नाना

के. ति. शब्द इति। एव्यभावेति एवं क्रियावचन इत्यर्थः भावशब्दः क्रियापरस्तदाह भिन्नायाः क्रियाया इति निघातप्राप्तिविषयभिन्नाया इ
१७ त्यर्थः अपदेऽइत्यत्र निघातविषयाहरण क्रियातो भिन्नास्ति क्रियातत्कारकं दृइः अत्र पक्षे ओदनं पचेत्यादेरनुदाहरण
त्वमाशंक्याह न तथानानेति अमतयुष्मद् इत्यस्य भिन्नं कारकं यस्य पचेत्यादेरित्यर्थः प्रतिषेधवचनारंभे तत्रादेशाभावमुपपादयति
अत्र पचेरिति। किं चिलितेति। युष्मदस्मत्साध्यभवनक्रियाभिन्नपच्यादिक्रियाकारकत्वादोदनादिना नाकारकमिति भावः।
ननु हरतेः कर्मणामात्रायेक्षत्वेन न देऽन व्यपेक्षेत्यत्राह अनेनेति पदेनेति अत एवास्मिन्सर्पिर्ब्भिवाने न पचपरस्यादोषत्वं पवोद
नमित्यत्र संबंधमात्रात्मकर्थव्यपेक्षेत्यत आह भाविन इति। ओदनं पचेति पाठेपि ओदनद्वारिका पचिनापि व्यपेक्षेति वोध्यं अर्थयो
राकांक्षैव व्यपेक्षेति नास्यं एकस्त्रदेशसंयोगोप्यर्थ इति भावः। भाष्ये प्रचयेचेति व्यपेक्षावादेपि समुदायेन व्यपेक्षायां
अवयवातिरिक्तसमुदायस्यावयवानालिंगितस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेक्षास्त्येवेति तन्मतेप्ययं दोषस्तदव
स्थ इति भावः ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे समासनिषेधेपि इतरेतरयोगे सद्भावोस्त्वित आह अनेकस्मिन्निति प्र
चयप्राधिक्यमिति भावः ननु युगपदेकस्यानेकसंबंधानुपपत्तेः कथं युगपत्समासद्वयप्रसंग इत्यत आह तत्रेति। गोराज्ञायीति समुदायमः
पव्यपेक्षाया अवयवव्यपेक्षायाः समुदायैकार्थीभावेऽवयवैकार्थीभावस्य च दुर्निवारत्वादिति भावः अश्वादिभिश्च साहित्यसत्वा १७

देवमहत्तिबोध्यम्· पूर्वं वा तत्पुरुष इति· प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति भावः ननु परत्वात् द्वंद्व एव भविष्यतीति न दोषो त आह विप्रति
षेधेति· आकडारीयत्वेप्य विरोधमुपपादयति· भिन्नसमुदायेति· टजिति· तथा च स्त्रीत्वे ङीप्स्यात् किंच द्वंद्वो न रतत्पुरुषे बङो वै
कल्पिकत्वेन राजगोध्वपुरुषाद्रूपसमीपेपपनेनत्त स्यादिति भावः समर्थतरगामिति भाष्ये नैकार्थीभावपरे तत्र तरतमायोगादत
आह शक्तेति समर्थतरत्वे आश्रुततरत्वं हेतुस्तत्वमतेरंगत्वादिति स्पष्टत्वादयति प्रथमेत्यादिना आश्रुततरयेपदत्ति वहुव्रीहिः एवं
चाश्रुतरं कार्यप्राप्तिमत्वमेव शक्ततरत्वं बोध्यं तुल्येति तुल्यजातीयेः प्रथमप्रवृत्तिरिति एकार्थीभावस्य व्यपेक्षापावाकस्य ना सर्वं द्वंद्वे
ततः षष्ठीतत्पुरुषः स्यादर्थः भावप्रवेनेति प्रत्येकमवयवैरनुमीयमानस्य सामर्थ्यस्य सत्वेपि साक्षान्नेत्यर्थः एवं च तस्य समुदा
येन सामर्थ्यान्न पूर्वं तत्समुदायप्रयुक्तो द्वंद्व इति भावः ननु द्वंद्वे समुदायेनैव न दवयव गोशब्देनापि राजपदार्थस्य सामर्थ्यसत्वा
त्तत्समुदायस्यापि षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञा स्यादिति टच्प्रसंग इति चेन्न· नावयवेनेत्यस्याश्वपुरुषसापेक्षेणोति शेषे राज्ञो बात् तद्देव
स्फुटं व्याख्यानांतरव्याजेनाह अपरस्त्वाहेति राज्ञः समुदायेनैव सामर्थ्यान्तरयोर्वैयर्थ्यमाशंक्याह समुदायेति द्वंद्वस्यार्थे
स्येति· विशेषणसापेक्षत्वेद्रूपविशेष्यांतरसापेक्षत्वमप्यसामर्थ्यप्रयोजकं एवं च टंपक्ष द्वयेप्यनावश्यकमिति भावः
भाष्ये प्रधानमत्रेति अत्र वयवसंख्यापातत्र समूहस्य संख्यावत्वाश्रयणात्तस्य प्राधान्यमिति भावः वा कमलस्य गकरणस्यासं

के॰टी॰ गतिमाशंक्याह॰ नानेति॰ कचिदितिनघास्तिष्ठतिकेरस्यादेः॰ अत्रत्वसामर्थ्यान्नमाप्नोतिपथाकथंचित्सामर्थ्यग्रहणेनत्वर्थ
१८ दृष्टोहणेनेनेसादावपिस्यादितिभावः लौकिकेतिसुप्तिङंतचयोवाक्यमित्यादिलक्षणविधानेतिनिक्रियपवाक्याभावस्यलोक
व्युत्पत्तिसिद्धत्वादितिभावः अव्ययग्रहणंचेयथ्यमाशंक्येतायद्यप्यव्ययमिति। खर्गछन्तीत्यादौकारकं उच्चैः यदुतीसत्रवि
शेषणंक्रियाविशेषणत्वादत्रापिकर्मतेगासविशेषणमिसेवक्रियाविशेषणेपिसिध्यतीत्यतआह। अव्ययमिति। य
द्यपिकारकत्वादप्यस्यसिध्यतितथाप्यव्ययग्रहणावदितिप्रपिमपंचार्थमितितत्वमितिबोध्यं क्रियाप्रधानत्वमितिलक्ष
णावच्छेदकप्रदर्शनमिदंदेवदत्तोगतइत्यादौत्वतीमध्याहार्यमितिभावः नन्वेकग्रहणासुनरप्यनुपपत्तिस्तदवस्थैवे
त्यतआह एकशब्दइति एकस्यपदस्यवाक्यसंज्ञायांप्रयोजनाभावादाह बहुव्रीहिरिति एकंतिङंतंयत्रसमुदायेइत्यर्थः
परेत्यास्त्वातंसविशेषणवाक्यमितिलक्षणंतिङतिङइतिसूत्रेऽतिङ्ग्रहणंकुर्वतःसूत्रकारस्याभिमतंलौकिकमेव
पचतिभवतीत्येतत्साधारणंतत्रसविशेषणत्वेनविभागेसाकांक्षत्वंलब्धं तत्रारख्यातपदेप्रक्रियाप्रधानंलक्ष्यतेतेनत्वयाश
पितव्यमित्यादेः संग्रहः सविशेषणमित्यस्यसाक्षात्परंपरयावायद्विशेषणंतत्सहितमित्यर्थः तेननघास्तिष्ठतिकुलेइत्या रामः
दौनघाइत्यादेः समानवाक्यत्वसिद्धिः एतदेवाभिप्रेत्यामरकोशकारकान्वितक्रियावाचकंसुवंतचयतिङंतचपसुप्ति १८

ङ॰ तचयागस्तन्महावाक्यमित्युक्तं सुगिरिङ॰ तच योवाक्यं क्रियाकारकाचितैत्सनेनतत्रवाशब्दश्चेदर्थकारकं चतिङं. नवाच्येतदतिरिक्त
पदवाच्यंवैस्यस्यत। एकस्यतत्त्ववारणाय सुवंतचयेसादि॰ एतत्समानार्थकमेवाख्यातमित्यादीति स्पष्टमेव। एतदेवैको
द्देश्यकेकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यत्वलक्षणं बोध्यं। तदुक्तं हरिणा साकांक्षावयवं भेदे परानाकांक्षशब्दकं क्रियाप्रधाने
गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यत इति। वाक्यमित्यस्यैकवाक्यमित्यर्थः अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादिति जैमिनिसूत्रा
तत्र तत एवोद्देश्यानेकत्वे विधेयानेकत्वे च वाक्यभेद इति मीमांसकोदोषं प्रतुकेपटेनास्य याभिभाषिकत्वमुक्तं तत्समासान
पदघ्याख्यातमित्यत्रैकत्वविवक्षाकृत्वायचतिभवतीत्यत्रवाक्यत्ववारणं तेन कृतेन तदपि न आख्यातत्वपर्यास्यधिकर
णमिकमेवेति प्रागुक्तं भाष्यरीत्यैकत्वविवक्षायाः फलाभावात् किंच प्रक्रियस्येन आख्याताहम्यादिसादावैकंचास्तरणमहत्या
कृतीस्यादिति भाष्योक्तमायेनात्रैकत्वविवक्षायामेकस्यैवाख्यातस्य वाक्यत्वं वोधितस्योन्याख्यातान्तरस्येति दोषात्॰
किंचानपेक्षकत्वविवक्षया समकक्षाख्यातद्वित्वेपवतिकरोतिचेत्यादौ तदाकारणोपि विशेषणमादाय तत्र द्वित्वेवारणमश
क्यसविशेषणोआख्याते एकत्वसत्वात् अनेन च संहिन्हीत्यस्यासंग्रहः विशेषणानुपादानेन सविशेषणत्वाभावात्
। वाक्यत्वफलं तु मपाकिंचिद्वक्ष्यमिति प्रश्नोत्तरेचानेनस्यापि प्रश्नाख्यानोपनेन वाक्यस्पटेः श्रुतसिद्धिरतः स्वशास्त्रपरिभा

कै॰टी षितेलक्षणमाहे कतिङिति पञ्चकेष्टेन ब्रह्मिब्रह्मीति भाष्योदाहरणं देवदत्तेतिशेषपूरणेन व्याख्यातानन्तपर्वेलक्षणेनैवमिदेः ङ्किःप्र
१९ योगस्य भाष्ये व्यर्थतापत्तेश्चा एतेनपर्वलक्षणे एकत्वाविवक्षाशंकावारणेनैकत्वविवक्षाबोधनार्थमिदं लक्षणान्तरमुक्तमि
त्यपृष्टमेकेपरोक्तमयास्तेपघप्ययेःश्रेरमादौ एवंरूपायप्रिबेवांतरपदत्वमप्यस्ति एवंचब्रह्मिब्रह्मीत्यत्रकथमेकतिङ्त्वं तथा
प्येकानुपूर्वीकतिङन्तसमुदायोगाक्यमित्यर्थः वद्धकी हि समासानेतेनपचतीत्येतन्मात्रस्यनगाकत्व एतल्लक्षणानुसारेणो वा तिङ्॰
इति प्रत्याख्यातमिममन्त्रत एवताएकतिङ्वाक्यमित्यत्र चशब्दो वाशब्दो वानोक्तः भिन्नविषयत्वात् एकविषयत्वे हि सो
वश्यंपवक्तव्यः स्यात् इष्यते हि भगवतस्तथाशेलीतस्मादाद्यलक्षणं वाक्यस्य दृष्टेरिसेतन्च्छात्रलोकसाधारणत्वात् अत एव
पचपश्यपचहेवदन्तेसांदोषुन्नोभवसेवएकतिङ्मेतन्मात्रोक्तोनत्वापीदमेवेतिभ्रमःस्यात्तदसमानवाक्ये इत्येतद्विषयेकवि
तत्सुतविषयं चैकतिङिति अत एव ब्रह्मिब्रह्मीत्युदाहरणसंगतिरत एव तिङ्ङतिङः इति सूत्रे भाष्ये समानवाक्याधिकारादनि
घ्नहरणानर्थक्यमितिवार्त्तिकव्याख्यावसरेन च समानवाक्ये इति तिङन्तेऽस्तु इति उक्तेनैवैकतिङिति वह्मीहि रिति च सूचितं
सप्रश्नापमर्थो ये त्र भाष्येपीसन्नुपदमेवस्फुटीभविष्यतीत्याहुः समानवाक्ये इति । समानशब्द एकपर्यायः एवंविधलक्षणलक्षिते ए राम:
कवाक्ये इत्यर्थः चादिभिर्योगे इति नचवाहेति सूत्रे समानवाक्ये इत्यस्य संबन्धोनेत्यर्थ इति कश्चित्तन्नयथामासस्यवादिभिरिति १९

नरभाष्यासंगतेः किं च तत्वमते भिन्नवाक्येपि निषेधप्रवृत्तिरस्य फलं बाध्येन त्वादेशभावस्यभावेन निषेधस्यैवं वैयर्थ्यान्न· तस्माद्युष्मदाधा
देशप्रतिषेधइत्येवार्थः किमर्थमिदमिति इदं प्रतिषेधवचनमाख्याते साम्यपेक्ष्यादिवाक्यलक्षणं च किमर्थमिति प्रश्नः अत्र
एवोत्तरं यत्रैवाक्यसंज्ञेत्युक्तिः संगच्छते वाक्यसंज्ञेतिरेकतिङिसेषा तद्बाध्यमिति । इदमसमर्थं अप्राव पूर्वविधायकमिव
वादियोगेपि तदपवादत्वात् पूर्वविधायकेनलधिकार इति भ्राम्यैत्तत्प्रमनिवारणाय इदमन्वाख्यातमित्यर्थः न च वाहे
त्वारंभसामर्थ्यान्नैवमित्यन्वाख्यानतात्पर्यं एवमेकतिङि तिवाक्यलक्षणस्यैवाकौशास्त्रे सर्वत्र वाक्यस्पष्टे । सादावपी
दमेव वाक्यलक्षणमिति भ्रामेत्यत्रैः प्रति इदमपि वाक्यलक्षणं शास्त्रे आश्रीयत इत्यन्वाख्यानात् आद्येलक्षणं समानवाक्ये
इत्यत्रेकतिङिसेवउदाहरणेन वाम्नाव्यस्या अपरांसूचितम्· चादिभियोगेइत्याद्यमुपलक्षणं एतद्वेदमयापूर्वक्रि
यते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्चतद्बाध्यमित्यनेनसूचितं इदं यद्युपेक्षिपते तद्धेष्यमिमर्थस्य स्वरसतः प्रतीतेरि
त्यलं विकल्पतइत्यस्य व्याख्यातीत्यर्थः एवं च समानवाक्ये इत्यधिकारस्य एकतिङिसेव वात्र वाक्यपदार्थः आद्यल
क्षणेनापदंडेहराने नैतस्यापि वाक्यत्वात्तत्र निघातापत्तिः अपदंडे इतीतस्यापि अनेनैतदर्थपरिच्छेदवाराह इति
क्रियाविशेषणत्वात् पचौदनं तत्र च भवति प्रतिमत्र हेतुहेतुमद्भावेनान्वयात् भवनक्रियां प्रति तस्य विशेषणत्वाद्वाक्यत्वेमि

कै॰ टी॰ तिभावः।प्राचावश्यमितिवाक्यसेनाकलमपंदंडोहणनेनेत्युक्तंसमानवाक्याधिकारफलमहभाष्येसमर्थेनिघातेहीतिनिघातेस्फ
२० त्कापटवेतरस्मुदाहरणमनुपपन्नमतआहउपलक्षणमिति॰ कार्येनस्यादिति॰ तिष्ठतिलेवन्तरस्यादौनिघातोनस्यात्शाली
नातेरस्यादौयुष्मदोवादेशश्चनस्याद्धिमर्थः नन्वाख्यातेसविशेषणमितिवाक्यलक्षणेनघास्तिष्ठतिकुलेइस्यादौनास्ती
तिकथमत्रनिघातस्त्यतआहनघाइमादीति॰ तथाचसकारकविशेषणमाख्यातमितिलक्षणेनुनदोषइतिभावः वस्तु
तएकतिङितिलक्षणेनात्रनदोषइतिबोध्यं एवंचतत्प्रकरणेसमर्थपरिभाषोपस्थितेः फलाभावेनैकार्थीभावसामर्थ्य
ग्रहणेनकश्चिद्दोषइतितात्पर्यं॰ अर्थभेदेनसमासद्वयस्येष्टत्वात्कथमापत्तिरतआहराज्ञोपेति॰ अर्थविशेषेआपत्ति
रितिभावः इयमप्यापत्तिःसर्वपक्षेष्वितिबोध्यं॰ द्वौसमासावित्यर्थात्प्रश्नानुपपत्तिरतआहद्वयोरितिउक्तार्थेस्त्रीत्वापत्ते
नेरपमेवार्थइतिभावः ननुसंख्याविवक्षायामपिसमुदायस्यैकत्वादत्सेवमसंगोत आह।समुदायस्येतिप्रत्ययग्रहणाप
रिभाषयेत्यर्थः अमुमेवेतिकेचित्तुद्विप्रकारःसमासोहिसमासइतिशाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपिसमासेभाष्यता
त्पर्यंएवंचपात्रादित्वेनकस्यापिमित्वाद्वः अर्थातिरेतस्यापीष्टत्वादित्यपिप्रामोनीलसंगनमित्यतआहएकास्मिन्नितिगोः राम:
पूर्वमितियेनक्रमेणसंबंधस्तक्रमेणैवसमासशास्त्रप्रवृत्तिरितिभावः पुरायत्संबंधमंगीकृत्यापिभाष्येनेववेतिपरिहारोन्तरमि २०

त्याह सत्यपीति सापेक्षमुपसर्जनमसमर्थमिति संगीकृत्य परिहारश्चेत्पुनरुक्तमित्यत आह एतदुक्तमिति। महत्कष्टं श्रित इत्यत्रे
ति राजगवाश्वपुरुषा इत्यत्र चेत्सर्वविशेषणत्वेन चयेन विधिरित्यत्र परमगार्ग्यायणा इत्यादौ परमगार्ग्येति समासैकदेशगार्ग्य
शब्दायुक्तिभिः रोष्ठाः क्रौञ्चः संगतता स्यात् गार्ग्यस्य परमसापेक्षत्वादिति वाच्यं तत्रैकोपस्थितिविषयत्वेनेतरसाकांक्षत्वरूपसा
पेक्षत्वाभावात् मलक्ष्यमेतत् सप्तमीसमासफलं तच्चिन्त्यं योत्तरपदे इति समर्थविधयश्च पदविधयश्चेति सत्वेजात्यभिप्रायेणैकवचनं समे
समर्थेरस्य भिन्नपदत्वात् शाकपार्थिवादिवदुत्तरपदलोपासम्भवादाह। गतार्थे इति समन्वेति। विधिशब्दस्य कर्मसाधनत्वाद्वि
षयषष्ठ्यन्तेन समास इति भावः अन्तर्भवतीति। तासां द्वेस्यापि विभक्त्यर्थस्य समन्वेन्वत्वान्नपायादिसर्थः। नन्वेवमपि लक्षणमनुपलक्ष
स्य दृष्टप्रतिपत्तेषु वेवोचितेत्यतो भाष्ये उक्तं याहच्छिकीति। तदभिप्रायमाह। भेदेति। लक्षणया अभेदविवक्षा अन्यथा भेदविवक्षे
त्यर्थः। सर्वविभक्तीनां योगपद्येन प्रयोगासम्भवादिति भावः। प्रतिपन्नाः। सर्वशब्दवाच्यत्वेनाग्रहीतवन्तः। अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमि
त्ताश्रयमुच्यते अत एव रूपादिशब्दसंग्रहः। आकृतिमिति आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते। नन्वेवं भाष्यकैयटमतयोर्हि गु
णा इत्युक्तमत आह गुणशब्देनेति संसर्गभेदकमिति। स्वसंसर्गिण इतरभेदानुमापकमित्यर्थः। स्वव्यापारमिति। स्वविषयश
क्तिग्रहेण स्वाश्रयोपस्थापकत्वरूपव्यापारवदित्यर्थः। स्वावच्छिन्नत्वेन सकलेतरव्यावृत्तरूपस्योपस्थापकत्वव्यापारवत्स्यर्थो भाष्ये ताभ्या

कै॰टि॰ मिति। परस्परं येन प्रत्युद्दृत्यविशेषस्योपस्थितिरित्यर्थः। भेदाधिष्ठानस्येति। अन्यथा घटो घट इत्यपि स्यादिति भावः। यदार्थोनां परस्प
२१ रं विशेष्यविशेषणभावरूपउपसर्गो एव हि सामर्थ्यमिति नासर्थ्यम्। एकवाक्यतागतमिति तत्र हि विशेषणवैशिष्ट्येन भेदान्तयोर्विशे
ष्यविशेषणभावलक्षणसंसर्गोस्तीति भावः। विशेषणत्वादिसम्बन्धनियतमेवेत्यत्र तु न मानमिति तत्र हि विशेषणवैशिष्ट्येन
भेदान्तयोर्विशेष्यविशेषणभावलक्षणसंसर्गोस्तीति भावः। विशेषणत्वादिसम्बन्धनियतमेवेत्यत्र तु न मानमिति तात्पर्यम्
उपकारेति। विशेष्यविशेष्य विशेषणभावेनान्वयरूपोपकारेत्यर्थः। अन्यथा देवदत्तस्य यो राघकर्मधारयप्रयोजकं
सामर्थ्यं स्यादिति भावः। भेदकार्थ्य परस्परविशेषणविशेष्यभावरूपद्वय स्येति एवं च सामर्थ्यमाराग्राकृतभेदमाद्य
य विशेष्यत्वाविशेष्यभावभावभावइत्यभिमानः। नन्वव्यन्तरले भिधीयमानोपि स्यादत आह अन्तभिधीति। सं विधिना स्मृति
मात्रेण शब्देनेति। व्यस्त भावाद् व्यन्तरस्थापितस्य विशेष्य विशेषणाभावेन प्रतीतिप्रयोजकेतानेत्यर्थः। अयं भावः। द्वन्द्वेण
नित्यसम्बन्धिनो बहवो गुणाः। न हि सर्वेषां सर्वदा स्मरणमनुपपत्तेरतिशब्दजन्योपस्थितिं विना भेदकत्वं कल्पमशक्यमि
ति। यद्वा व्यस्येति गुणवादेपि द्रव्यस्यावाच्यत्वेन तद्वारकं सामर्थ्यं तत्क्रमशक्यमिति भावः। अथाविशेषणानां वृत्तिर्नै रामः
त्यत्र सविशेषणत्वमपि आकांक्षालभ्याविशेषणवत्त्वमेवेति न दोषः। विनियोगः शास्त्रान्तरेउपस्थितिः। निसक्ष गिति अस २१

त्रिपदग्रहणात्ऽत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितेरोमप्रक्रमेतुग्न स्यादितिभावः तस्मादुरीतिश्च त्वाहुर्विवीजेंतु एकार्थीभावस्यैवात्र सामर्थ्ये
स्यग्रहणमितिपक्षे कुमारीछादयति रम्यत्रासमासेन स्यादितिश्च मेखिति तु व्विधावंतग्रहणं सापेक्षत्वप्रदेशे देशपक्षविधावेव सम
र्थपरिभाषाप्रवृत्तिरिति सर्वबोधन द्वारा प्रक्रमेनत मप्रवृत्तिबाधनार्थमितिभावः एवमन्यत्रापि पदान्तग्रहणे वृत्ते वाक्ये साधन इति
भावसाधनेतु समासाघसंग्रहः स्यात् तद्विधिभिः पदकर्मकविधानाभावात् तस्मादुः नन्वसमर्थानां समासनिवृत्तिरेव नत्फलमत
आह लक्षणान्तरेणेति नवतन्त्र ह्लस्य सत्रोः भाग्न्साधुत्वस्य समासादेर्लौकनिरूसामर्थ्याभाववतोऽसाधुत्वमनेनैवोध्य
तइतिनदोषइति वाक्यप्रकारान्तरेणैव सामर्थ्यस्य संभवेन आनस्यासाधुत्वसंपादनापेक्षया समासाघमासुपपादनस्यैवो
चितत्वादितिभावः। उपक्रमादितिलौकिकप्रयोगानामपि साधुत्वदर्शनादितिभावः गुरोरिति तिनवपदोद्देशेन विधीयमा
नस्य समर्थे श्रुतिनियमनार्थं इदं शास्त्रमिति ग्रहं संमार्ष्टीति वदुद्देश्यगतत पासंख्यायाश्च विवक्षैवस्यादितिचेन्न पूर्वांशिष्ठ
नत्रिश्चग्नीनादधीतेति वदुद्देश्यत्वेपि एकवचनेनैवप्रयोगोपपत्तौ बहुवचनकरणेन हल्संख्याविवक्षेतिनास्यर्थे। मले
तुसंख्याविषक्षामात्रे दृष्टान्त उक्त इति ध्येयं एवमपि धेकयोर्न प्राप्नोतिरम्युत्तरं भाष्ये शाहसंस्कारार्थमेव बहुत्वविवक्ष
याकृतं बहुवचनं तत्कार्यानन्वयित्वाऽविवक्षितमिति समाधानं त्रुटितं आम्ये पेकशेषषनिर्देशादेतिवाशाप्तासंगतिः बद्भ

कै॰ टि॰ प्रतीनामिति कपिञ्जलाधिकरणन्यायानाश्रयणात् आश्रितसंख्येति · अन्यथैकवचनान्तानामेव षस्यांय दानामेकशेषः कृतः
२२ स्यादिति भावः एवं चैकमेवेदमेकत्वद्वित्वबहुत्वविशिष्टानर्थाननुपस्थापयतीति तात्पर्येण नु पदविधिरिति समासः तत्र विशेषानवग
मात्स्यादा स्यादेः इति असंगतमत आह सर्वमिति · अन्यथा राजपुरुषादिवत्संख्याविशेषस्याप्यनवगतिः स्यादिति पूर्वोक्तमप्य
नुपपन्नं स्यादिति पदविधिरित्युक्ता पदानामित्यपि वाचनिकमिति भावः तिङ्. तिङ् इति निघातादिप्रकरणे पि समर्थपरिभा
षोपतिष्ठत इति मतेनेदं तद्धितविधौ मातिपदिकादिस्सोपवाक्यस्येति एवं रीत्या द्रव्यवादिनः प्रवृत्तिनिमित्तमपि उपकारकं
भविष्यतीति भावः द्रव्यवादे गुणस्यावाच्यत्वेनाप्रशस्त्यविषयत्वं · शक्यं तावच्छेदके शक्यभावात् गुणवादे द्रव्यमप्यवमिति
तात्पर्यं भाष्ये मतिजानीते इति समानाधिकरणयोः समासमिति शेषः न प्रतिजानीत इति · प्रतिजानीत एवेत्यर्थः इतर एव
माशयमजानानः। प्रतिबन्दीमात्रान्नार्थसिद्धिरित्याह एवमनयोरिति · असामर्थ्यात् समासाभावनिश्चय एवमाशयेना
ह्नचेति · समानाधिकरणेनेति · विशेषणं विशेष्येण समानाधिकरणेनेत्यर्थः सर्वसाम्ये भेदनिबन्धनविशेषणविशेष्य
भावः सामानाधिकरण्यं च सर्वथा द्रुरुपपादमित्यत आह अभिधेयस्येति वाच्यपर्यायोऽधिकरणशब्द इत्यर्थः वाच्यं चेति एमः
प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयभूतमित्यर्थः विशेषणत्वमिति परिच्छेदकत्वमित्यर्थः विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे परिच्छेद्यपरिच्छेद २२

कभाव एव विशेषणाविशेष्यभावइत्यभिमानः एवंजातीयकानामिति भाष्यस्य पर्यायाणामित्यर्थः तदाह युगपदिति सामर्थ्याभावा
देति भेदनिबंधनविशेषणविशेष्यभावरूपस्य तन्मूलैकार्थीभावरूपस्य च सामर्थ्यस्याभावादित्यर्थः। विषयतारूपविशेषणत्वाद्येवात
त्र निविष्टमिति भावः भाष्ये प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यमिति। पर्यायाणां सहप्रयोगे आकांक्षाविरहात् बोधेन न भवितव्यमित्यर्थः प्रत्ययश्चे
ज्ञानपर इति बोध्यं। शिष्टेति। तथा चाविगीतं साधुत्वं भाष्यस्य तर्हि शब्दे न स्यादिति उपाधीति। कर्मेत्यार्थमात्रेपि शक्यतावहेत्वरू
योपाधिभेदादित्यर्थः भाष्ये रणीयवद्देववीरपुरुषादिरप्युदाहार्यमिति भावः पदिसतिभेद इति। अयं पूर्वपक्षोधिकरणश
ब्दस्य पदार्थपरत्वमाश्रित्य तत्पक्षेपि शब्दो नाम्यपदार्थः किंतर्ह्यर्थ एव। तथा च समानमधिकरणं पदार्थो यस्याश्रयत्वेना
धेयत्वेन वा स समानाधिकरणः तत्तत्वह्वाचकेलक्षणेनाशयेन अत एव न वक्ष्यमाणतृतीयसमाधानासंगतिरित्याहुः अ
नभिधीयमानमपीति। आक्षिप्तमित्यर्थः शक्तिग्रहाविषयस्येत्यर्थो वा समासः प्राप्नोतीति। कर्मधारय इत्यर्थः। भाष्ये कश्चिद्
विशेष इति दर्शनीयत्वं मात्रत्वं चेत्यर्थः। सत्त्वान्यत्व इति। पदार्थतावच्छिभावप्राधान्येन न कर्मधारयः किंतु तार्थ्येवा वकेन भावश
ब्देन षष्ठीतत्पुरुष इति भावः भाष्ये न क्वचिदिति तयोः केवलान्वयित्वादिति भावः व्यभिचाराभावादिति। एवं च समानाधिकरणपद
स्यावर्माला मइतिभावः नासौ समानत्वेनेति। समानव्यवहारनिमित्तत्वेनेत्यर्थः समानत्वमिति। समानव्यवहारनिमित्तत्वमभ्युप

कैटि· गम्येत्यर्थः अभिधेयवाचीति अभिधेयत्वव्याप्यभिधेयशब्देन पदार्थमात्रमुच्यते द्रव्यवाचीति समानशब्दश्चैकत्ववाचीत्यत्रे अभि
२३ धेयस्यलितिवाच्यस्यवित्यर्थः तच्च धर्मो वाद्रव्यं वेत्यस्यत· तस्य च सत्वया समानत्वमस्त्येव· तत्पक्षे समानशब्दो नैकपर्याय इति
भावः पुनः पूर्वपक्षयति प्रकारांतरेण भाष्ये एवमस्त्येव· तत्पक्षे समानशब्दो नैकपर्याय इति भावः पुनः पूर्वपक्षयति प्रकारां
तरेण भाष्ये एवमपीदमिति· कर्मादेर्धात्वभिहितत्वाभावादाह धातुसहचरितेति· स कृष्णमीरिति सूत्रस्य भाष्यरीसातिः कर्मा
द्विवचनकत्वे तु यथाश्रुतमेव भाष्यं सम्यक् एवं च वीरः पचति सादेवस्यमाराणादोषशंकेवनेति बोध्यं ननु वीरपुरुषादन्यत्र कथ
मित्यत आह स्ववचनेति· समानाधिकरणसमासप्रकरणे एतद्वचनमेहति ज्ञाप्यत इत्यर्थः ननु वीरः पचति सादेवधात्वभिहितेचा
रित्यर्थोत्कर्षे ज्ञापकत्वमत आह वीर इति विहलग्रहणस्याप्यनभिधानमूलकत्वादनभिधानादिसेवसार्वार्तिकपाठे ए
कस्यैव वाक्यस्य दर्शनेन कथ्यमुपसंख्यानेत्त्रिषु चत्वात्यर्थमतत्वाद् भाष्यकारस्त्विति वाक्यभेदेनेति आह इत्येतस्यार्थः आरब्ध
पदस्यैति इंतेप्रसिद्धे राहाख्यानेति क्रियाबोधकत्वसाम्येन गौणपाठस्येत्यर्थः असामर्थ्यं मन्यते इति। साक्षादन्वयाभावेने
त्यर्थः भाष्ये सुराज्ञः इति राज्ञेतिदृष्कुलं आकृतगणत्वादेरप्युपलक्षणं एतेन प्रादेय इति बहुवचनं ज्ञापकमित्यपास्तं। इत्तिस राम:
त्रेति वार्तिके च्छापि सत्रत्वलक्षणासत्त्वेनार्थत्वेन च सूत्रत्वमभ्युपगम्यापाणिनिसूत्राणां वृत्तिसंभ्दावाद्वार्तिकानीतदभावाच २३

नयोर्वैषम्यबोधनायेदं हन्तीत्युक्तं सूत्रे हन्तीति सूत्रमिमम् अर्थः कश्चित्तु हन्तीतिः सूत्रे इति पाठः तदा सूत्रप्रामाण्याद् हन्तीति तिन्नन्तः किं तर्हि वार्ति
कप्रामाण्यादितीत्यर्थः यथाऽनेकमन्यपदार्थ इति शास्त्रबलाद्बहुव्रीहावन्यपदार्थान्तर्भावे रोकार्याभावस्तथा मत्कृते क्वार्थ इति
वार्तिकबलान्नद्यर्थान्तर्भाव इति भावः स्मृतिशास्त्रत्वादिति· अन्यशास्त्रीयवार्तिकवत् नास्मदीयं वार्त्तिकं व्याख्यानमेवेति भावः
न च वचनेनास्यापि वार्त्तिकत्वात् वार्त्तिककृता स्वीयवचसः कथं प्रमाणत्वेनाश्रयणमिति भाष्ये वार्त्तिके साधनुपपन्नमिति
वाच्यं अन्योयं वार्त्तिककारो वार्त्तिककारान्तरीयतद्वचनेन प्रमाणत्वेनाश्रयतीत्यदोषात्· नन्वन्यशब्दस्यार्थोऽन्येन कथं वक्तव्य इ
ति निर्ज्ञोऽत्यन्तरस्य संगतमत आह संप्रतीयत इति एवं च निर्ज्ञात्यन्तरस्य स्वक्रियाविषयनिसर्थेनाक्षिप्यतरस्यार्थ इति भावः न
दाह निःशब्देनेति नउ शब्दाभावे कथमितीति रत आह आक्षिप्तत्वादिति भाष्ये तस्यार्थ इति क्रोन शब्दस्यार्थ इत्यर्थः तत्रान्यश
ब्दार्थस्यान्येन शब्दस्याबोधनासंभवात् उत्पन्नरस्याक्षिप्यतरस्यार्थ इति भावः आक्षिप्तस्यापि शब्देनैव बोधे मानं भवतीति भा
वः तदसहमान आह अथवा सोऽर्थ इति तदाह निस एवेति तत्र संशयविषयं दर्शयति· पचेति विवक्षितत्वादिति सुबन्तत्वस्य प
त्ते कैमेव समापोरित्यपि बोध्यं अनेकस्योपसर्जनत्वे पूर्वनिपातो न फलमिसत आह चित्रगुरिति· सुप्सुपेसस्येति अत्र तीयान्तनि
हृत्तो नास्य प्रथमान्ततु वर्जनत एवेति बोध्यं नेन वहूनामिति भाष्ये ल नेकग्रहणाभावे मत्वाहकत्वाविनत्याप्रदृत्तमिति बोध्यं भा

कै·टी· ष्येद्वंद्वेऽनेकग्रहणमित्युपलक्षणं बहुव्रीहेरपि बहुषु वृत्तिलाभावादिति बहुषु वृत्तिस्येषु तदवयवयोर्वृत्तिलाभावादित्यर्थः त्रिपुत्रे द्वि
२५ पुत्रत्वव्यवहाराभावात् एवं च द्वयोः समास इति लब्धुक्तिरसंगतेति भावः ननु मास्तु तयोर्वृत्तित्वमन्यासंनिधाने यो वक्तव्यो वृत्तिवंतो
तयोः समास इति तदर्थः एवमेव शते पंचाशदित्युक्तिः अन्यासंनिधाने पंचाशत्त्ववंतस्ते शते स एकैकस्य चत्वार इति अनेकस
चार्थद्वन्द्वे समासविधानात् एकैकस्य चतुरवयवः समाहो र्थः तत्र द्वयोः सत्वेपि तयोरितयोरितरद्वयसापेक्षतया सा
मर्थ्यान्न तयोः समास इति भावः बहुषु वृत्तिलाभावान्तर्गत द्वयोस्तत्र समनिपततीति तदर्थ इति शंकते नन्विति· समाधत्ते य
घपीति+ सामर्थ्याभावादिति भाष्यार्थः द्वयोर्द्वयोः सहेति अन्येषामवृत्तिस्यत्वान्न तयोः सापेक्षत्वेतिभावः सर्वांतइत्यतत्स
मासीयसर्वान्तरस्यार्थः तत्रैवान्तरपदशब्दस्मरूरेरितिभावः नियमार्थत्वादिति· तज्ज्य ग्रहणेनैव सिद्धेन प्रादिग्रहणं उणादिषु
न्यन्तानां चेतन प्रादीनामेवेति नियमार्थमिति भावः अपमनो णादिकन्तन् तेजन्यतरांतेइति भाष्याशयः इदंएवुल्वोत्तनि
तिसूत्रस्य भाष्य विरुद्धं भाष्ये इति प्राप्तोतीत्यस्य इत्येवं प्राप्तोतीत्यर्थः समासांतेनभाव्यमिति तत्थावनस्यैत्तयातन्मतिषेधा
रंभो नर्थक इति भावः सुबुत्सस्मा इति भाष्य मामा रापान्तर प्राप्तो ऽदंतः पुल्लिंगो षनपर्यायोजठापर्यायो वा संज्ञा छंदसोरभावेपि रामः
स्त्समशब्दस्योत्तरपदपरेत्वाभावेपि बहुलग्रहणादुभयत्रापि द्व स्वइति कश्चित् तन्न तेचेत्स्यैवेयर्थापत्तेः एतेन पल्येयोप्यामिता २५

परस्मादावनुत्तरपदेपि बहुलग्रहणादनेनह्रस्वइतिहरदत्तोक्तमपास्तं अत एवार्थेतिसूत्रेऽव्ययंपुंवद्भावेसिद्धे स्त्रीत्वेनकल्पयेपलयोगार्थिताय इत्य
र्थमितिभाष्यमुपादायमत्वर्थीयोबहुलमितिदीर्घस्यह्रस्वइति कैयटोक्तश्चयद्यपिएवंपूर्वकर्मधारयेकल्याणबहुव्रीहिः क्रियतेतथा
पिसुशब्दस्वरेणसिध्यतीत्यर्थः यद्यपिसूक्ष्मजटाः सूक्ष्मजटाः ताः शाश्वतेकेशाश्च स सूक्ष्मजटकेशाः सुष्टु सूक्ष्मजटकेशा
यस्येतिबहुव्रीहौद्विपदसमासेपिसिध्यतिस्वरश्च तथापि अत्रपक्षेसौष्ठवस्यशब्दमयोदयासूक्ष्मविशेषणतानलभेत
ति अनेकपदएवसएषव्यंजनसुभगमिन्द्रोत्तरपदान्तोदात्तत्वायसमासस्वसमासितिचेष्यतइष्यतेतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणसुशब्दस्व
रइतितदिदंभाष्येउक्तेबहुव्रीहौद्विविधायकपोनेकपदग्रहणसामर्थ्यात्सुवित्येववक्तव्येसुपेतिनिर्दिष्टमितिभावः अनेक
पदग्रहणसंग्रहइति अनेकपदसमासत्वप्रयुक्तदोषप्रसंगइत्यर्थः समासान्तइति गोरतद्धितेतिटच् पंचगवमितिटचः समा
समक्तत्वेनाकारान्तोत्तरपदत्वाभावात्स्त्रीत्वाभावः तदेतदाशयेनेति पूर्वकर्मधारयगर्भेत्युक्तेनकृतः इतरशब्दस्यपूर्वनिपा
तायत्ते एवंचभाष्येपुंवद्भावइतिदोषोपलक्षणमितराशब्दस्यपूर्वनिपातापत्तिरपिदोषोबोध्यः शस्यायेक्षस्याद्योविशेषणा
त्वेपिमध्यमानिर्दिष्टत्वेपिइतराइत्यस्यसर्वनामत्वादितिवदन्ति क्वचित्बहुव्रीहौकृतेतत्पुरुषः क्वचित्तत्पुरुषेबहुव्रीहिरितिवि
षयविवेकंदर्शयति क्वचिदिति आकरादीयत्वान्नबहुव्रीहितत्पुरुषयोःकर्धसमावेशइत्यतआह भिन्नेति एकासमुदायस्या

कै॰टी॰ परावयवस्येति भिन्नविषयत्वमिति भावः भाष्येंतरंगविप्रतिषेधमिति· अंतरंगत्वलक्षणाविरोधमित्यर्थः ननु द्वयोरपि संभवे कथं वि
२५ रोधोत आह अनुदात्तं पदमिति· नन्वेतोदात्तमपि बहुव्रीहिस्वरस्यापवादत्वात्कथमंतरंगत्वेन त्राह कस्यांतरेति· बहुव्रीह्यनंतरभावि
त्वात्तत्पुरुषस्य तत्स्वरस्य समासांतरमापन्नत्वरूपेकस्यांतरमापन्नत्वेएकं च बहुव्रीहिगतसमासत्वमपुरस्कृत्योदात्तत्वस्येवापवादोपन
तुपश्चादापन्नतत्पुरुषप्रयुक्तस्येत्यर्थः अपवादोपि यद्यन्यत्रेति न्यायादिति भावः अंतरंगत्वमिति समासरूपे कृते तेन दत्तं तरं स्व
रद्वयप्रवृत्तिरित्यभिमानः वास्तवसमाधाने तु सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमेव तदेवशब्देनांतरेण पठितं निमित्तिस्वरेति· अनेनोक्तिकमि
तिपूर्वमेव बहुव्रीहिस्वरप्रवृत्त्या युगपत्प्राप्त्यभावेनांतरंगपरिभाषाविषयाभाव इत्येव तात्पर्यमस्य बोध्यं स्वाङ्गशिटामिति· इद
मव्युत्पत्तिपक्षे बोध्यं द्वयोस्तत्पुरुषे इति तद्धितार्थोत्तरपदे सर्वमस्य बोध्यं स्वाङ्गशिटामिति· इदमव्युत्पत्तिपक्षे बोध्यं द्वयोस्त
त्पुरुषे इति तद्धितार्थोत्तरपदेत्यनेनेत्यर्थः आचार्येणापठिते कथं पाठ भाष्य उक्त इत्यत स्तात्पर्यमाह सर्वथेति विग्रहद्वये
पीत्यर्थः भाष्ये एवं किल नामेति· तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहाविति कारेकारस्योदात्तत्वं प्रासंगतः द्विधेनेकारोदात्तत्वापसशब्द्य
ष्येते इत्यर्थः तत्र न युक्तं विग्रहांतरकरणात्तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहावपि तद्धितार्थेति तत्पुरुषसमाससंज्ञायां द्विगुत्वमित्या रामः
शयेन भाष्ये आह इंगते द्विगाविति· पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत् अवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा वाचनिक्यनेन सूचितेति मत्वाह स्त्र २५

स्मतर्हीत्यादिभाष्येनेदमितिानवावयवतत्पुरुषत्वादिति एतत्· बहुस्य श्रवणादिति कश्चिदस्य देवेत्यर्थकादित्यर्थः अनेन चैतत्सयंब
भक्तानां पूर्वनिपातनियमार्थानां च बहुलग्रहणेन निवृत्तिरिति सूच्यते अन्यथा तेषां तत्वं भज्येत एतेन महत्कष्टं श्रितमिति प्रतीक
स्य स्वरूपाणामतत्पुरुषे सन्महदिति द्वयोः समासे परः केपटः परास्तः न च त्रयाणामेकार्थीभावेपि द्वयोर्निष्कृष्यैकार्थीभावाभावात्क
थं विशेषणामित्यस्य प्राप्तिः तद्धितार्थेति तु सामर्थ्यात्मवर्जनमिति वाच्यं· निष्कृष्यैकार्थीभाव एव शाप्रवृत्तिरित्यर्थे मानाभावादि
ति दिक् विशेषणलक्षणं विनेति तच्च तद्धितार्थेत्यादिविशेषलक्षणाभावोत्रापि तुल्य इत्यत आह अधिकग्रहणं चेति अधिकषष्टि
वर्षेषु योतिः अधिकशतवर्षेपि उक्तः प्राप्त्यास्वरे विशेष इति भावः संख्येयपरेण बहुव्रीहौ दोषः स्यादेवेत्यत आह अधीति षष्ठिशब्द
स्याजहल्लिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं च मत्वाह अधिकाषष्टिर्वर्षाणि यस्येति अधिका षष्टिर्वर्षाणामिति यद्यपि अधिका षष्टिर्वर्षां
वर्षाणामपि तिविग्रहे स्यितेपि संख्येयेति सूत्रे पूर्वेण बहुव्रीहिः प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यते तथापि संख्येये संख्यायाम् अहत्याद्वोप्राप्त
प्रयोजनाभाव इति वक्तुं शक्यमित्याशयेन भाष्ये यथा तर्हि सयोगः प्रसाख्यायते तथा पूर्वेणोत्पक्षं पदान्त देति क्वचित्पाठः सयोगः
संख्यया अव्ययेति योगः इज यीति· तत्प्रत्याख्याने संख्येये वर्तमान बहुव्रीहेरित्यर्थी स्यादेवं ज्ञितिभावः तर्हि वर्णान्तरपदत्वं क
थं तत्राह बहुव्रीहिगर्भ इति· एवं चाधिकषष्टवर्ष इति प्रयोगो दुर्वार एवाधिका षष्टिर्वर्षा यस्येति विग्रहे वाक्यमेकारे कीतिमा

कै॰ टी॰ वा॰ तत्र वेद इष्यत इति भाष्ये प्रत्याख्याते तस्मिन्निति· अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति। अत्रावान्तरबहुव्रीहिसत्त्वेन संख्येयपरत्वामपदार्थाभावादिति
२६ भावः। न त्वधिका षष्टिर्येषां वर्षाणामिति तस्यापि विद्यमानत्वात्कथं दोषपरिहार इत्यत आह अमविकेति· पृथगाश्रितयाहिराझोप
मित्याह अव्यविकन्यायममलाहेति। भाष्येऽधिकषष्टिवर्षान्नमुख्याम इति पाठः ईदृशानिष्टरूपादित्यर्थः क्वचिदधिकषष्टिवर्षा
न्नमुख्यामहे इति पाठः तदाधिकषष्टिवर्षविषयादनिष्टरूपान्नमुख्यामहे इत्यर्थः। अधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येति· अधिकाषष्टि
र्येषां वर्षाणां तानि अस्येत्यर्थः आदशभ्यः संख्याः संख्येय इति नियमात्तद्विषये तत्र स्याद्वा अपकर्षात्कथं प्रत्याख्यानं तत्राह इति
विषय इति अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहेवान्तराम्पदार्थाभावादनेकमित्यस्याप्राप्तौ तद्योगप्रत्याख्यानेऽधिकषष्टिवर्षः
सिद्धः विग्रहान्तरे तु वाक्यमेव एवं सूत्रारंभे अधिकाषष्टिर्वर्षाणामस्येति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहौ संख्येये वर्तमानसंख्यान्तबहुव्री
हेरित्यर्थान्न उच विग्रहान्तरे तु वाक्यमेवेत्यधिकषष्टिवर्षः सिद्ध इति भाष्याशयः एवं च हह बहुव्रीहिविषये। विशेषेतोतिपक्षः स्थि
तः। इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते व्याकरणभाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं श्री
गुरुभ्यो नमः १ सुबामन्त्रितेत्यधिकरणस्येति। उपात्तामन्त्रितानन्तरपिनइत्यर्थः यथाहेपीयमानत्वं भरणुअहेपीप्रोइत्यर्थकपीप्रोपी रामः
प्रयमाने त्यादाविति भावः वाचनिकमिति समानाधिकरणमसमर्थवदिति युक्तं तेरमप्याह अतिव्याप्तीति क्षेत्रेणाग्रेइत्यादाविति भा २६

वः। भाष्ये त्वाद्य एव प्रश्नाशयः। उपलभ्यते सुवंतसमुदायस्येति तस्याः सुवंतत्वादिति भावः। भाष्ये नैतदस्तीति शंकितानैयदोषोऽधात्वमि
हितमिति च सिद्धान्त्येकदेशीति तत्त्वैकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव तत्र सूत्रे ग्रहणेन तस्यात्रानुपस्थितेरित्याहुः। तिङन्तामंत्रितयोः परस्परसं
बंधाभावादसामर्थ्यमित्यत आह त्वदीयपदेति। प्रमाणपदार्थविशेषणीभूतपीडाकरणकत्वेन तद्द्वारा सामर्थ्यमिति भावः। सा
क्षादपि सामर्थ्यं दर्शयितुमाह यद्वेति। तथा च प्रजानीति वक्तृतः सा साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि न घातीति घ तिकलेऽङ्स्यादा विवनिघा
तसिद्धिरत्रास्मिवेति बोध्यं एकोरुदात्त इति। यरांगवन्द्रावेतुपीअरेति। पीकारेकार उदात्तः स्यादिति भावः। स्फुटं चेति। क्रियाप्रतिनिमि
मित्तकत्वे हि सा स्फुटा भवतीति बोध्यम्। मन्यत इति अप्रयोगार्हिकस्यैव स्पमाणतया त्वपूर्वपक्षिसिद्धान्त्येकदेशिनोस्तत्र हानाद्वेस। पिवो
ध्यमेतेन वार्त्तिकानामपि वाक्यैकदेशन्यायेन सूत्रता सर्वविषयता पाः पस्पशायां भाष्ये ध्वनितत्वेन दर्शितमित्यपास्तं आमंत्रि
तस्येति षष्ठ्यनुपपत्तेराह आमंत्रिते इति। कुंड शह्व इति। न च पदात् इत्यतिपादादौ वर्जते पदावाजीवतिपत्योजारजवाचीकुंड
शद्वः पुल्लिंगस्तदा स्वरभेदोऽस्पष्ट इति वाच्यं पादादावेवंविधप्रयोगाभावात्। वृषादित्वेन कुंड शद्वमात्रस्याद्युदात्तत्वाच्चेति भाष्या
शयः। तस्यामंत्रितस्येति। आमंत्रितार्थस्येत्यर्थः। तन्निमित्तनिमित्तस्येति यावत्। क्रियाद्वारकं त्विति। व्यपेक्षावादेकदेशिनः सर्वेमि
तिकयेत्यादौ समासापत्तेरिहं चिंमि भाष्यस्य तु समर्थपरिभाषानुपस्थितेरतदनन्तु हृमोवता मर्यसमर्थसूत्रे एकार्थीभा

कै.टी. वस्यैव मित्रत्वातित्वेन तस्या आत्मायोगात् अत एव मोदेवदत्तेभगोदेवदत्तेस्मादो परांगवत्वं नेति बोध्यं पक्षे आमंत्रितकारक
२७ त्वस्य तन्निमित्तत्वस्य चाभावात् अतस्तेन मित्रावरुणाद्यधावित्यत्र कार्तेनेतस्यानशास्त्रइति क्रियान्वये नामंत्रितकृता
द्यधावित्येवार्थे निमित्तत्वाभावान्न परांगवत्वं मित्रावरुणाविसस्य तु कृतस्य वर्धयितारा विमर्थकत्वेन त्वमद्यजिनि मित्तभत
वर्धनं प्रति कर्तृतया मित्रावरुणयोर्निमित्तत्वात् सिद्धं द्वः परांगवद्भावः। छांदसत्वादेतिवोध्यं उपक्रमस्य भाष्यं तु पूर्वपक्षस्तो
न्नार्थसाधकं नन्वेकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव समर्थसूत्रे सिद्धांतितया कथमत्र परांगवद्भावे तदुपस्थितिरिति सत आह
इहेति एवं च सुपृग्रहणमपार्थमिति तत्संगुरुलाघवमिति गुरुपदेन गुरुत्वपरेण लाघवपदस्य हृद्धः सुपृग्रहणं कृते दोषवारणा
यफलः कार्येइति गौरवमित्येनत्संरवार्त्तिकमित्याह क्रियमाणइति सुबंतसमुदायस्यासुबंतत्वादिति अनेन सुपूसुपेत्यादौ
दर्शितैकत्वविवक्षायामतिस्थूलमतिविषयत्वं दर्शयति भाष्ये सुवरेव धारणा चेति वार्त्तिकखंडमवतारयति ननु चेति प्रसि
द्धूतिसिद्धस्त्यर्थः यहणाशिति अणुदिदितियहणाकशास्त्रीयाणाणयहणे न हणाकशास्त्राभावइत्यर्थः यथा तत्र वा
क्यार्थबोधात्माकृतस्यात्मस्यसंस्कारकतायावक्तुमशक्यत्वेनाप्रवृत्तिस्तथात्र सुवरेव ग्रहणात्वात्मन्यप्रवृत्तिरितिभावः रामः
विषयभेदादिति अत एव लप्रत्ययान्तात्वप्रत्ययसिद्धिः गोणार्थेति एतेन यरपरयासुवरस्य केनेऽप्यत्वमस्त्येवेत्यपास्तमास्ता २७

त्वरेकर्त्तव्यशास्त्रस्य चरितार्थत्वात्· आदेशविधावेवेति षष्ठीस्थाने इत्यस्य प्रवृत्तेरित्यभिमानः एवं च तन्निमित्तग्रहणेन ति
ङ्· तव्याद्युत्पत्तिसिद्धेः सुप्ग्रहणे समानाधिकरणे असिद्धावत् सुप्ग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयः उत्तरार्थं तु सुपि स्थधिकार
सूत्रे कर्त्तव्यमिति बोध्यं। स्वरादिष्विति· एवं चानेनैव स्वरेणानयोरवस्थितिरात्मौ परस्मात् ष्टमिकानि घातश्चेति भावः फिट्स्वरे
णाम्प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तत्वसिद्धेः स्वरादिष्वन्तोदात्तपाठः किमर्थ इति चिन्त्यं परांगवद्भावविषयत्वादिति अन्यथा सुबन्ते कौ
त इत्यनेनानन्वयापत्तिरिति भावः परांगवद्भावोपस्य सपूर्वशब्दस्तेनोच्यन्त इति कश्चित् अन्तरंगत्वादिति· सूत्रस्य परशब्देन
वाच्यहत्योपस्थानादिप्सर्थ प्रातिपदिकमेवेति एवोव्यर्थः परस्मिन्प्रातिपदिकत्वस्यापि सत्वेन तदवयवत्वस्याप्यापत्तेरि
ति भावः प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वे सति प्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वमपि स्यादत आह प्रत्ययो निमित्तमिति तेन सुबन्ते कौत
त्वमिति अत्र प्रातिपदिकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् समासत्वेपि सूत्रे तु हेत्वपन्नत्वान्न तदतिदेशेन तदवयवत्वव्यवहार इति भावः विशे
षणत्वेनापि इति परांगवद्भावस्येत्यर्थः सम्बध्यते इति वाच्यतया स्वतदर्थः न च सुट इति यो रित्यादौ तेषु योर्विहितस्य स्तु
टः प्रत्ययावयवत्ववत्प्रकृतेपि प्रातिपदिकावयवत्वमिति वाच्यं अवयवावयवांगुल्यादेः शरीरावयवत्वस्य लोकसिद्धत्वादु
पपत्तेः प्रकृते तु प्रातिपदिकावयवकसुबन्तावयवेन तदवयवो भवंतीति न हि हस्तावयवकशरीरावयवोंघ्रिहस्तावयव इति भावः

कै·टी· भाष्यकारेतिसुपइत्यस्यविभक्तियेदाविशेष्यंतदाम्नायतएकस्त्रीत्वमितिकश्चित्तन्नञोऽःश्यामित्यादौनित्यस्त्रीत्वेन
२८ नदीत्वापत्त्वतःस्त्रीलिंगत्वस्यैवमाप्यत्वात्समानपदत्वादिति· अतिदेशेनपरावयवत्तयाविशिष्टस्याखंडत्वेबोधिते
स्वाश्रयस्यसखंडत्वस्यातिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वात्तस्यप्रकरणाबलप्रतिबंधाभावइतिभावः नन्वस्मदुक्तरीत्यावि
रोधीस्यैवेत्यतआहपश्चेहेति· पूर्वस्यपुरागवद्भावोक्तेनपूर्वस्मिन्परस्मयुक्तकार्यप्रवृत्त्यापूर्वनिष्ठस्वाश्रयनिष्ठ
त्वावपिपरस्मिन्पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौपरनिष्ठस्वाश्रयमिष्टतौचमानाभावादितिभावः किंचामंत्रितेपरेपूर्वप्रत्यास
त्याक्षामंत्रितरूपपरांगवत्कार्यभागित्वोक्तेश्चामंत्रितत्वेकत्वसमयुक्तामात्रकार्यातिदेशएवलभ्यतेनषष्ठराणाद्वयो
स्तत्वमनयन्नाहशब्देनेति· आमंत्रितशब्देनेत्यर्थः यथानमतरत्निच्छतर्भाविहरायथात्रनमिःनद्वेहतिकमेवत्वाश्र
पपकिमतिपिष्टेकत्वाश्रयःश्रयतत्रनिषेधाद्‌तिदेशाश्रयाप्रवृत्तिः इहतुअतिदेशस्याप्रवृत्तिरेवेतियथाकथंचित्तद्
ष्टांतेतिबोध्यंपघष्यनेनणत्वमपिपरिहृतंतथापिप्रकारांतरेणापिसमाधातुमेकदेश्याहभाष्येचमेनमन्तितितद्धे
नयन्नाहसत्यपिनिमित्तेसादितियमादत्रेतियथापिविध्यर्थत्वमेवाष्टमेस्यायघिष्यतितत्रापियोगविभागेनात्रनि रामः
यमोपपत्तिरित्यभिमानःसमासावयवएवेतिएवंचनियमेनवाक्यव्यावृत्तिःकर्त्तुमशक्तेतिभावःभाष्येअविशेषेणेति· २८

एकदेशयुक्तिः अष्टमे सूत्रयोरेवानयोर्ग्रहणस्य सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् अत्र खंडपदस्यैव तत्र समानपदेन ग्रहणाच्च उक्त
पुक्तेयेवतुणत्ववारणं बोध्यं· एवं च स्वरग्रहणमपि सार्थमिति बोध्यं· प्राकृत अवधित्वद्योतनेति· अत्र करणे ल्युट् कर्तृः क
रणत्वविवक्षया बोध्यः द्योतकत्वस्येयेत्यर्थः पर्याय· स्यादिति अधिकारलब्धसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वादित्याश
यः अनेन अग्रिमग्रंथ एकदेशिनो युक्तिरिति सूचितं भाष्ये समासः समाससंज्ञायामिति प्राक्पदोपाने स्याधिकारताया
एव सामर्थ्येन व्यक्तत्वात्तस्याहि सेनासंविधानादृच्चनात्समावेशः नन्वेवमपि पर्यायः प्राप्नोति कथं समावेश इति चे
न्नत्राह स्वरितत्वादेवेति· अन्यपरस्यादिवत् अन्यथा समासः सह सुपेत्येकमेव पठेदिति भावः अधुनाधिकारत्वाभावेपि समा
वेशं शंकते भाष्ये समाससंज्ञायामिति प्राग्ग्रहणाभावे समासः सह सुपेत्येव सर्वत्र समाससंज्ञाविधिः सह सुपेत्यंशस्य च
स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्र संबंधोपि अव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तसमासस्य चाभावस्त्वपि मानः अत एव विस्पष्टपटु
इत्योऽवकाशः इत्यग्रिमभाष्यसंगच्छते सत्यव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तो विषय इति भावः मुख्यं सामानाधिकरण्यं पन्नाजी
तिविशेषणं विशेष्येण तत्रोभयोपादानसामर्थ्येन शब्दजन्यबोधविशेष्ययोर्यत्र विशेष्यविशेषणाभावस्तत्रैव तत्प्रवृत्ते
रिति भावः क्वाचिदेकदेशान्वयोपि प्रसक्तिर्वेदिकमादिति तात्पर्यम् अवयवकार्यमिति समासविशेषप्रयुक्तः स्वरइत्यर्थः अंत

कै॰ टी रणापीति॰ समासाधिकारे स्वरविधानादिति भावः॥ अत समासे रति॰ सिद्धसमासेत्यर्थः। इवार्थस्येति इवद्योत्योपमानत्वनिरूपकोपमेय
२९ रूपार्थसमासवाच्यस्येत्यर्थः तद्धस्यतिउपमानशब्दस्योपमेयपद्धत्तित्वादिति भाष्ये येनैवावयवकार्यमिति कर्मधारयः काकाता
लीयमित्यत्राप्यवयवरूपछमत्ययाख्यं कार्यमित्यर्थः तत्र काकतालेत्यादि पंचमेव्याख्यास्यते ऽ ऽीवर्थ इति पुनाराजरत्यत्रापि
योगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वेनाममाराणनपाटजेष्ठ्यमइति वोध्यं पुनर्गवः पुनाराजइत्युपात्तो दाहरणमादायैव भाष्यप्रवृत्ते
रिदं विंत्यं एकार उदात्त इति कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरेणोत्यर्थः निघातं परत्वाद्वाधित्वेति एवं च भाष्यस्य निर्दलता पत्तिः
शेषनिघातेनैव तत्फलसिद्धेरिति चिंत्यं गतिर्गतावितिनिघातो यथास्यादिति भाष्ये अ॰ पद्यपुच्छवस्य मरुतिस्वरे प्रत्यद्वादि
त्वादंतोदात्तत्वे वा शेषनिघातेनाधिगतिश्चेति सूत्रस्य कैयटोक्तरीत्यान्यत्रस्यकैयटरीत्या च पुनः शब्दोऽनुदात्तत्वं सिद्धमि
ति तत्फलसिद्धये वश्यं गतिसंज्ञावक्तव्येति वक्तुमनुचितं गतिश्चेति सूत्रे पुनरुत्स्यूतशब्दः प्रवृद्धादित्वादंतोदात्त इत्युक्ते
द्रहो छद्द्स्य प्रवृद्धेति स्वरइत्युक्तमानतथापि पुनरुत्स्यूतमित्यादौ असमासे पुनःशब्दस्य निघातरूपफलाय सावश्यवेवा
वाच्या समस्त पुनरुत्स्यूतशब्दस्तु सुपेति सूत्रेण समासादंतोदात्त एवेति भाष्याभिमायः न च नित्यसमासत्वात्कथं वा रामः
समसंभव इति वाच्यं एतन्मते भाष्यप्रामाण्येनछांदसत्वात्समासे गतित्वाभावेन गतिसमासस्यात्र प्रवृत्तेः अत एवोत्तरसूत्रे सुपेत्यस्य २९

त्वस्य सामर्थ्येदमुदाहरणं वक्ष्यति भगवान्। अत एव समासार्थ्यगतीति स्वरार्थो वा गतिसंज्ञेति भाष्ये तोक्तं ननु छंदसि पुनः शब्दस्य
गतित्वेनैव सिद्धत्वेपि लोके पुनराधेयादौ समाससंज्ञा सावकाशा तत्र गतिसंज्ञाभावेन गतिसमासाप्राप्तेरत आह भाष्ये यो लिति
विंत्यमेतत्। पुनश्च न सोऽछंदसीति गतिसंज्ञाविधायकवार्त्तिकविरोधात् लोकेऽनर्थकत्वात्पुनराधेयशब्दानभिधानेन समासानोदात्त
स्यैव तत्र स्वीकारेण वा भाष्योपपत्तेश्च सति हि तस्मिंस्तेनैव सिद्धमिति त्यत्र त्य भाष्यस्वरसोप्येवमेवेति दिक् एवं सह सुपेत्यस्यापि स्वका
शत्वे पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिते तावतापि पर्याय एव मा भूदिति न समावेशस्त्याह भाष्ये एवमप्येकासंज्ञेतीति नेस्मान्मा गाद्वचनेक
र्त्तव्यमिति सिद्धांताशयः स्फुटत्वक्त एव एवं च किमिति स्वकाशनिराक्रियेति शंकातत्समाधानं च कैयटेनोक्तमसंगतमेव पूर्वपक्षि
णोऽज्ञानस्यावश्यकत्वात्तेनावकाशनिराकारेणापि सिद्धांतिनोऽक्षतेः अवकाशप्रदर्शनेन तदखंडनं तु समाधानांतरसंभ
वात्तदनादरेण किंच ज्ञापकेन विस्पष्टपटुः काकातालीयमित्यादौ समासे परेणाक्तेतस्मादेव ज्ञापकादेतस्य समासान्येन वि
धायकतायामवकाशउक्तप्राय इति सुधियो विभावयंतु। एवं मन्यते संपृक्तविधानादिति। विपूर्वकधाञः कुरणे शक्तेः सह स्फ
पेत्यनेन समासइत्यस्यासंयुक्तकरणात्संज्ञायाः सर्वार्थत्वं ननु सह सुपेत्येजमात्रोदाहरणविषयत्वमित्यर्थः एवं च तत्तद्वि
षयसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वाताभिः समावेशइत्यभिमानः नन्वेवं विधिनिर्देशविचारकरणं भाष्ये अनुचितमत मत आह भाष्य

के·टी· सम्पादनायेति सह सुपा सह यग्रहणो स्त्विति· तत्सामर्थ्यात्समासत्त्वे एकत्वस्याविवक्षणाच्च सहभूतस्यैका संज्ञेति भावः। ननु यद्य
३० पि प्रत्येकं समासत्वे प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्येकं न प्रातिपदिकत्वं तथापि समासस्य समुदायात्मकत्वात्समासग्रहणस्य वाक्यनिव
त्त्येकनियमार्थत्वेनोपपद्यते किंतु विध्यर्थत्वमेव स्यादत आह कृतद्धितेति· एकशेषे त्विति समुदायस्यैकार्थीभावेनार्थवत्त्वात्प्रा
प्तो नियमार्थं तद्दिति भावः काकत्तालीयमित्यादौ प्रत्येकं छप्रत्ययो सन्निरपि दोषो नेत्याह समासाच्चेति· ननु समुदाये समासत्वाभा
वात् आह प्रातिपदिकत्वादिति तत्सामर्थ्यात्समासपदं तत्समूहपरमिति भावः एकत्वेन विवक्ष्यत इति प्रातिपदिकादिसंज्ञेनाव
यादिति भावः ननु तद्विरोधात्प्रातिपदिकादित्वस्यासंबंध एव स्यात् अत आह तदनभिधानादिति एवं च लक्ष्यानुरोधादेव समासपदं
तत्समूहपरमिति भावः समुदायस्यैवेति अवयवेभ्यः समुदायोऽतिरिक्तोऽपीति भावः इदं चिंत्यं सुबंतं समर्थं समर्थेन सुबंतेन सह
समस्यत इत्यर्थेन प्रत्येकं तस्यैतस्य च संज्ञालाभात्समुदाये संस्कार्यत्वस्य दुर्लभत्वात् किंच समुदाये द्विर्वचनदृष्टांतोऽप्युक्तः वे
षम्यात्· समुदायसंज्ञयावयवानाम ननु यहात् अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्धेतीति वस्तुतः समसनं संक्षेपः तस्य चार्थः न चासावने
कस्यैव एकस्यापि विस्ततस्य संक्षेपदर्शनात्तेनान्वर्थत्वेन कथमेतदर्थलाभ इति चिंत्यं तस्मादुर्गदंडन्यायसत्त्वात्कल्प्य राम:
मेकैकस्य प्राप्तिः लक्ष्यानुसाराच्च तस्यैव न्यायस्याश्रयणमिति सिद्धांतिन एव प्रश्नः इतोऽलक्ष्यानुसारमाज्ञात्वान्यायमात्राश्र ३

परोऽनसहयग्रहणमित्याह प्रत्येकमिति। लक्ष्यदर्शनादीति। आदिनामालादीनां चेति ज्ञापकसंग्रहः। अत्रापि गर्गादेर्द्वन्द्वमात्राश्रय
णे लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरिति तत्त्वं। योगावयवइति। योगो वाष्टाध्यायीपठपठितयोगविभागाभावेऽप्यवयवावयवस्य समुदायावयव
त्वम्पायेनाष्टाध्याय्यवयवत्वमस्त्येव तथापि समासाद्यवयवत्वमेवात्र विवक्षितं तच्च योगविभागमंतरेण न संभवतीति बोध्यं। सं
ख्यायाविवक्षितत्वादिति। सुवंतत्वादेः प्रत्येकसमाप्तत्वाच्च सपिबोध्यं। अनुभवत्वादिसत्त्वसमाससंज्ञायाः फलं दर्शयति शा
कलेति। अन्यथा पक्षे परोऽपि अवग्रहमपि स्यादित्यर्थः स्वरस्तु न फलमित्याह समासांतोदात्तत्वमिति। केचिन्मंतसिद्धस्वरं
दर्शयति तत्रानोरिति। केचिन्मते स्वरमाह एवं चेति। अवक्तव्यमिति समासासमासयोः स्वरे रूपे वा विशेषादित्यर्थः। एका
देशस्य पूर्वयोदात्तत्वादिति भावः। अनुभवत्वादिसत्त्वे नियमपरा अवग्रहे विशेषः अयं च निसमासइतिनासर्वे समति शिष्टत्वादिति।
वाक्येपि निघातप्रसंगः इत्येतदुत्तरकालिकतया समासस्वरस्य सतिशिष्टत्वमित्यर्थः। तिङैकत्वस्येति सुपां पघपि सप्रकृत्यर्थवि
शेषगतसंख्याभिधायित्वमुक्तंगतस्तथापि प्राप्ताप्तिपदिकादिति सूत्रस्थभाष्यमामारापेनं निद्रापि क्रियागतायाः क
र्त्रादिसंबंधादारोपितसंख्याया एवभानमिति सिद्धांतेद्दो। वचनग्रहणादितिमातियकार्थसूत्रस्यातसंख्यार्थकादित्यर्थः।
केवलापार्श्वेति। घातियदिकसंज्ञासत्त्वेनास्यापि प्रकृतित्वमिति भावः। हलङ्याब्भ्यादिलोप इति। योगविभागस्येष्टसिध्यर्थं तयाछंदसित

ह्रिषये एवं तत्समासग्रहणमिति भावः एतेन प्रकृतौ रनिसादौ समासेन लोपः स्यादित्ययास्तं सुबुत्पत्ति स्वीकारे संमतिमाह । अन्तरे वेति
अन्ये लिप्सन्ति वीजं तु पचेति कस्मिन्न्यादावेवं सति वहवचनादेरापत्तिः तस्माद्वचनग्रहणेन संख्याग्रहणमिति निमित्तकानामेव ग्र
हणं न त्वेवंविधानां किंचेषामेकपदे प्राग्ज्ञकेनिघातप्रतिषेधं वनमानमिति अतितिसादावितितन्त्रातिद्विस्यानवक्ष स्तमर्थं ये पो
रितिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन समासविशेषणात्तयासमर्थेन सर्वैर्नैवोत्तरपदेनास्थ्यात्तत्र सुपेस स्यान त्वपेन वाचिं समेतत्र
ननु पुनः शब्दस्य गतित्वात्कुगतीति सिद्धं तदभावे तु अनेन समासेऽपि तत्पुरुषत्वाभावात् गतिरनन्तर इति उक्त ह्रस्व स्वराणां पत्तिरेत
आह पुनः शब्दस्येति छेदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादिति भावः मन्य न इति सूचितामरु चिमाह काठकेनोदात्त इति अव्यया
दिति लुगिति तदं तस्याव्ययत्वादिति भावः अव्ययीभावः चिमव्ययेन क चिदेव कार्यैव्ययत्वारोप बोधनात्तत्कार्यलाभः न तद
न्वयेति शब्दतोऽलाभादिति भावः प्रापिकत्वमेव दर्शयति सप्तेत्यादि अव्ययं विसमुदायस्येति गगरेडन न्यायेन सुपा सहिम
व्ययं विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययीभावसंज्ञकमिति वचनमस्त्येव सर्थः अन्वर्थसंज्ञा विज्ञानादिति प्राचीनोक्तमहासंज्ञाकरणे
न तत्संमतोऽर्थोऽप्यस्य समत इति भावः स्वस्य पस्यप्रकृतत्वादिति शुनत्वरूपान्तरं गत्वादित्यर्थः सूत्रे अकृतयोरेव प्रथमं संबंधः पश्चा
त्करणात्वेनैव युक्तमिति भावः प्रतिपिपादयिषितादिति विशेष्यतये तिशेषः तदुक्तमुत्तरपदार्थावच्छिन्नाद् इति बोतकत्व पक्षे तु

द्योत्यार्थस्य समभिव्याहृतार्थविशेषणत्वमेवेति भावस्तदाह समध्यादीनां वाचकमिति निपातानां द्योतकत्वं वाचकत्वं च लस्यानु
रोधाच्चमत्वस्येति भावः वाचक इति पुत्र सहित इति सहार्थविशेष्यकबोधादिति भावः ननु साकल्यस्येति मन्तरामत्रीसाद्दौ तु तस्य
योगस्य बाधेन सदृति तिप्रथममेव सकलमत्तीति बोधात् साकल्यबोधकता सहशब्दस्येति भावः अयदिशब्दं त्यादीस्वत्वे ज्ञाम्येवाव्यया
नि दिशो मध्यादिवाचकानीत्याशयेन भगवता योगविभागेनाकारि यथासा यथाशब्दः सुवंतेन समस्यते साहश्ये द्योत्ये इति सूत्रार्थः य
थाशक्तीत्याद्युदाहरणाय यथार्थत्वेन नन्वनसिद्धिः सूत्रगृहीताव्ययेन तेन समासाभावात् अतः पृच्छति अस्माद्रूप इति किमर्थमिति अ
त एव सूत्रे किमर्थमिति निप्रश्नः पूर्वसूत्रे यथायहणं तदर्थार्थकान्वादिभिः समासार्थम् । सापेक्षत्वादिति उपमानत्वेन तु द्रस्योपमे
येसाकांक्षत्वादिति भावः हरिरिति शक्तिरित्यर्थः एवं च उदाहरणाप्रसिद्धिरिति भावः पूर्वप्राप्तीति अनन्तरत्वात् एवं च पूर्वेण तत्र समासो
दुर्वार इति व्यावर्त्याप्रसिद्धिरिति भावः समुदायस्येति पदद्वैवान्द्ववं तत्र समर्थकस्य यथादेवत इति समुदायस्येत्यर्थः येन तु देवदत्तस्य दशपथा
न्य ज्ञहत्त इति बोधं वदन्ति तेषां प्रधानस्य सदृशस्य सापेक्षत्वादि सेवालं समुदायस्य सामर्थ्यं वैयर्थ्यं मम तु केवलप्रधानार्थस्यासापेक्ष
त्वात् षष्ठ्यादिः निरसापेक्षत्वादिति प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वान्नित्यसापेक्षत्वाद्वेत्यर्थः निरसापेक्षसर्वसमस्तन इति भाष्ये
का मीतिविंसंदेवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिषु गमकत्वाद्धतिः किमोदनः शालीनामित्यादीनामिवेत्यसमर्थसूत्रे भाष्ये उक्तं तत्र यथाश

कै·टी· लुप्तउपमानत्वंद्योतयतीत्यभिप्रेतो क्तेस्तस्यविशेषणत्वेनपूर्वपदार्थप्राधान्याभावेपिद्विमुनीत्यादिवत्समासप्राप्तिस्तदभावेहिमसिद्धत्वा
३२ दस्येवग्रहणंस्यादितिजातस्यैसादृश्यार्थकत्वात् इति · सादृश्यप्रयोजकभेदकधर्मार्थकत्वादितिभावः अतएवथात्सुविधायकेऽन्मा
वुक्तेसामान्यस्यभेदकोविशेषःप्रकारइतिवचनपदस्वारस्यानुगतद्द्योतकता एवंवयथादेवदत्तइत्यादौयद्धर्मवान्देवदत्तस्तद्ध
र्मवान्यज्ञदत्तइतिबोधेयज्ञभ्यांतस्यधर्मस्यैवावगतेउपमानोपमेयत्वस्यावगतिरितिसादृश्यवर्जितरदत्तइतिबोधेयज्ञभ्यांत
स्यधर्मस्यैवावगतेउपमानोपमेयत्वस्यावगतिरितिसादृश्यवर्जितरदत्तस्यउपमानोपमेयत्वद्योतकइत्यर्थः इदंशसादृ
श्यद्योतकस्यापिग्रहणात् सादृश्यइतिनिषेधएवमानमितिज्ञेयंसादृश्यस्यथासपवाच्यत्वेतुयत्सदृशोदेवदत्तस्तत्स
दृशोयज्ञदत्तइत्येवबोधःस्यात्ननुदेवदत्तयज्ञदत्तयोःसादृश्यबोधइतिदिक्।सादृश्येप्रतिरिति सादृश्यएवशक्तिरित्यर्थः एवं
वस्तुत्वमर्थमितिभावः।अर्थेवतस्तत्रार्हमादितिवटुपदववत्स्याद्यर्थेवद्व्युत्पत्त्यैवकर्मेण्यमितिभावः इदंशगतिकारकपूर्व
स्यग्रहणमितितुल्यकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्नेसाप्राप्यभाष्येइदमिसस्यएतत्स्त्रीयमितिवाच्योर्थः तद्धनयन्याचष्टे
तत्रेत्यस्मिन्निति इदमुपलक्षणंयथाशक्तीतिप्रयोगेचेत्यप्यर्थः तत्रयथाशक्तीतिप्रयोगेसादृश्यवाचिनएवंग्रहणंकुतोनेतिशं एम·
कतेअव्ययइति·तस्य·तदन्तस्यसादृश्येनतस्यवाच्यमेवगतस्तुशक्तिसादृश्यमित्यादिरेवार्थोस्तुएनतत्त्वंचमात्कारइतिभावः अव्ययसन्न ३२

शब्दस्य लेमानमपश्पतोर्थ्य घटितं साधुत्वमित्यजानतश्च शंकेयं प्रकृतसूत्रे प्रकारवचनथालंतस्य ग्रहणमिति निःशंकार्थः अप्राद्यण
दूत्मस्य सूत्रे अवशणात पूर्वेणाप्राप्तौ प्राप्तिसामर्थ्यान्ने स संगतेष्वनन्वेवं समासो न स्यादतत्राह पूर्वेणेति प्राप्ते स्य संपन्नीतियथा वर्वे
लेन तु न प्राप्तिरुक्ता॰ सूत्रे गृहीतार्थ्येन तेन समासाभावात् अत एव पश्चाच्छब्दे स्यापाभावोदेवत्त्निव तिभेविष्यतीसतनतेन सूत्रेण
समासः॰ उत्तरमाह प्रतिषेधेति प्रतिषेधयुक्तसूत्रारंभेत्यर्थः एतदर्थमेव सूत्रमावश्यकं पथोर्थयदव्ययमितिकेयं उत्तरं च विस्मतेना
अप्राप्तेरुक्तत्वात् उपक्रमभाष्यतस्तथैवलाभात् सुपप्रति नन्वत्र यत्नग्रहणं यावदवधारणे हस्त्रेव निहन्तमयोग्यत्वादितिचे
वन्तेसाह यावदिति यावदमत्रे ग्रासनरणानामेत्रय स्विसु दाहरणानुमति नो समासयोग्यमात्रावद्धर्मश्चाह स्वरादीनांचेति मात्राव
तीति॰ तथाच द्विवादोषादिभिश्च यैरेवमतिनासमासः स्यादिस्यर्थः अत्र स्त्रशलाविभक्त्यंतरनिरासार्थमिति॰ विभक्त्यंतरग्रमनिरासा
र्थमित्यर्थः कर्तृत्वादिति वर्त्तनेन क्रियाचष्टत्वात् तदृशतागुणधानादत्यादौ मिथ्यणाक्रियावदिति भावः॰ पूर्वं हंजस्येत्यर्थ इति॰ पूर्वं हंजस्य
जयस्य संबंधि यथावर्त्तनमभक्त संप्रतिषेनहृत्तं नतथा न भवतीति तदा समासइत्यर्थः पूर्वोक्तस्य पथेति भाष्यस्येति भावः वचिरिहेति॰
एतद्भाष्यप्रयोगे इत्यर्थः तदेव वर्त्तनमेव॰ तस्यैव फलितार्थमाह भाष्ये अत्र यथा खो तनेदृति॰ अपयाशब्दो वै पशेसे विपरीतत्वं बो
तनेदृत्यर्थः पराजयं बोतने इति पावन्तु पराज यद्रति॰ पंचानांमध्ये एकेन विपरीतवर्त्तनेन यं प्रयोगात तदा च पराजय एवमवतीत्याशयः॰ते

कै·टी· दोग्धनयत्वस्पतिपंचिकानामघृतमितितन्निषयएववायंप्रयोगइष्यतेन्यघापिइपोत्वयाराणामन्यथायातेपिपराजयएवतथापित
३२ त्रनेष्यतेतत्राहभाष्येएकवचनंभ्रयोरितिन्यायप्राप्तमेतदिति· वस्तुतस्तुमवहिरामवसरमदानायवचोसिनःवद्योरगारंवष्यगा
रमइत्यादाविवप्रकरणादिनाक्षत्वेनैषानेकार्थावगमेसमासुवारणायअक्षत्वेनैकाक्षवेधेएववसाधुत्वायवचनमावश्यकं
अभेदैकत्वेतिअस्यार्थःप्रागुक्तःविभाषाय· अकर्मप्रवचनीययोरपिअपपर्योःसंभवाह्यक्षरणादौकर्मप्रवचनीययोरपंचम्यं
तेनापिसमासप्रसंगाच्चाहवर्जनार्थाविति·उपसंभवाह्यक्षरणादौकर्मप्रवचनीययोरपंचम्यंतेनापिसमासप्रसंगाच्चाहवर्जना
र्थाविति·उपसंख्यानमिति· नच्चवहिर्ग्रामादित्यादिसिद्धयेतवाप्यावश्यकमितिभावःविहितेतिकर्त्तव्येतिशेषः अस्ययास्या
पसंख्यानस्यरवपुष्यायमाणत्वादेवेसिद्धवदुक्तिरसंगतास्यात्अतएवभाष्यकारेणपिवहिःशब्देनपंचमीनविधीयतेइत्याहन
न्वेवंनग्रपदाघदाप्रथमंतादस्मात्तिंविध्यपांचेलुगितिलुकृतदाप्रथमांतेनापिसमानाधिकरणेननतस्यसमासःप्राप्नोतीति
तआहप्राग्ग्रामइतिलुकृतदाप्रथमांतेनापिसमानाधिकरणेननतस्यसमासःप्राप्नोतीतितआहप्राग्ग्रामइतिअपपर्येरिव
कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्ववचनानुपपत्तेराहववव्यमाणेतिभाष्येएते अकर्मप्रवचनीयेरित्यत्रछत्रिणोयांतीतिवच्चक्षरणपाअनुरपि रामः
गम्यतेअतएववहुवचनोपपत्तिरिसेके·वहिर्गतोग्रामादिति·ग्रामाद्योगतःसर्वहिर्वर्त्ततइत्यर्थः उपसंख्यानेनकर्त्तव्यमितिअपूर्वेनेक ३२

त्रे व्यमिसर्थः आह. ममैनयोर्द्वेवार्थयोरिति अपपरीति सूत्र एव वाऽपठनीय इति भावः यस्य वा. भाष्येन नु गं तरेणास्येति न पुन
हास्ति न वुरेरोर्भति याठांतरं यत्संवंध्यायामवोधकोऽतः सतेन सुवंते नोपस्थितत्वात् सत्थ्यंते न समस्यतऽत्यर्थे गंगाया आयाम इत्यर्थे
समासः स्यात्. वाराणसी शब्देन वतदायामोलक्ष्यःमुख्यार्थेनान्वयवाधात् एवं च गंगायामसह शोवाराणस्यायाम इति वोध इति वाच्यं ए
वं च वाराणसी शब्देन मुख्यार्थेनानुनासमासोक्त गंगा शाह्द् एवं लक्षणायायामेवन्नेताः एवं च प्रागुक्त एवार्थः ऽनु वाराणसि गंगेति स्या
दिति भावः भाष्येतत्र प्रकरणगतिरिति प्राह्वशक्तिरवाभावात् तद्यमानवाचकेनैकार्थं समास इति भावः तिष्ठद्गु शब्दांतरेरोकार्थीभा
वमिति. प्रकरणादेकार्थीभावविषये समासमित्यर्थः तद्धं नयन्नाह भाष्ये परमतिष्ठद्ग्विति. धनितं चेद्दष्टेतो. आतिष्ठद्गु जयत्संध्यामि
ति तु भिन्नपदमेव यच्चम्या ध्वाव्ययादिति तु भितिवोध्यं. तिष्ठद्गु काल विशेष इस्तुक्तत्वाद् हहुं इत्य संगतमत आह अत्रस्य कालविशे
षेति. वार्त्तिकमुपलक्षणमिति भावः कालेन्यपदार्थे समासः ननु व्यतिरिक्तमातिपदिकार्थेकथं प्रथमांतान्येव प्रयोज्यानी सत
आह. अव्यतिरिक्त एवेति भेदान्वयानुपायोग्य इत्यर्थः खलेयवादीन्यन्यपदार्थे समस्यंते तानि च समस्तानि प्रथमंतान्ये
व प्रयोक्तव्यानीत्यर्थो वार्त्तिकस्येति वोध्यं ननु तिष्ठद्गुवादीनामपि कालरूपान्यपदार्थ एव वृत्तेः किं विशेषो क्तेस्तत आह स्व काल एवा
पि वितिस्वाम्यादावपीत्यर्थः पारे मध्ये. स्ववाचेति जस्तनापेक्षयाकरोति तनीया. सिद्धांती उभयत्रापि स्वपदार्थः पुनर्यदिमा. प्रक्ष्य

कै.टी. तितदाख्याशयंवक्ष्यामीत्याशयेनेतिभावः विकल्पेनबाधकइति हृत्तिर्वर्जनवाक्यानांविधेयसंज्ञाविशेषणांविभाषाधिकारःतत्रयत्रसंज्ञात
३४ रप्राप्तिस्तत्रसाप्यनुज्ञायतेयत्रनतत्रवाक्यमेवेत्यभिप्रायः एतस्मादितिएतस्मात्सूत्रवचनंकिमर्थमितिपूर्वपक्षादुपरितदुत्तरकालेतत्स
माधानमभूत्वार्तिकेपठितीत्यर्थः सूत्रकारेणाप्ययहणास्यकृतत्वादकर्तव्यमित्यसंगतमित्यतआह आवश्यकेकृत्यमिति समास
उच्यतेइति एकदेशिनप्रधानेविधीयमानि एकदेशिघटितसमुदायस्यविधीयमानेसमासेइत्यर्थइतिभावभाष्येहृत्तिर्विभाषे
तिहृत्तिरेकार्थीभावः अयंभावः अपपरीसादेसमासइतिअनुवृत्तेसमर्थइतिवपरिभाषयोपस्थितं तत्रलोकसिद्धैकार्थी
भावः कात्स्निकनेतिज्ञातुमसमर्थानांबालानांस्फुटबोधनाय तत्रतत्रसूत्रेसमासादिसंज्ञास्विवदेकार्थीभावरूपंसामर्थ्यमपिवि
धेयंविभाषाग्रहणंवसामर्थ्येनैवसंबध्यतेव्याख्यानात्सामर्थ्येसमासविकल्पान्निष्टेश्वसुवर्णश्रितादित्रिःसहोच्चार्यमाणांवा
समर्थंभवतिसमर्थेचसमाससंज्ञेभवतीत्यर्थः निषेधसूत्रेरपिसमासनिषेधेसंनियोगशिष्टन्यायेनसामर्थ्यनिषेधोपिसा
मर्थ्यस्येववानिषेधः इहपुनर्वाववचनंतुसामर्थ्यादेकार्थीभावएवसंज्ञायाविकल्पबोधकमितितद्धनपन्याहहृत्तिरारभ्यमाणो
ति वाक्यस्यवासविषयेअपेक्षायाः हृत्तिषुएकार्थीभावविषयेषुविभाषेतिमहाविभाषयाविकल्पितावित्यर्थः नभवतीति रामः
महाविभाषाविशेषणीभूतसामर्थ्येनैवसंबध्यतइतिज्ञाप्यतइतिनासयंसमर्थ्यभावादितिगंगायाःपारादितिहितत्रार्थःनदी ३४

भिः। भाष्येऽन्यपदार्थ इति। समाहारान्तर्निविष्टे इत्यर्थः। तथा च यन्नाह द्विगोरिवेति। समाहारद्विगोरिवेत्यर्थः। परस्यापि बहुव्रीहेरनवकाशत्वा
द्वाध्यसामान्यविवक्षापक्षे बाधकः स्यादिति भावः। ननु पूर्वपदार्थप्राधान्ये एवाव्ययीभाव इत्यत्र न मानमत आह पूर्वाचार्यैरिति गुरुसंज्ञ
याप्रकृतार्थलाभं दर्शयति यदुपाधीनामिति। उपाधिश्चात्र तत्तदर्थप्रधानत्वमेव एवं च तत्कृतमहासंज्ञयाचार्यैराव्ययीभावहाशत्त
दुक्तार्थोऽस्याप्यनुमत इति ज्ञायत इति भावः। समाहृियमाणार्थः समाहार इति समाहारशब्दः कर्मव्युत्पन्न एवेत्यर्थः। तदोत्तरपदार्थस्ये
ति ननु परिच्छेदकत्वरूपं विशेषणत्वं परिच्छेद्यत्वरूपं विशेष्यत्वं यद्यपि तत्राप्यस्ति तथापि विषयताविशेषरूपं तत्पूर्वपदार्थस्य स्फु
ले भंगुराद्यपोट्ट्रमस्यैव विशेष्यत्वात्। तः पूर्वपदार्थप्राधान्यमित्यादौ च प्राधान्यं विषयताविशेषरूपविशेष्यत्वमेव विवक्षितम
न्यत्र सर्वत्र तस्यैव संभवादित्यरुचेराह अन्यथेति। इदमपि प्रौढिवादः। पंचनदीसमाहारस्य पंचतोयं तत्र भेदाभावात्पूर्वपदार्थप्रधानत्व
मपि वक्तुं शक्यमत्र तु न तत्संभवोपीति भाष्याशय इति तत्त्वम्। पंचहाभ्यामाभ्यासाविति इयमपि रीति द्विपमनुमिसादौ वक्ष्यं युक्ताभा
ष्ये एतदेवेति। यद्येनोच्यते इत्यादिग्रन्थेन यत्पूर्वपदार्थप्राधान्यमुक्तं एतदेव न जानीमः। अत्र नयश्याम इत्यक्षरार्थः। तदेवाह
समासेनेति। दोषवानिति। नदीसाविच्चगवादावपि समस्यमानपदाभ्यामेवार्थप्रतीतेर्भिन्नत्वव बहुव्रीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्यं
भज्येतेत्यर्थः। भाष्येऽन्यपदार्थोपिविलिति। विग्रहवाक्यस्थपदेनप्रतीयमानस्य इहसमासेनप्रतीयमानत्वादित्यर्थः। सिद्धांतंत्विति किलासंभ

वि॰ व॰ वातर इहापि तर्हीति भाष्ये तर्हि शाट्र एवमर्थे तद्धनपन्नाहस एव परस्येति केपि तु देशस्यान्यपदार्थत्वेपि तद्देशस्य रूपे ऐरावती रूपस्व पदा
२ र्थस्याप्यन्तर्भावात्तस्य च त्रिपदार्थानतिरेकेणान्यपदार्थघटकतया पूर्वपदार्थस्य समाहारे इव यथा कथंचित्प्राधान्यत्वसत्वात्तदुर्वारो
३५ व्ययीभाव इति भाष्यार्थमाह शेषग्रहणं चेति अन्यथानयोः पदयोरुक्तसमासत्वाद् द्वन्द्वे ब्रीहिर्न स्यादिति भावः भाष्ये भवेदेकसं
ज्ञाधिकारादिति वाच्य विशेषचिन्तायामिति शेषः परं कार्यत्वेन तु न सिध्यतीति तत्र हि पाठे पूर्वयानवकाशया बाध्यमाने परविधानार्थ
मिड् एवं च समाहारेपि द्विगुः सामर्थ्यादव्ययीभावश्चेष्टे सेष्टव्ये एवं च पुरस्तादपवादन्यायाभावेन द्विगुव्ययीभाववत् अन्य
पदार्थविषयेव बहुव्रीहिस्त्वव्ययीभावावयि स्यात्तामिति भावः भाष्ये सिद्धं तु स्याह नदीभिः संख्यायाः समाहार इति परं कार्यमिति पा
ठे द्विगोः परत्वाद्व्ययीभावस्य करणं कार्यमित्यर्थः एवं च द्विगुविषयेन दोषः अन्यपदार्थे तु प्राप्तिरेव नेति भावः स चावश्यमि
ति एकसंज्ञेति पाठेपि समाहारस्य च श्यवाच्यमित्यर्थः भाष्ये तत्फलमाह सर्वमेकनदीतर इति तदभावे पुरस्तादितिन्याये
न पूर्वकाले केति बाधितत्वाद्वाव्ययीभावः स्यात्तथा च तत्पुरुषे सर्वैरन्वे सकृत्वे वा न स्यादिति भावः सर्वमेकनदीतर इति कस्य
चित्पाठस्य शेष इति बहुवचनं ह्यधातोस्त इति रूपं तीर इति कविसाठः । इत्यत्र भवत्येवेति न दोषो गोमासीतिरजिति शेषः । एकापू रामः
पीवत्समाहारेत्तिर इति कविसाठः इत्यत्र भवत्येवेति नदीयोगोमासीतिरजिति शेषः एकापूपीवत्समाहारेति प्रसज्यवयव ३५

मपूपलाशेपेशोस्यर्थः ।भवतीस्याद्धरितिअत्राह विवीजंतद्दत्रसमाहारविवक्षायांमानाभावइतिद्विगुस्वपात्रादित्वात्इति॰नस्कृतेऽ
नरपदावयवत्वपक्षोनास्त्येवअतइतिसूत्रस्यभाष्यविरोधादितिसमासांतादितिसूत्रेशहेदुशेखरेस्पष्टंनिरूपितमस्माभिः॰द्विती
याश्रितागमिशद्दोगमेरिनिरित्योरागादिकःगामीतिद्विवीहितकात् अमेषांचेति॰सनासंसेमुपत्रत्ययादीनामित्यर्थः॰ओदनंबु
भुक्षुः ओदनबुभुक्षुरित्युदाहरणं उभयोरपिअगादिप्रत्ययांतत्वेनकथमुभयोपादानेनान्येषांचेत्यर्थलाभइतिचिंत्यंतस्मा
दादिग्रहणस्यप्रकारार्थत्वेनख्यानादेनदर्थलाभोबोध्यः॰उभयोपादानंतुस्पष्टार्थमेवेतिपरेपूर्वापरेतिगत्यर्थकर्म
णीतिसूत्रस्थेतत्सूत्रस्थयोरिप्यर्थः॰नास्तीत्येतेगत्यर्थसूत्रस्थः॰अकेनोरितिप्रतिषेधइत्यत्रसः प्राप्तिरेवनास्तीतिवदतोयत्र
सूत्रेतस्याःप्रतिषेधंवेर्णपतितेतदस्यन्वयःसौत्रइति॰अकेनोरितिसूत्रविहितइत्यर्थः॰एवंचगत्यर्थकर्मणीतिसूत्रस्थोयंप्रथीट्
तिकृतोभाष्यविरुद्धोपीतितात्पर्यंभाष्येअहीनेद्वितीयेति॰अहीनवाचकद्वितीयांतस्येत्यर्थः॰विवक्षितार्थावगमादिति॰कष्ट
कृष्णमेकश्रयणकर्तृत्वविशिष्टार्थंउभाभ्यामपिप्रतिपाद्यतइत्यर्थः॥वउश्रीहोश्रितादीनांपूर्वनिपातःस्यादितितुनशं
क्य॰तत्प्रकरणानित्यत्वादितिबोध्यं॰तेननहीनमिति॰नेत्यकमिति अर्थः॰यथाकांतारमतीतेनकांतारः अतीतास्त्वया
रितियोहिकांतारमतीतस्सत्वयावातेनकांतारोहीनोभवतीतिद्वितीयांतस्यहीनवाचित्वादित्यर्थः॰पथष्यन्त्रात्म्यनुपसर्गइति

निषेधोप्यन्तिनयाप्ययमप्यस्तीतिञ्ञयंमेवोक्तः॥यद्वाविति वाजातादिक्षितिवक्ष्यमाणात्वादितिभावः ननुसमासवचनपक्षका
नर्थकत्वानुमानेवहुव्रीहिकृतत्वहेतुव्यधिकरणोतआहवहुव्रीहिरोति॰ एवंचवहुव्रीहिसि।व्स्वसाध्यरूपकत्वादितिहेतुरितिभावः
भाष्येदृप्येतत्स्वरवचनमिति एतदर्थप्रतिपादकंस्वरस्यवचनं अहोनेद्वितीयेतिसूत्रमित्यर्थः अंतोदात्तत्वमितितदेवेत्यर्थः
इष्यतेतुसमासभेदेनस्वरद्वयमितिभावः पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति॰तदेवेत्यर्थः अंतोदात्तत्वमितितदयीत्यर्थः अव्यविकेति
अवेमोसमितिविग्रहएव अविकादेववभसयोस्त्येजिराविकमितितथाकष्टश्रितमनेनेतिवाक्यमेवकष्टश्रितइतिविग्र
हेणवसमासइत्यर्थः ननुराज्ञःसखेत्यस्यराजनिरूपितसखित्ववानर्थः वहुव्रीहौराजाभिन्नसखिसंवंधीतिवोधेऽप्यनिरूपि
तेंसखिलेराज्ञनिप्रतीयतइतिसमानार्थकत्वाभावात्कथंएषोक्तज्ञापकेनात्रसमासाभावइत्यतआहसख्युरभयोर्भेये
तेइतिसमानार्थकत्वाद्भावमभ्युपमानोज्ञापकंद्रष्टव्यमिति नेतज्ज्ञापकेतिाएततउक्तेव एकज्ञापकसाध्ये नेज्ञापकत्वस्ये
वासंभवादित्यर्थः एवंचाश्रितादिविषयतत्पुरुषेणानवकाशेनयावहुव्रीहिवाधेकष्टश्रितादेःपूर्वपदाद्युदात्तत्वमेवभवति
एवंचराजासखास्येतिविग्रहेवहुव्रीहिःस्यादेवषष्ठीतिशास्त्रस्यराजपुरुषादौसावकाशत्वेनवहुव्रीहिवाधकत्वाभावादि रामः
तिभावः किंचउभयोश्चरितार्थयोः परत्वातवहुव्रीहिरेवस्यात्षष्ठीतत्पुरुषोनस्यादेवटद्विधानेतुसुंदरसेत्वइत्यादौकर्मधार ३६

पेवरितार्थमित्याशयः एवंचज्ञापकवाधयवादवादिनोरत्राहोपुरुषिकैवतत्स्वरूपारंभेतद्बहुव्रीहिवाधलक्षणंतुफलंनभिधतेइति
केपराशयश्चेतः स्वपदार्थेतत्पुरुषेतिस्वपदार्थप्रधानविग्रहइत्यर्थः बहुव्रीहिस्तुनैवंविधेविग्रहे किंतुकण्ठश्रितमनेनेतिवि
ग्रहे एवंचविषयभेदान्नसामान्यविहितत्वंबहुव्रीहेरितिभावः ननुकण्ठश्रितइत्यत्रबहुव्रीहिविग्रहार्थोऽप्यंतर्भूतइत्यतआह
अंतर्भूतस्यार्थइति। अर्थभेदादिति। एवंचसत्यत्रसामर्थ्यस्यात्त्वेदीपज्ञापकत्वमप्यसंगतमितिभावः लोकेविग्रहेति। समासप्रयो
गेकर्तव्येलोकेविग्रहवाक्यस्याप्रयोगात्तत्पुरुषत्वबहुव्रीहित्वानवगमादितिभावः अर्थद्वयबोधेप्यौहतासर्वैस्यादि ए
वंचज्ञापकत्ववादिनोपवादत्ववादिनश्चस्वरूपायास्त्रिखत्वयीलादिसिद्धौतिनोग्रथइतिभावः भाष्येबहुव्रीहौसतीतिात
स्मिन्नेवसतीत्यर्थः तत्पुरुषेसतीति। तस्मिन्नपिसतीत्यर्थः नभवितव्यमिति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरसंनियोगेनननभवितव्यमि
त्यर्थः तत्पुरुषारंभेराजोतादिषिमस्याभावाद्भागतइस्मादावंतोदात्तत्वमेवतिबहुव्रीहावितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरसंनियो
गेननकदापिकपूतदनारंभेतुराजात्तादिषिप्यारंभात्सइत्यंबहुव्रीहावपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यलान्सन्निपोगेनापिकवाप
रितिभावः केपयोदाहरणेसभासव्येपिपूर्वपदप्रकृतिस्वरएलातकपौवेकस्मिकलाचनविशेषइतिचिसंभाष्येअर्थंकृतप्रतिग्र
थमेदेसंसेकेनापरस्पेनगतार्थतेतिभावः धात्वर्थस्यानपवर्गइति। सर्वेधात्वर्थासमामोधात्वर्थानाविष्टकर्मणोपवक्तृइतिविशेषइ

कै॰वी॰ स्मर्थः अन्यथाजातीय इति शाहृत्वाक्रान्तर इत्यर्थः अन्यथाजातीयकः। संबंधादिति आनुमानिक इत्यर्थः न चैवं राज्ञः सखाऽस्येति विग्रहे बहु
३१ व्रीहिः स्यादत आह उभयेत्यबलपीति खट्वा अधीत्यस्या लेति अधीस्त्नात्वावेत्यर्थः अप्तत ननु कालाद्यस्य स्याभावेऽत्र नत्वा मौन
स्यादत आह कालाइति ननु क्तान्तेन समासोऽर्थं तत्र क्तान्तार्थं चेदमपीत्यत आह तत्रैवेति अनन्तसंयोगे क्तान्तार्थं कालाद्यिति अ
त्यंतसंयोगे क्तान्तार्थमिदमित्युत्तरः षण्मुहूर्त्ता इतिलावत्पर्यन्तं हि दिन एत्रिस्थहि हासो देशविशेषतत्तोया केवलद्यन्तः पाटव
जनकत्वे वैद्यकविरुद्धमत आह विशिष्टद्रव्येति शुण्ठलवणादिरूपेत्यर्थः सर्वत्र क्रियेति उत्तरसूत्रे सदृशनिपुणादिग्रहणे
न साक्षात्परस्परान्वय एतदप्युक्तिरिति भावः क्रियाकारकसंबंधेति भुजिक्रियाकारकेत्यर्थः पत्रेति अन्नेन व्यंजनमित्यो
दिविषये सासात्सामर्थ्यमिति रवदिमेदनेऽस्य स्यात वृत्तिनिष्पन्नखंडशब्दार्थक्रियायाः करणत्वेनान्वयः सदृशादिग्रहणं चम
पंचार्थमित्यभिमानः गुणोपसर्जनद्रव्येति खंडशब्दो हि तत्र रूढः न तु साध्यावस्थापन्नकारकान्वययोग्यक्रियोपसर्जनद्रव्यवाची
तादृशखंडशब्देन तु कर्त्तृकरणे क्तत्वमेव समासः सिद्ध इति भावः भाष्य किरिकाणा इति किरिः शूकरो रोगविशेषो वाऽस्येति रिक्ते
ति पूर्वपदोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तेत्यर्थः तदपेक्षेति भुजिकारकेत्यर्थः कारकतृतीयातिरिक्ततृतीयान्तेन तु नेदं प्रवर्ततेऽनन्तरसूत्रेणि राम:
पुणादिग्रहणात् ज्ञापकादिति भावः भाष्ये तत्कृतार्थग्रहणाकर्मव्यमिति कथाल थंद्वारके सामर्थ्यमेव पर्यायस्यान्न भुज्यादिकारके ३१

इत्येतदर्थकमर्थः स्वभावसिद्धमिति शब्दशक्तिस्वभावेन स्वसूत्रे निपुणादिग्रहणान्ज्ञापकात् सामर्थ्यम् एवं यथा स्यान्न भुज्यादिहारके
सिद्धत्वेनैव घटादिपदाद्द्रव्यस्य भानमिति तत्कृतत्वाभाव इति भावः। क्रियापदत्र इति पदान्तरसमभिव्याहारेणातु तत्र साध्यत्वप्रतीतिरि
त्यस्यत। एवं वदं डेन घटं इत्यादौ दंडहेतुको घट इत्येवं बोधो न तु तत्कृतत्वमतीतिरि तिना सर्वं भाष्यप्रधानम्येन धनवानिति धात्वे
न हेतुनो धनवत्वानन्तकृतत्वमत्वापि इति भावः शंकुलाखंडो देवदत्त इति। शंकुलाकृतखंडगुणको देवदत्त इत्यर्थः। भक्तका
ले ति। वाङ्कलकाभूते कर्तरि सुरिति भावः गुणामुक्तवन्तेति व्याचष्टे संप्रतीति तत्त्वं च केवलगुणवाचकत्वेनापि प्रसिद्धस्यप
थाशुक्लादेः। पार्थक्येन गुणावाचिनो विशिष्टद्रव्यवचनस्यापि यथा पद्मादेः। भाष्ये गुणवचनेभ्यो मतुप इति। तत्रापिधर्ममात्रे गुणा
इति भावः। यद्येदमर्शआद्यच्चरुपत्व स्वरूपानन्यबोधभेदेन शब्दे क्वेमतुलोपोऽमर्थात् आहार्थभेदेनेति नन्वेवं गुणामुक्तवन्तेसुक्तेगुण
वचनत्वमनुपपन्नमत आह सारूप्येति। अनेकशक्तीति। प्रकरणादिनान्वतत्तत्स्य बोध इति भावः भाष्ये यद्येवं नार्थस्तत्कृ
तार्थग्रहणेनेति। एवं गुणवचनेनैव तस्यस्यकरणेऽयं भावः। तृतीयान्तं गुणवचनेन समस्यते इत्युक्ते गुणस्य जन्यता नियमेन तृ
तीयान्तार्थस्य तदुत्पत्तिप्रयोजकत्वेन च प्रत्यासत्त्या तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनैव तृतीयान्तस्य समासो भविष्यतीति दध्ना भुं
क्ते पटुरक्षाकाणाद्दसादौ न भविष्यतीति न तु तृतीयात्र सूत्रे न हेतौ उत्तरसूत्रे निपुणश्लक्ष्णग्रहणान्ता। एवं च तृतीयान्तगुणवचन

कै॰ टी॰ योः साक्षात्सामर्थ्यासंभवेन क्रियाद्वारकेनतन्यायात् । एवं च यतो दध्नाभुंक्ते अतः पटुरित्यर्थे केदध्नापटुरित्यादावपि स्यादत आह ।
३८ अव्यतिरिक्तकर्तृकत्वेति गुणवचनत्वं तृतीयान्तयोः समभिव्याहार उक्तरीत्या तन्नीनेरितिभावः । अन्तरंगत्वेयमेव हेतुः अत एव समासा
र्थान्तर्भूतत्वं राजसखद्रुमादावंतर्भूतस्याप्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानेति उक्तमापसिद्धमपि तत्कृतार्थग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्ये अस्य
गम्यतत्रार्थग्रहणस्य धमाह वार्त्तिककारः योगविभागइति योगविभागफलकइत्यर्थः तदाह वाक्यभेदः संपद्यतइतिमाब्धेधान्या
र्थइति । अत्रार्थात्तद्रस्यार्थः प्रयोजनमर्थनमर्थः प्रार्थनावा कारणात्ततृतीयायासमासइति हरदत्तोदयः । तन्नकर्त्तेकरणोइत्येव सि
द्धत्वात्तस्माद्धनयवोपार्थशब्देनसहप्रक्रमादिलप्रयुक्ततृतीयान्तस्यसमासः प्रथमार्थेचतृतीयापद्धाधान्येनकृतोर्थइति विग्रहइति
नव्याः अर्थशब्देन समासार्थमितिः फलितार्थमर्थग्रहणमावश्यकमित्यग्रिमसूत्रेवक्ष्यति केपटः सखेरसादिः इदं गुणवे
चनशब्दस्यैवलक्षणमितिगुणपदेनधर्ममात्रंतदुपसर्जनद्रव्यवाचिनापि समासइतिबोध्यं । स्वांशस्यतत्त्वत्रिस्मिन्नलाभावाच्चनो
क्तमितिसूच्यर्थस्यैवततःप्रतीतेरितिभावः पूर्वसदृशात्र अर्थग्रहणमनेनेति अतएवोनार्थकसहमितिस्वरविधायकसूत्रे
र्थग्रहणाचरितार्थन्तत्रहिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयेतत्सूत्रविहितसमासस्यैवग्रहणं समसदृशयोः पद्यगुणादाना राम:
नानेनैवसंबंधइतिबोध्यं । अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्येति । कनराद्यात्पर्थ्यरः अर्थेनसमासासंभवाच्चतद्धाचिनां ग्रहणं । तच्चाविशेषा ३८

त्समर्थं वामितिभावः केचित्तु माषेणाक्तो विकल इत्यर्थे माषविकल इति पूर्वेणैव सिद्धे ऊनार्थेति सूत्रेऽर्थग्रहणं तु धान्यार्थ इत्यादावं
तोदात्तत्वायेति स्पष्टमेव तृन्नादौ तत्र समासेऽपि पूर्वसूत्रस्यार्थग्रहणात्सिद्धः एवं च माषविकलादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेसे
व भाष्याशयः अत एव समर्थसूत्रे भाष्ये तत्तीयातत्कृतेति सूत्रस्थोपादानविकल इत्युदाहरणं दत्तमित्याहुः। अवरस्येति नव
कैयटरीत्योनार्थत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यं। चैत्राद वरः फाल्गुन इत्यादौ पूर्वशब्दसमानार्थतायोऽपि अवरशब्दस्य दर्शनात सदृश
ग्रहणो उक्तमिति भाष्यकारयचनमिसमभिप्रेत्याह हेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वेति हेतुर्वार्तिककारोच्चारणं तस्यैयः कालस्तस्य सं
प्रेक्षितत्वान्मनसि स्थापितत्वादिति अर्थः कारणं कालं कार्ये उपचर्य प्रयोग इति तास्य घे वार्तिककारस्य च हुसमभिप्रेतत्वाद्वं
तदेव युक्तमिति भाति तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिति अन्यथांतोदात्तत्वस्यादित्यर्थः नन्वत्रानभिधानान्न षष्ठीसमास एव मा॰
स्त्वित्यत आह तथावदास्यादिति सिद्धत्वादिति न च मनसः संज्ञायामिसलुक् मनसा सदृश इति सिध्यर्थमिदमप्यावश्यकमि
ति वाच्यं तत्कृतत्वेनैव सिद्धत्वात्। अनभिधाने नेतत्र समासाभावाच्च। ईदृशसंज्ञायामानाभावाच्चेति दिक् सर्वं घमात्रविवक्षायामिति
अनेनावश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यो यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति भोजनसदृशः इदमप्यवश्यं वक्तव्यं यत्र षष्ठी श्रूयते दास्याः सदृशाद्
स्याद्यर्थमिति सदृशमतिरूपयोरिति सूत्रशेषस्य भाष्यमेकदेशयुक्तिरिति सूचयति। तत्रापि षष्ठ्यर्थस्यसंभवात्प्रतियदोक्तपरि

के॰ टी भाषयानुत्पार्थैरितितृतीयांतेनैवैतत्समासप्रवृत्तेश्च पूर्वस्त्त्रेणावेति। उपादानविकल्प इतिवदिति भावः। कर्तृकरणे कृता क्तेनेति भाष्ये

३९ कृतेति किमस्योपरंजके विशेषणमिति बोध्यं। कृते सत्यस्याने क्तेनेति वक्तव्ये कृतेति व्यर्थमिति वार्थः ननु लाघवात् क्तेनेत्युक्तम

त आह अत्रयं भाव इति कृत्येरत्यक्तातिनिंदेति काकपेयेत्यादौ काककर्तृकपानकर्मनदीति मेधे। अत्र स्वाभत्व पूरणं भस्त्रादिनानिंदा

रक्तातिमात्रेता सयोतक्रियाया निष्प्रयोजनत्वेन गौणत्वात् कर्तृकरणयोरपि गौणत्वमिति भावः। केचिदाहुरिति कर्तृत्वादेस्तत्तोपा

योजकत्वं समासप्रयोजकत्वस्यापि संभवादिसरूपस्तदाहाम्वेलितिननु कृत्यैरेवाधिकार्थवचन इति नियमार्थं स्यादत आह

काकपीतेति नेदं नियमार्थमिति कृत्यैरधिकार्थवचन एवेत्येवं नियमार्थेनेत्यमित्यर्थः भाष्येप्यत्रापि। स्क्तति निंदाफलकत्वरूपा

धिकार्थवचनत्वाभावेपि। सूत्रसंदर्भेति कर्तृकरणे कृत्येरित्येतन्नसूत्रद्वयस्येत्यर्थः। बहुलग्रहणसहितमिदं वा कर्तृत्वे तत्स

हितसूत्रसंदर्भो वेति तात्पर्यं बहुलग्रहणं तत्रापि कर्तव्यमेव परशुनाछिन्नवानित्याद्यर्थं। पादाभ्यामित्यस्य कर्तृकरणत्वतृती

यांतत्वेयथान्यासेपि सिध्यतीसत आह अपादाने पंचमीति पादद्योर्हियमाणमंजीरघयेत्सिपावधित्वेनापादानत्वं गलेचोपक

इति हलदंतादितित्यत्युषेहृतीतिश्च मूर्धमस्तकादिति वा लुक् गलेमदं प्रायणीयद्रत्यर्थः अन्येनेत्यत्रनेनापि करणतृतीयैवेत्स रा म

मासेः प्राहुः शक्तिस्वभावात्करणेद्रत्यनन्तजेवाद्रत्यभिप्रायेणसामर्थ्याशंकाद्भ्यामाणमिति कारकविभक्तांतवाच्यत्वेइति भावः। फल ३९

कानीति॰ आरोहणावरोहणाययोगितिर्यक्काष्ठानीत्यर्थः भाष्ये निश्रयणपाद इति ज्ञातावेकवचनेन दध्नेति सहयोगतृतीयाया
मुपकारीसाकरणात्तृतीयाभावात्समासाप्राप्तेराह जीवलितिसिद्धे लिंगिवार्त्तिकारंभेपिदासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बोध्यः
एवं च सत्त्रारंभेणासमफलतातच्च वार्त्तिके विशेषणमित्येव सिद्धे समासे पूर्वपदावयवोत्तरपदलोपार्थकत्वेनैव संबंधविवक्षाया
मितिकर्तृकरणस्यवासंबंधत्वेनविवक्षायामित्यर्थः युक्तावर्थानामाक्षिप्यादिति संबंधत्वेन संबंधस्यैवात्र भानादिति भावः तदर्थे
घटितस्य संबंधत्वेलतरगत्वात्तृतीयैव स्यादिति भावः भाष्ये दध्नायुक्तार्थतासंप्रतीपत इति॰ दध्नेतिपदे वाच्येन युक्तो योर्थस्तप
सेकक्रियादिरूपस्तदर्थता तस्यप्रतीपत इत्यर्थः वाक्येपि वाक्यैकदेशस्यापेनदध्नेत्यस्यैवसोर्थ इतिबोध्यं नन्वध्यवसानेसंप्रस
परतिपर्यायस्तथा च हेतुसाध्ययोरविशेषइत्यत आह सर्वलोकव्यवहारेति॰ अर्थं विशिष्टज्ञानं प्रतिज्ञातोर्थस्तदेकदेशज्ञानं हेतु
रित्यर्थः निश्चयइत्यस्यैव विवरणं संदेह इति तदितिदधी सुक्ते संप्रम पइति अपंच मसपआनुमानिको वाक्यैकदेशस्यापेनधाम
कारांतरणोतिचेष्टपेत्यर्थः चरितार्थत्वादिति॰ शब्दप्रयोगकर्तृस्य बोधस्यप्रकारांतरेणासंपन्नत्वादिति भावः चतुर्थीतद॰ समासा
दाशिषोनवगमादिति एवं चानभिधानात्समासोनेति भावः यत्तु आशिषि आशीर्विषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च मती
यतेनचहृतानुद्देश्यविधेयभावनान्वयोप्युपपत्तिसिद्ध इति तन्नसमासतोपि आभ्यासलोपइत्यादावुद्देश्यत्वादिप्रतीतेर्वक्तृत्वतस्तु आ

कै. टी. श्रीर्विषयक्रिमान्वपान्वय्यर्थकान्मातिपदिकान्नहारके आयुष्यादियोगे चतुर्थीतितदर्थात्तउभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसा
४० मर्थ्यात्समासस्तेन न । एवं चैतज्ज्ञापकमिदं च हितयोगे चतुर्थीति तासमर्थ । अतिव्याप्तिः रंधनाय स्थालीसादोऽनुन हक्रियेसि रुक्षि न
ग्रहणस्यत्र व्याप्तिरश्वघासेस्ववचनेनैवेति स्वशब्देनात्र पूर्वपक्षी सर्वनाम्नाउक्तस्य परामर्थकत्वादिति भावः तदुवचनेनैवेति पु
क्तः पाठः । आनंतर्यमितिसर्वस्यासेष्वुवचनारंभस्यावश्यकत्वरूपसामर्थ्ये सति तत्कारणमित्यर्थः सामर्थ्याभावेदिति काचि
त्पाठः तदा समासांतरेः कर्त्तव्यताया योग्यत्वाभावे इत्यर्थो बोध्यः परवल्लिंगमिति पुंस्त्वमिति । परस्मोत्तरपदार्थस्य प्रधानत्वात्त
द्वदेव लिंगं समासेपि प्राप्नोतीत्यर्थः न तु सत्र स्यात्र विषय इति बोध्यं तस्य पूर्वपदार्थप्रधानैकदेशिसमासविषयकत्वात्तत्त
द्वक्ष्यति भगवान् अर्थशब्दोयं पुलिंग इत्यादिरभिधेयवशेनेति । समुदायार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवशेनेत्यर्थः । भाष्ये समा
सस्याभिधानमिति समासार्थस्येत्यर्थः तन्मात्रेति । सर्वं धत्वमात्रेत्यर्थः इदमेवयुक्तं गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यत्रास्येवप्रकारस्य संभ
वात् । भाष्ये गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । षष्ठीसमासोप्येतद्विषये नित्य एव भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यं । अर्थेत्केचेतिन च क्तग्रहणाहि
तार्थ. तत्रानादर्थ्येपि हितयोगे चेति चतुर्थीविधानात इति वाच्यं ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यपि नात्रापि तदर्थ इत्यस्य संबंधेना ऽन्यः
दोषात्तन्न चरक्षितार्थात्तत्रैतादर्थ्ये चतुर्थ्या एवसत्वात् . हस्युक्तसंप्रदानचतुर्थी तु न . तत्रस्योपपादयितुमशक्यत्वात् . भाष्यप्रामा ४०

एवं नानभिधानात्संप्रदानत्वाभावकस्यनाचारंधनस्यास्यार्थस्त्वनभिधानादिति· अत एवोपक्रमस्यं भाष्ये संगच्छते तेननुपपदा
र्थो दाव पि अश्वघासादिवत्संबंधसामान्यविवक्षायां षष्ठीसमासे तोदात्तत्वमपिस्यादत आह· पदाद र्थमेवेतितादर्थ्यरूपःसं
बंधविशेष एवेत्यर्थः· नन्वेवमश्वघासादौ चतुर्थीसमास एवास्त्वत्वलिरक्षितग्रहणांतत्ज्ञापितंप्रकृतिविकृतिग्रहणं च मास्तु
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तु मा भूत्· कुरीसे च नभविष्यति रंधनायस्थाली सादो षष्ठीसमासवदुपमपि अनभिधानान्न भविष्य
तीति चेन्न रंधनायस्थाली सादौषष्ठ्येवनतादर्थ्य इत्येवं तत्र संबंधस्य प्रतीतेरेवं च तत्र चतुर्थीसमासवारणार्थं तस्याव
श्यकत्वादिति भाष्याशयात्· केचित्तु अनभिधानादित्यस्य षष्ठ्यनभिधानादित्येवार्थः· भाष्ये तु तत्ज्ञानप्रा मोतीति आव
सकारस्येत्यर्थः भवतिवेकश्चिदिति· एवं च वैकल्पिके पि बहुव्रीहौ यथाप्यत्रापि कश्चिद्स्वपदलं एवमत्रापित्रा ह्मणार्थः
प्रयोजनमुपकार्यत्वेन यस्येति प्रयोजनवाच्यर्थशब्देन विग्रहः न तु चतुर्थ्यंते न विग्रहः ब्राह्मणाया र्थं उपकारो स्येतीति भा
वः· तत एव नयत्राह अत्रचेति प्रयोजनवाचीति उपकार्यत्वेन हि ब्राह्मणस्य प्रयोजनता प्रयोजकवाचीतिपाठे यद्वा ह्मणा
र्थं यपस्तस्य ब्राह्मणः प्रयोजको भवतीति भावः· भाष्ये पदं यं हितेति· हितयोगे वेति वार्तिकात्तद्योगे चतुर्थीति भावः नच सुख
ग्रहणस्य नज्ञापकत्वं· तद्योगे चतुर्थ्यभावात्तदर्थेति वाच्यं हितयोगे चेति चेन सुखयोगेपिसत्त्वेति भाष्याशयात्· भाष्ये उक्तार्था

कै·टी नद्वितीयसंवेध्याक्षेपेरौवत्तध्यामस्याप्युपयत्नेः वचनादितिचतुर्थीनदर्थार्थेतिवचनात् लक्षणानेस्याभावादितिपरस्योत्तरपदस्य
४१ प्रधानत्वात्प्रधानवल्लिंगसमासस्येतिलक्षणास्याभावादित्यर्थः यद्वारकदेशिसमासविषयकतयातस्यात्राभावात्प्रसाख्या
स्यमानत्वाठेत्यर्थः सप्तमी अर्थग्रहणीसतीति अर्थग्रहणवारणपर्यायार्थस्यादिति अर्थः भाष्येवहुवचनेतिगणपाठसहकृतादि
तिशेषः साहचर्यादरिपितशौड शहस्वरूपाणांधूर्तादीनांशौड शब्दस्यचतेनाभिधानादित्यन्वयः यथेति अक्षत्रिषुछेत्रिवा
रोपेरातत्रप्रयोगइतिमारः एवंकाकेभ्योदधीसाकादावपिदध्युपघातकत्वसादस्येनसर्वेषुकाकत्वारोपात्प्रयोगइतिवो
ध्यंकारकस्यशौडादिभिः सामर्थ्याभावादाहइत्यंतरितियदितुयद्वारकंपस्यकारकत्वेतदन्वयद्वारेवनस्यक्रियान्वयइत्येगी
क्रियतेतदासाक्षादपिसामर्थ्यमस्त्येवेतिबोध्यं अतः शाक्षेत्रेतिमध्यरूपाधिकरणेइत्यर्थकः वनांतरित्युदाहरणंवनववर्तिम
ध्येइत्यर्थस्तस्यपक्षेत्वधिकरणशक्तिमात्रइतित्वेनास्यधीभावएवांतर्वणमितियथाः आधारविवक्षायामिति आधारत्वविवक्षाया
मित्यर्थः क्तस्येकः भाष्येनियोगेइति आवश्यकेइति अर्थः गौणस्याप्यर्थस्येति· कणायहणमावश्यकोपलक्षणमित्यर्थः यतति
आवश्यकेइति अर्थः गौणस्याप्यर्थस्येति· कणायहणमावश्यकोपलक्षणमित्यर्थः यहणंचेतियतयहणंत्वित्यर्थः पूर्वका राम:
भाष्येइहकस्मादितिसमाहारद्विगोरिवास्यापिवाध्यसामान्यचिंतयावाधः स्यादितिप्रश्नः। एकत्वविशेषणादिति एकत्वेनविशि ४१

ष्ठस्य विशेषणादित्यर्थः। न चात्रेति नदीत्वेन नदीप्रधानेन लक्षणेनेत्यर्थः। विप्रतिषेधेनेति एकशब्दातिरिक्तस्याशब्दैः अव्ययीभावस्य वा
शिमार्थत्वमिति भावः। समाहार इति सचनात्रेति भावः॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य प्र
थमे पादे द्वितीयमाह्निकं। न द्वितार्थ इ मेतच्च वक्ष्यमिति। समाह्रियमाणानां प्रधानानां वृद्ध्यलादिति भावः। कुमार्यर्थस्य प्राधा
न्यादिति एवं च प्रधानत्वेन नानाक्रियासंबंधयोग्यतया नानाविभक्त्युत्पत्तेरेकविभक्तीति नोपसर्जनत्वमिति भावः। पक्षे स्त्रीत्वमि
ति। एवं च स्त्रीत्वेप्युपसर्जनत्वाद्ह्रस्वत्वे। नदंतत्वात्तु अव्ययीभावे पंचखट्वाद इति स्यादिति तात्पर्यं केचित्तु मूल एवेदं दृश्यते परे तु नात्र
नपुंसकह्रस्वप्राप्तिः एतद्भाष्यप्रामाण्येनास्यार्धर्चादित्वेन पुंस्त्वस्यापि स्वीकारात्। पंचकुमारि इत्यत्र विसर्गो लेखकप्रमादा
न्नष्टः अत एव स नपुंसकमिति शास्त्रे विभाषा वक्ष्येति सूत्रे लिंगमशिष्यमित्यादिना प्रसाख्यातं व्यभिचारदर्शनाज्जनत्कार्यमि
तिनदाशयः अन्यथा संख्यादेरपि लोकाश्रयत्वात्तु किमत्रैव तत्कथनेनेत्यलं। वुध्याहरत्यादिक्रियाकरणभूतया एकस्यां क्रियायां क्रि
यारूपैवस्तु भिन्नमीकरणं संघटनमित्यर्थः अर्जननिमित्तत्वादिति बहुव्रीहिः अर्जनेहि एतावन्मयेदमर्जितमित्येकक्रियायां
संघटनं भवतीति भावः। अर्जनं स्वस्वत्वापादनात्मकरणं। भाष्ये विक्षिप्ते इति विक्रियार्थे विक्षिप्तस्यापि ते बहुत्वस्यर्थः तत्रनो जगत्व
यमिति भावः। समीपीकरणमित्यर्थ इति तत्रैकदेशे क्रियायां वुद्धौ वैसम्पत्। एकवर्गीकरणेनेति फलरूपे हेतौ तृतीया अभिमु

के॰ टी॰ ख्यार्थोऽङ्गीकरणंल क्षंभाष्ये सारश्येपि वर्णितमिति · एकक्रियाकारकत्वादिरूपं सादृश्यमेव समाहारशब्दार्थः अनुहरतीति वत नन्वनु
४२ पूर्वकस्यैव तत्र शक्तिकरत आह भाष्ये ऽथवेति नैवेदमिति · पंचग्रामी सादिवदेकस्य मितिपाठे उक्तिरिति शेषः इयत्वेव · पंचग्रामादि
मात्र एव · असो प्रयोक्ता द्रष्टा वा ततः ग्रामादितः अतिरिक्तं इति शेषः आकांक्षतीति · बोधयितुं क्रियां नदीतीरस्थत्वादिरूपां गुणं
सारद्रूव्यत्वादिरूपं तत्र च बुध्येति · तत्र क्रियातद्दोबुध्याकारणाभूतया तेषां सामीप्यसंघटनेन क्रियत इत्यर्थः । असंभवादिति
जातेरेवानयनेनान्वयः क्रियातु तत्रासंभवात्तत्संबंधद्रव्यमिति द्रव्यद्वारा तदानयनादौ तिभावः तद्धनयनाहारमानयनेपा
त्रस्यैवेति अग्निरानेयइति वो धितेशब्दात्वं पात्रस्यापि यथा आनयने केवलं तदानयनासंभवात्तथेहापीति भावः मंजूषायां चे
दमुपपादितं यास्तवभेदाभावादिति · द्रव्याकृत्योरिव समाहारसमाहृययोरपि वास्तवभेदाभाव इति भावः नन्वेवं
घटानां समाहार इति न स्यादत आह बुद्धिपरिकल्पितेति यत्तो यं बुद्धिकल्पितोतो वास्तवभेदस्यैवाभाव इति भावः अथाति
रेकादि सम्यग् अतिरेकमात्रस्याभावादित्यर्थ इति भावः द्विगोरिसेवम विधानात्कथं प्रत्ययो द्विगुनिमित्तोत आह यं च खि
नि द्विगुनिमित्तप्रातिपदिकत्वनिमित्तत्वोत्तन्निमित्तत्वमिति भावः च मप्युत्तरपदेन समहिगो तत्तरपदनिमित्तत्वेपि वर्जकत्वाभीदेतस्य एमः
याणामपि भावेन त्तरपदेल स्यद्विगुनिमित्तत्वाभावादत आह पंचगाव इति · ननु सुपकृतनेएवं बहुभीर्हिर्नप्राप्नोतिकुतोतआह ४२

सुप्सुपेति·संख्याया विवक्षितत्वमुपलक्षणं सुबंतत्वं समुदायेन पर्याप्तमित्यस्यार्थस्य च विशेषेणावद्वद्वोहिशिति पक्षे व्याहृत्यर्थस्येति
मक्षिप्तत्वे हेतुरेकार्थीभावादिति अर्थशब्देन प्रयोजनवाचीत्याह तद्धिताभिधेय इति·तत्रवाक्ये समास इत्यर्थः प्रकृते सर्थस्यानतिरिक्त
प्रत्ययार्थाभावादिति वाचकप्रत्ययस्य त्वे सत्यावश्यक इति भावः द्वितीयं दोषमुद्धर्तुमाह परनिमित्तेत्यादियानितु द्विगोरिति विधि
गोः परस्य तद्धितस्य लुगिति सूत्रार्थं तु समाहारद्विगोः परस्य तद्धितस्य लुगर्थमिदमपि सावकाशमेकार्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमि
त्तादपीति वार्त्तिकात् द्विगोर्निमित्तपरस्तद्धित इत्यर्थं तत्र दोषस्यैवाभाव इति विंसंप्रसपसंज्ञासंबंधमिति·प्रत्ययशब्देनो यादा
नादिति भावः लोके स्त्वइति नित्यत्वेपि संज्ञानां तदोपसंकेतग्रहस्य शास्त्रनिरपेक्षत्वे लोके सत्त्वमिति भावः भाष्ये एते संज्ञे इति·उत्त
रपदशब्दोपि समाससंज्ञानिमित्तकत्वात्संज्ञेवेति भावः द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकमिति एवं तद्धितार्थविषयभूत इत्यर्थेन च सिध्यति
नचात्र पक्षे त्र्यर्थग्रहणमर्थं·तद्धितेविषयभूत इत्येवक्तेन्न त्कसादिति वाच्यं स्वरे दोषप्रसंगात् तावक्ततो ज्ञापकेनायमेवार्थो वो
ध्यत इति वोध्यं भिन्नार्थत्वे हेतुः स्वरूपेत्यादिः समाहार एव तद्धितलुकीति अनवयवमतद्विगोश्चेत्समाहार एवेत्यर्थः तेन पञ्चगव
धनमित्यस्य सिद्धिः समाहारेणाति·समाहारेणा समाहारशब्दप्रतिपाद्येनाभिधाने विधानं यथा स्यादित्यर्थः एवं तद्धितार्थेन तद्धिता
र्थशब्दप्रतिपाद्येनेत्यर्थः तत्फलितमाह समाहारेभिधेय इति एवं च समाहारशब्देनेव समासेनापि तत्स्यपुंस्त्वनेवबोधो नपुंसकत्वाति

कै॰ टी॰ दे शाभ्युतत्त्वयुक्तं कार्यमात्रमिति वोध्यं तदा कार्येनैव भेदः स्यादिति॰ स्वरे भेदस्य सत्वात समर्थसूत्र भाष्ये उक्तत्वाच्च विंसमेतत्त्वा क्वचि
४३ त्तु रूपेनैव भेदः स्यादिति पाठः क्वचित्तु कार्यरोवेति पाठः स्वरूपकार्ये रोव भेदो न तत्स्येरोत्यर्थः भाष्येव्यपवानामिति द्वंद्वात्सु स्वावि
षयाणामित्यर्थः तदभावो व्यपदव्योरिति॰ नवैकार्थीभावेपि विभोभावानुवृत्ति सामर्थ्यात्समासविकल्पो ल्कत्तस्य सर्वत्र सामर्थ्ये
नैव संवधस्य क्रमतया समासेना संवंधात्तनवेव द्वंद्वयोग्यपदयोर्निष्क व्यवार्थातर्भावे रोकार्थीभावे मानाभावः पदत्रयस्ये
कार्थे कार्थीभावकस्य नात एव च बहुव्रीहेर्दुर्लभः इदं वचनं तु प्रसोस्याजं-चार्थे द्वंद्व इति सूत्रं तु ध्ववखदिरा विसादो वारितार्थे किं चैवं
द्वौ मुनी वेश्येयो म्रियोपस्येति वहुव्रीहौ पूर्वयो रव्ययीभावाय त्तिः तथा च स्वरे दोषः एवं धिस्त्रि शास्त्रिया श्रुस्येति शेषिकवहु
व्रीहौ संख्या व्ययेस वांतर बहुव्रीही स्वाय नौव हुव्रीहौ सख्ये पद्रा तिउजाप त्तिः सुचः श्रवणानाप त्तिश्चेति चेन्न। निष्क व्यैका
र्थीभावस्यैव समासादि निमित्तत्वेमानाभावात् समासांतरत्वनभिधानान्नेति अधिकषष्ठिवर्षप्रसंगेन समर्थसूत्र शेषभा
ष्येव मा स्यादि निमित्तत्वे मानाभावात्समासांतरत्वनभिधानान्नेति अधिकषष्ठिवर्षप्रसंगेन समर्थसूत्रशेषभाष्ये ध्वनितं ।द्वं
द्वोपि वहुव्रीह्यवयव एव न द्वंद्वावयव इति होतयोत्त नेष्टो ह्यातारः इति भाष्येणा ध्वनितं व्यानां लत्रप्रमाद एवेति दिक भाष्ये परि राम:
माणा वाचको न्तरयदंनेत्यर्थः समासे पदं च सामर्थ्यान्तत्पुरुषपरं॰ एवं चतेनकरणोन पूर्वयोर्द्विगु सिद्ध्यैत्र पारणात्तत्पुरुषोव ४३

क्तप्रत्ययस्यार्थः नतु द्विगोरस्येन समासाभावाद्द्विगोः समासस्य प्रयुक्तमतन्त्राद्वा द्विगोरिति निष्पन्नत्ययेइति पाठः निष्पन्नाविति पाठे निष्पाद
नेकर्त्तव्य इत्यर्थः तद्रूपयाद्यपति । द्वैमासा विति भाष्ये सूत्रहृज्ञातश्चेति न संख्यादेः समाहार इति तत्र समासान्तनिषेधादिति भावः एकार्थी
भावे प्रागपि समसेवेति । बहुव्रीहिसमासकृते नैकार्थीभावे समसेव तत्स्वरूपमाविपदमात्रयोः पृथगेकार्थीभावाभावेपि समासः क्रिय
त इत्यर्थः न च पृथग्कार्थीभावाभावेपि वृत्तिश्चेदन्तोत्तरपदग्रहणसामर्थ्यमतिप्रसंगस्त्वनभिधानादेव त्वयेवमयापि वारणीय इति
वाच्यं द्विगुसंज्ञार्थत्वात् ततश्च तेन तु द्विमासमसि प्रियइत्यादौ कालान्तद्विगुत्वप्रयुक्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति दिक् । एतेन त्रिपदव
हुव्रीहिसत्वेन समर्थः तदुक्तं भाष्ये उत्तरपदमसिद्धमिति । क्वशेषवत्वादित्यत्र अनुक्तसमासः शेष इति भावः त्रिकतः शेषे तु परत्वाद्बहु
व्रीहिर्मद्विरिति बोध्यम् । एवं तर्हीति केचित्तु तद्धितार्थे अभिधेयइत्यर्थः तद्धितोत्पत्तिज्ञापके सजातीयापेक्षत्वात् प्रागदीव्यतीये
विषयमिव किं चैतस्य सैकताक्यतया स्यादर्थत्वे पि प्राप्तस्यानभिधानादनुत्पत्तिः स्यादिति संभावनायामपि लिङिति तन्मूलक
मेवमतु मूत्रे मत्वर्थे द्विगावस्यतद्धितवन्मतुरपि स्यादित्यसाधस्य द्विगोर्मत्वर्थतद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्योयदि तन्नास्ति सर्वत्र
मत्वर्थप्रतिषेधइति सति द्विगौ तस्मिंस्तेनैव सिद्धमित्युक्तं प्रत्ययप्रतिषेधारंभेपि ङीपृष्टचोत्पादनत्ययेइदमावश्यकमिति तदाशयः
तद्वचनाभिप्रायेणचात्रेतयोरुत्पादनमिति भाष्याशय इत्याहुः सत्वेतु ङीपृष्ठा प्राप्नोतीति परिमाणान्तत्वादिति भावः न तद्धितलुकीति

कै॰टी॰ निषेधस्तु अपरिमाणत्वे सादिविषयइति नासर्वेयं चकुमारिरिसादोऽगीयोलुकूमामिरपि बोध्या संख्या पूर्वं ततः संदेहादिति। व्यामिश्यापा
४४ नेन्तर्यस्यायोर्द्वयोरपि शास्त्रे आश्रयणादिति भावः इहापि स्त्रीसमिति॰ एकमिस्रइतितुनेष्यत एवेति भावः ऊँषिक्रतइति एकशा
टइति लिप्यत एवेति भावः शाब्दौरिति सन्नेयरिगणितव्यवस्थितविभाष्यस्य स्यानुक्तेस्वादरूपेराहयत्रायोहरवत्वमिति॰ सर्वकुम
कमितिप्रकरणात्समाहारद्विगुविषये एव ये एव तत्र हन्तिरिति भावः न तु भिस्सशब्देन समासेवक्ष्यमाणरीत्या समाहारविवक्षा
याएकभिक्षीत्यपिस्यादत आह भिक्षाशब्देन त्वनभिधानादिति अत्र मार्गेन विसंवदत्यैकमिति अत्र क्यवगतवद्भत्वस्याविपयविन्मा
रोयात्गौराणः समाहारोत्रापिसुस्तभइति भावः कर्मव्योभवतीति॰ एकायप्पीक्रिपतन्नत्यादोप्रतिग्रहीत्रेति भावः पक्षद्वयेपिउप
संख्यानरूपेनस्वरसिद्धेः साम्यशंकां कोपयति॰ पूर्वत्रापरितोबेरोगति अंतोदात्त इष्यते इति। अत्र वीजचिंत्यं किंच प्रष्ट्रादिगणपाठे
नलोकेप्यंतोदात्तत्वं सुसाधमिति बोध्यं मत्कृतिस्वर पूर्वेपदइति बहुव्रीहिः केचित्तु पक्षयोः साम्येपि पूर्वमात्रे इति पक्षस्य फला
भावाद्दुष्प्रतिविधेयत्वाच्चनादरः इत्याहुः कृत्स्नितानि॰ निन्दमब्यतइति तथैवलक्ष्यदर्शनात्प्रसासजेष्वेति भावः चौरइति॰ यथा
स्वसूचनेनव्याकरणाध्यपनस्यनिउपमानत्वे साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणत्वं तद्धतितस्य रूढत्वात्॰ तद्वोपमेयसा रामः
कांक्षं तत्रोपमानोपमेयपदार्थयोरभेदो भेदो वा॰ एवकरणाद्वराणां॰ चंद्रइवमुखमित्युभयत्रापि इवशब्ददर्शनात्तत्र गदिसर्वे ४५

थाऽभेदे उपमानोपमेयभावस्तदा तत्र तद्रूपतमन्योधर्मेयपरिछेदत्वरूपोपमेयत्वासंभवः अत एव सर्वथाभिदे पि नेत्याशयेन ष्टछति
भाष्ये कानियुनरिति उपमेयात्सर्वथाऽभिन्नानि सर्वथाभिन्नानि वेत्यर्थः साधारणधर्मस्यैरणाभेदस्तत्र द्वयेराभेदइतिलक्षोन
जानातितदेवाह किंपदेवेति। एवका ष्फलत्वमतोयतेनतथावोयेरणेतिभावः नापितदधीपानस्येति एवं च मदृष्टनिनिमित्तकु
त्साभावादिदं नोदाहरणमित्याशयेन भाष्ये किंव्याकरणमित्यादिप्रश्नदतिभावः आश्रयदोषादिति सचाप्रतिभत्वं अयंचनि
ष्फलत्वे हेतुः उपमानानिरेराततयोरत्यंताभेदः सूचितः एवमन्यदेवत्यनेनात्यंतभेदः सूचितः कर्मकरणत्वयार्थभेदेपिद्वितीयस्यं
हशयवद्वेष्टफलकस्यमोगोरिवगोरितिप्रयोगस्यदर्शनात्सर्वत्रतथैवकिमितिप्रश्नः कदहोपमार्थइतिभाष्येउपमानोप
मेयभाववोकेवादिशब्दप्रयोगे किंफलं कर्मकरणत्वयोपमानोपमेयत्वबोधसंभके त्रासंभवादित्यर्थः द्वितीयोपमानव्यवछेदार्थ
त्वेतुनोपमानत्वादिव्यवहारः किंच गोसदृशो गौरित्यादिनेव तत्र व्यवछेद्यबोधसंभवेनावावकेतत्प्रयोगोसंगतः माहश्यस्याभेदे
प्यंगीकारेणानास्यावावकत्वमिति भावः उपमानोपमेयभावप्रतीतावुपमातदभावेनन्वयइतिवोध्यं अत्रयक्षेस्येवोदाह
रणत्वेनतत्रवोपमानत्वाद्यप्रतीमासर्वथेवादिघटितप्रयोगस्यबोधकस्यमुख्यस्यासंभवइतियमोदाहरणासंभवःप्र
कृतसूत्रवैयर्थ्यंवेतितासर्थगोरिवाश्वइति अयंभावः सर्वथाऽभेदे तत्स्वीकारेइदमुदाहरणंवाच्यं तत्राप्युक्तेसाधारणधर्मे

कै·टी· मूलकोपमानोपमेयभावाप्रतीतेरिति केचित्। एकत्वविषये संदेहाभावादिति पाठे एकत्वरूपविषये संदेहविषयत्वाभावादित्यर्थः
४५ अयं भावः रूपादिभिरर्थैर्नोपमानोपमेयभावः कथमाख्यास्वरसमिद्धः किंच शस्त्रीश्यामेत्यादौ शस्त्रीशब्दवैयर्थ्यस्योपमानोपमे
यभावासंभवस्य च भाष्येनुक्तेस्तस्य निर्देशोत्रेति वस्तुतः श्रुताविचारयंतु वैयर्थ्यप्रसंगादिति· तेनकस्य विशिष्टशब्दस्यानभिधानादिति भावः
श्यामत्वमात्रप्रतीतेः श्यामापदेनैवोपपत्तेः एवं चोपमाप्रयोजकीभूतसाधारणधर्मश्यामोपमेदेव्येक इति तयोरैक्यशंकास्त्र
नेक इति मतेधर्मभेदात्तद्भेदशंकेति तात्पर्यं स्ववाचेति करणेत्व शब्देन शंकितजातिप्रयोजककर्त्रानुप्रष्टव्यो बोध्यः। शब्देनासंस्पर्शादि
दि· कैयटकृतमस्य व्याख्यानमस्योपयोगश्चिंत्यः साधारणधर्मस्य गोत्वस्यैकत्वेन गोरिवेत्यस्य वैयर्थ्यमिति तद्व्याख्यायां दोषोप
पत्तेः केचिद्व्याख्यातपूर्वपक्षेत्वत्रैवं व्याख्योचिता। अत्र मते तिग्मस्याशय उक्त एव व्यदालिति इदमपि कैयटोक्तपूर्वपक्षव्याख्या
यां चिंत्यं· श्यामत्वजात्या व्येकत्वेनानेकत्वेन वा तद्वाप्युपमानोपमेयभावासंभवादिति· भाष्ये एवं तर्हि पत्र किंचिदिति· शब्दे
यात्तमसेकधर्मेण शस्त्रीदेवदत्तादीनामभेदः श्यामत्वादिसाधारणधर्मेण वा भेद इत्यर्थः ननु गुणानामाश्रयभे
दाद्भेदेन कथं तेषां सामान्यत्वमित्यत आह श्यामत्वस्याधारेति भेदो व्याश्रीयत इति भेदोपचर्याश्रीयत इत्यर्थः तथायोतिश्रो रामः
षः। गुणाजातेरिति गुणत्वव्याप्यजातेरित्यर्थः एवं च श्यामगुणस्य भेदेपि श्यामत्वेनैक्यात्सामान्यत्वं साधारणधर्मत्वेति ध्वनितं। अत्रास ४५

द्वं तयक्षे तु घन इव श्यामो देवदत्त इत्यादौ इवघटितप्रयोगस्यासंभवेन गौरिव गौरित्यादावुपमानत्वाद्यप्रतीत्यानन्वय इति बोध्यं। भाष्ये
मानं हीति अनिर्ज्ञातार्थस्य साकल्येन ज्ञापकत्वे हितत्वं। यथा प्रस्थावत्तात्तस्य परिमाणस्यार्थस्य साकल्येन ज्ञापकं। न तथोपमानं गो
र्हि गवयं प्रकृतिचिह्नमेदेवतद्रूनेऽज्ञोपयतीति न साकल्येनेत्याशयेनाह। साकल्येनेति। एवं च तदस्यं ताभेदेनेव परिच्छेदेनान्वेति प्रस्थाव्रीहि
रित्यादौ परिच्छेदेत हूयारोपात भेदेदैनेव वाप्रस्थोऽस्य परिमाणमिति सादौ तदु कुंभाख्ये। त्वंतायेति इदमव्ययं आत्यंतिकाभेदे
नात्यंतिकभेदेन वा तस्य परिच्छिन्नत्वे तु भेदाभेदाभ्यामिति विशेषः। चद्रेणातुल्यमित्यादावप्यार्थोपमाप्रतीतेस्तत्र स्पष्टभेदाभेदप्रती
तिरिति बोध्यं। परिच्छेदवशादिति। तन्नारेतस्यादिति भावः। अव्ययीभावे बहुवचनासंगतेराह निपातनादिति हीनार्थकोपशब्देन क
र्मधारयस्य समुलमलं भाष्ये समीपशब्देन हीनत्वमेवोपलक्ष्यते उपोधिके चेत्यादावुपस्य हीनार्थत्वदर्शनादिति। अपेक्षानि
मित्तकत्वं इति। निरूपकापेक्षानिमित्तकत्वमित्यर्थः। पितापुत्रादीति ज्ञानप्रदत्वाघत्वपुत्राणामपि पितृत्वव्यवहारात्तद्विषयोयं दृष्टांतः। जा
तिस्मरत्वे जन्मांतरविषयो वा किंपुनरिति। असंतभेदाभेदयोरुपमानत्वाभावात्प्रश्नः। क्व पुनरिति प्रश्ने कैयटोक्तो भाव उचित इ
ति केचित्। न भाभ्रोतीति उभयोरपि पदयोरेकार्थवृत्तित्वादिति भाववैयधिकरण्यापीति। सादृश्यसंबंधेन शस्त्रीः श्यामावाक्य
देवदत्तायामन्वयेन सामर्थ्यमपि वैयधिकरण्यमित्यर्थः। अत्र हि समानाधिकरणेनेति वर्तते। इदमुपलक्षणं। सामान्यवचनता

कै॰टी॰ भावाच्चेत्यपिबोध्यं। समानविभक्तिकत्वमुपमानोपमेययोर्नस्यादित्यपिबोध्यं। पुंवद्भावइतिसामानाधिकरण्यनिमित्तकर्मधा
५६ रयत्वनिमित्तकइत्यर्थः। साधारणधर्मोविशिष्टेति॰ अनेनसामान्यवचनत्वंसमर्थितं॰ उपमेयदेवदत्ताभिधानेचन्तस्यामेवोम
येवर्त्ततइतिवस्यमाणगौरीसावसामानाधिकरण्यपाइदंतात्पर्यमजीनानः एच्छतिभाष्येत्पुनरितिएकदेशिनउत्तरंशस्त्रामि
तिसमुदायेनतदभिधानोपपत्तेः केनेतिप्रश्नानुपपत्तिमाशंक्याहपूर्वपदेति॰ अवयवातिरिक्तसमुदायेमानाभावइत्य
र्थः। नन्वन्यपदार्थग्रहणाभावात्कथंसमासस्योपमेयदृत्तित्वमतआहरवामाविकत्वादितिवस्तुतोतिरिक्तत्वाभावेपिवु
द्धिकल्पितःकश्चित्सोतिरिक्तोस्तीतिभावः। अशुकर्णादिवज्जातिविशेषस्येति अश्वकर्णादिर्वृक्षजातिविशेषस्येत्यर्थः। अ
श्वकर्णादिर्जातिविशेषस्येतिक्वचित्पाठः। स्त्रीलिंगेनेति॰ एतेनपुल्लिंगश्यामशब्देनसमासेरूपसिद्धिरितिनाशंक्यमितिभावः। कृ
त्रिममेवेतिलौकिकसमानाधिकरणमितिवोध्यसामान्यवचनैरित्यप्रथमानिर्दिष्टत्वाच्छ्यामाशब्देनतथेतिभावः। ननुलौकि
कमपीतिकेवललौकिकमित्यर्थः। दोषप्रसंगादिति॰ आकारवज्जंतप्रकृतिककुमारीशब्दादोह्रस्वप्रसंगादित्यर्थः। पुंनपुंस
केतितित्रिरिः। पुमान्‌कुंभकपालंक्लीवंस्त्रीप्रत्ययोनास्तीति॰ तत्समानाधिकरणाकस्मात्पलोहितयोरप्यस्त्रीत्वादितिभावः राम:
ङीपोःअप्यतोङीपूर्वर्णादनुदात्तादितिविहितयोःसमस्तविवेति॰ वर्णादनुदात्तादित्यादो अनुपसर्जनत्वस्यतदंतविशेषणत्वा ५६

त्सङीषखरोतोदात्तः एवं च तित्तिरिकस्माषीत्यत्रैव दोष इति भावः भाष्यस्य तु नात्र स्वरसः अतएव प्रत्यादित्वाचैन तु श्यामा शब्दस्य श्यामत्वगु
णेनैव देवदत्तावाभिधायकत्वात्कथं गुणानिर्देश इत्यत आह श्यामीगतो गुण इति सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मतेनेदं एवं च श्यामा
शब्दस्य सामान्यवचनत्वाभावस्तथापि बोध्यम् अनियतगुणनिमित्तेति संसर्गविधया प्रतीयमानसादृश्ये तत्पर्थः उपमानिमित्तत्वेनेति
पाठः गरपमाननिमित्तत्वेनेति पाठे उपमानत्वप्रतीतिनिमित्तत्वेनेत्यर्थः कथं नस्य स्यपतीति उपस्थितत्वेन प्रत्यासत्त्या चे
त्यर्थः एवं च भाष्याधीः क्वादिगंभीर इत्यत्र मप्रत्ययसकादि समास एव उक्तरीत्या सामान्यप्रयोगसत्त्वेनोपमितसमाससमा
पेः चं द्रमुखी सत्र वहुश्रीहौ स्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीष भाष्ये समानाधिकरणलक्षणा इति पूर्वपदार्थस्य सादृश्यसंबंधेनोत्त
रपदार्थेऽन्वयेन व्यधिकरणत्वादिति भावः पुंवत्कर्मधारयेति एनेन च पलशब्दस्य प्रियादित्वान्मृगीशब्दस्य जातिशब्दत्वाच्च कथ
मत्र पुंवत्त्वमित्यपास्तं अत्र स्त्री पूर्वपदस्येति जातिमात्रविवक्षायां मृगशब्देन समास इति भावः वहिरंगत्वादिति मकरणादिसापे
क्षत्वातीतिकत्वेन तत्वं मतंगी वचयतेति विग्रहे त्वप्रविकल्प्यायाह कामेवेति भावः ननु शस्त्री शब्दस्य कथं देवदत्तायां हि निरूप
श्राह हश्यादिति तद्याचष्टे सादृश्यनिमित्तादितिः तत्प्रयोजकसाधारणधर्मरूपान्निमित्तादित्यर्थः परिच्छेदकश्यामश्या
स्त्रमित्यापरिच्छेद्या श्यामा देवदत्तेति बोधः एतच्च मंजूषायां विस्तरेणाभ्यधायि पूर्वाविस्थितिपच्यपि पुंवत्त्वानुरोधाय केपि ग्रमे दान्व

कै.टी. न्वपक्षावश्यकोद्दृत्तौदृत्ते: प्राकृचयत्रसामानाधिकरण्यं पतत्त्रैवपुवत्वमद्दतस्त्र थापिपदकेवलस्य प्रयोगस्तदा तद्रुवनत्वमिसमभि
४१ मानः परे तु उपमानानीत्यस्य त्वेन वोधकानीत्यर्थः इवशद्दसमभिव्याहाराच्चावश्यं तत्त्वेन वोधकता इद्दत्तौ तु समासशक्तिवलादि
ति उपमानवाचित्वमावश्यकं केवनिर्देला इवशद्दश्च इवसमभिव्याहृतो उपमानत्वद्योतकः शास्त्री पदस्य तत्सदृशपरत्वमिवो द्यो
तयतीति तु न युक्तं द्योत्यार्थो समभिव्याहृतपदार्थविशेषणतायाएववस्वभावसिद्धत्वात् अतएव गोसदृश इवादिना द्योतक
तापक्षस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतेति शद्देनोक्तेरवोमाष्यद्दत्याद्दुः। उपमानिमित्रमिति उपमासादृश्यं तन्निमित्तेशस्त्रीगतं
दवेदत्तागतं वश्यामत्वं प्रतियादूषितुं तत्त्वद्दतत्वेन वोधयितुमित्यर्थः उभयत्र श्यामत्वप्रकारकवोधस्तवनस्यादितिभा
वः इदं चद्दशमे लिंगभेदादि रूपोपमादूषणप्रस्तावे काव्यप्रकाशतदीकादौ स्पष्टं उपमानतावच्छेदकारोपेणाभेदा
न्वयादेवोपमानोपमेययोः समानविभक्तित्वनियमः तस्यामेवेति सिद्धांतपक्षेपि श्रोकते एवमपीतिभाष्ये शास्त्रीश्यामगु
णानिर्देशादितिभावः नदाहकं गुणमिति शास्त्रीतीश्यालादिवद्दगुणस्तत्वादितिभावः। उक्तरूपतिश्च निर्दिश्यमानस्यापी
तिपत्तानिर्देशेपि वद्दगुणावतिवस्तुनितात्पर्यवशाद्यः कश्चिदेवगुणः प्रतीयतेत च्चोपमेयेष्वत्र संत्रादिनाकथमुपमानत्वं रामः
संभं तस्यतद्द तिभावः तत्त्वध्वनयन्वक्ष्यति। श्यामाशद्दाः शस्त्रीशद्देनाभिसंवध्यमानो विशेष्यवचन इत्यादि एवपरिहार इतिदर्शनरथा ४१

हि बहुपेक्ष्ये स्यादित्युक्तदोषस्येत्यर्थः। पुंवद्भावासिध्येति उभयस्य श्यामलप्रकारकबोधासिध्येत्यपि बोध्यं। अपेक्ष्ये स्यादिति
भाष्यस्य तत्त्वेन बोधार्थमित्येवार्थः। पदार्थैकदेशगतश्यामलोक्तावपि सामान्यवचनत्वहानिरिति शंकते भाष्ये उपमान समास
इति। न च शस्त्रीस्य इति उपलक्षणं उपमानोपमेयस्य इत्यर्थः। भाष्ये शस्त्रीशब्देन सर्वोपलक्षणं उपमेयेन चेत्यस्यापि श
स्त्रीशब्दोपादानेति। उपमानशब्दोपादानेति क्वचित्पाठः। अयमेव युक्तः। अयं भावः। शस्त्र्यादीनामुपमानत्वेनोपादानात् उप
मेयसापेक्षत्वेन श्यामाशब्दः उपमेयपरायां वर्त्तते। तस्य च तत्त्वेनोपमानेष्वन्वयः। एवं चोभयवृत्तिगुणवाचकत्वेन तत्समासः। स्यात् वच
नत्वमिति भावः। नन्वेवमपि तयोर्गुणयोराश्रयभेदाद्भेदे न सामान्यस्योभयवृत्त्येकधर्मस्य वाचकमेतदत आह पाद्यप्रामि
ति सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायेन सामान्यवचनतेति भावः। सादृश्यमिति। सादृश्यमूलकाभेदमादायेत्यर्थः। श्यामलमित्यर्थः। गुणो
वेति। क्विपादेरप्युपलक्षणमेतत्। अभिन्नत्वेन विवक्षित इति। श्लेषमूलकादभेदाध्यवसानादित्यर्थः। अभेदेनेति क्वचित्पाठः।
भाष्येप्युभयवाचकस्य तेन श्लेषमूलकमभेदाध्यवसानमुभयत्रान्वयश्च दर्शितः। अन्यथा वाचकतायाः शक्तेर्नैकश्याम
गुणानिरूपितायाः सत्वेन न वाच श्यामेत्यादिग्रन्थः संगत एव स्यात्। अथ बहुगतसामान्यवचनस्येव ग्रहणेऽपि न क्षतिरित्याह
यवेति। अत एवोभयपक्षयोः श्यामापदस्य सामान्यवचनत्वानिर्वाहः। सामान्यवचनग्रहणेति सामान्यवचने यदेत्यर्थः। समासरू

कै.टी पादित्यिदमुपलक्षणं वाक्यस्यापीति दिक्॥ उपमितं॥ उपमानप्रतिपादनेति उपमानत्वप्रतिपादने इत्यर्थः। एतत्स्वघटितं
४८ वाक्यम्॥ वैयधिकरण्यापादेवेति॥ व्याघ्रस्येवार्थः सादृश्यसंबंधेनान्वय इत्यभिमानः पदालिति॥ वा क्वचिदिति भावः। इवशब्दस्तूपतो
पमानत्वद्योतक इति बोध्यं॥ इदमेव उपपुक्तं पूर्वसूत्रोक्तभाष्यस्वरसात् समानविभक्तित्वनियमाच्च॥ साधारणगुणवचनेति॥ भाष्या
द्विः क्वातिगंभीरस्यादौ तु मयूरव्यंसकादित्वात्समासः भविष्यति भवति वै प्रधानस्यापीति॥ न च पूर्वसूत्रस्थभाष्यरीत्या घ्रेणा
पि शूर इव यदा थान्वपाद्विशेषणमप्यत्र सापेक्षं यथा व्याघ्रः शूर एव पुरुष इति प्रतीतेः। अत एवोपमानोपमेययोर्लिंगभेदादे
र्दोषत्वं अन्यतरलिंगस्य साधारणधर्मस्योभाभ्यां भिन्नलिंगाभ्यामन्वयायोग्यत्वमिति हीजमिति वाच्यं उपमानत्वेन बोधक
स्यैतस्य साधारणधर्मांशे निससापेक्षत्वेनादोषात् साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वं हि तत्त्वं तच्च तत्त्वेन ज्ञातस्यैव न्यथ
पि साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेदत्वमेवोपमेयात्मिस इमे परम पिनिम सापेक्षं इदमपि तत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनितं तथापि ज्ञाय
कपरं भाष्यमेकदेशयुक्तिः प्रधानस्य सापेक्षस्य इति स्त के यटोक्तन्यायादेव असामर्थ्यादि समस्योभयोरपीतरसापेक्ष
त्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः। शस्त्री श्यामेत्यादौ पूर्वोत्तरयदयोः परस्परापेक्षत्वेनासमर्थ्यप्रयोजकमिति न दोषः। यद्यपि लिंगवच राम:
नभेदेऽप्यभेदान्वयो वेदप्रमाणमित्यादौ दृष्टस्तथापि लिंगभेदादीनां दूषकतावीजं सहृदयोद्वेग एवेति स्पष्टमलंकार ४८

तत्त्वविदः। अनेकोपकारकोपकार्यत्वं अनेकविशेषणविशेष्यत्वं। विशेषणं वि० भाष्ये उभयविशेषणत्वादिति। उभयोर्विशेषणत्वा
दित्यर्थः। कयोरुभयोः विशेषणविशेष्ययोः। अत्रोभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतेः समासेनोद्देश्यविधेयभावइत्यनादेयं न
नु विशेषणविशेष्ययोरिति षष्ठी नोपसर्जनाप्रसिद्धिरित्यपेक्षया विशेषणोऽपसर्जनत्वप्रसिद्धिः सत्वात्तु नाथुभयापेक्षया सविशे
षणातयासमासानापत्तेरत आह उभयापेक्षमित्यादि नतु विशेषणविशेष्ययोरुभयपर्वे हि शेषणं विशेष्यं च तदोभयो
रप्युपसर्जनत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिरिति हेष्वणाः संगतिरत आह अनियत इति व्यावर्त्यव्यावर्तकभाव एव विशेषणविशेष्य
भावः स च परस्परमुभयोरित्यव्यवस्थितिशंकार्थ इति भावः उपसर्जनाप्रसिद्धिस्त्विस्योपसर्जननियमाप्रसिद्धिरित्यर्थो
भाष्ये इत्यमात्रं कृत्स्न गुणोसर्वे द्रव्यं तिलशब्दो विशेषणमिति। परिच्छेदकबोधकरत्वर्थः परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव एव च विशे
ष्यविशेषणभावइत्यभिमानः अन्यतरापरशब्दयोः सर्वमतिपादकत्वादनियमस्तदवस्थइत्यत आह द्रव्यस्यैवेत्यर्थइ
त्यादि द्रव्यस्यैवानयनादिक्रियासंभवेन तस्यैव क्रियान्वयो विसिनतस्यैव विषयता विशेषरूपे विशेष्यत्वमिति भावः
एतदेवध्वनयितुं प्रधानपदं भाष्ये उपात्तं तदेव चात्र विशेष्यविशेषणभावशब्देनगृह्यते न तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावइ
तितत्त्वं। तदेव ध्वनयन्नाह नेहेति पदान्तरवाशब्दो भाष्ये यत इत्यर्थकाविति भावः प्राधान्येनेत्यस्य तेनेवेत्यर्थः विवक्षामा

कै·टी· चैतिपूर्दातदाशब्दो विवक्षितादिति शाह्व्याश्च भाष्यस्थोऽवोधे विपरीतप्रतिपत्तौ च बीजं विशेषणविशेष्यभावस्येति परिच्छेद
४९ कपरिच्छेद्यभावस्येत्यर्थः मतिपादिते मित्यस्य इति च वुध्येति शेषः स्वातन्त्र्यादिति· प्रयोक्तुरिति शेषः द्रव्येणास्ह विवक्षा
या इति। साक्षात द्रव्यवत् क्रियाया मेनन्वयादिति भावः पदित्वि तिनतु सोस्तीति न तथा प्रयोग इति भावः भाष्ये विपरीतवि
शेषणविशेष्यभावविवक्षैवनेति नानेन समासं न तथा प्रयोगः समासान्तरेणापि नेत्युक्तं भाष्ये तिलानां हरु स्मार इति हरु स्मा
वपवाद इत्यर्थः निषेधादिति· एवं चैतन्दुत्तर इति लक्ष्मार इति भाष्ये काचिद्दृश्यमानोऽपपाठ इति बोध्यं एवं च नञ्षष्ठी समासा
र्थोवित्तः प्रतीयते तेनापि तेन साधुत्वे किंत्वभेदः प्रतीयते तत्रापि न साधुत्वमिति सर्वथा जहृपाभाव एवेति भाष्यार्थः पूर्वं ध्वनि
तं विपरीतविशेषणविशेष्यभावासंभवं स्फुटयति किंतुर्हीत्यादिना द्रव्यस्यैव प्राधान्यं गौणीकारात्प्रधानशब्दाविसंगतमिमा
शंक्याह प्रथमा ताविति तत्रवाचार्थे यन्मुख्यविशेष्यत्वे इदमिन्नार्थकत्वात् द्वितीयप्रथमाया नमपि प्रधीनत्वेनोक्तमित्यर्थः इ
दं प्रथमां तेन विग्रह इति पक्षेपरिनिष्ठितविषयत्वास्मात् इति पक्षे समानविभक्तिकता विलम्बतः तते ध्वनयन्नाह अन्नेनेति एतद्वा
क्यपदार्थे ति विग्रहवाक्याभिप्रायेणेत्यर्थः समासे तु द्वेपि एकार्थीभावसत्वादुभयोरेकार्थ्यं इति त्वमस्य वेमाह समुदाया राम:
र्थापेक्षायामिति भाष्य मग दुपरुध्येते· उपयुज्येते· परस्परेति। प्रथमांतयोरिति शेषः भाष्ये पत्रो भोगुणाशब्दाविति· क्रियाया ४९

अपिउपलक्षणमेतत् अत एव खंजकुब्जादिसमत्वं जैमस्य क्रियालेपितत्वमितिरिमाहुः कुब्जवामनइति केवलगुणोदाहरणं तत्स्यथा
न विशेष्यतास्य विषयतावदित्यर्थः नच शब्देनेति जातिप्रवृत्तिनिमित्तकेनेत्यर्थः शब्दे नञ्जातेरेवाव्यतिरेकाप्रतीतेरिति हेतुस्त्वति प्र
भ्रष्टसाविनाशमत्सागः तथा गुणानां व्यतिरेकप्रतीतेरिहेतुरूपापि लायापि लिंगयायोग्यावृत्ति विनाशोद्रव्यस्य सेवः भाष्येऽव
श्यंतद्गुणाद्द्रव्यमाकांक्षतीति सन्निहितपदोपात्तछागादीतिशेषः तद्गुणाकं द्रव्यविशेषमवश्यमपेक्षते तदभावे गुणमा
त्रेण शास्त्रार्थसिद्धिर्न ममतेरिति द्रव्यंप्रधानमित्यर्थः भाष्यस्य वाक्यमपि छागपदघटितमेवेत्याशयेनाह एवंतछागमिति
एवंचामुकदीक्षितः देवदत्तसोमयाजीत्यादयो लोके प्रयुज्यमानाश्च अप्यसाधवइति बोध्यं एवंचक्रमोपक्रमेपिवाक्येविशे
ष्यभूता एव तिलाः रूपगुणमाश्रयान्तरेष्वोनितत्प्रतीतिन तिलानां परिच्छेदकत्वहानिः एतेन विशेषणतास्य विषयतावदेव
परिच्छेदकभेदकं वैसयात्तः एजपुरुषइत्यादौ चविशेष्यस्यापि पुरुषस्याक्तिभेदकत्वदर्शनादरति बदिकशिशंपाहृक्षयोर
पिसामान्यविशेषवाचित्वेन विशेष्यविशेषणभावमाशंक्याहद्वयोरिति नानात्मत्वमतरस्यैतिहत्तस्येत्यर्थः भाष्येऽऽवश्यकर
त्वस्यनियतत्वमस्यर्थः कादाचित्कत्वञ्चास्त्येवेतिभावः तदेवोपपादयति यदामध्यमत एवेति यदा तमध्यममिति अनेन
वनकेवलगुणादत्यसममभिव्याहारे द्रव्यस्यप्राधान्यमित्येवनियमः किन्तु व्याप्यव्यापकजातिसममभिव्याहारे व्यापकस्य

कै·टी· विशेष्यत्वमित्यर्थो इति बोध्यते वृक्षप्राधान्ये हेतुरुपपद्यतेऽयलं भादिति महाविषयत्वादिति च महाविषयत्वमेवोपपादयति व्यापक
५० त्वादिति· विशेष्यत्वमेवेति विषयताविशेषरूपमित्यर्थः फलस्यावच्छेदाय वृक्षग्रहणं स्यापि नेत्याह तथा चेति· वृक्षविशेषस्य खदिरादेः
प्रतिनिधिर्वृक्षो भवति न नु तद्वृक्षाभावे तदीय फलाद्युपादानमिति स्पष्टः वृक्षविशेषः खदिरादेरितियाकः पाठः वृक्षाभावे फ
लेप्यादिष्वप्येवं फलं न वृक्षसमन्वयात् तद्ध्यं इति तात्पर्यं तदाह भाष्येन त्वं वृक्ष इति तथा चाशिंशपायोपक्रमे वृक्षपदप्रयोगो नेति मा
दः अशिंशपातु वृक्षो स्येवेति वृक्षोपक्रमे भवलेवाशिंशपाप्रयोग इति बोध्यं· वृक्षप्रतीतिव्यवधानेनेति· एतेन लुप्तयोगाप्रख्यानादि
स्त्रस्वरसेन शिंशपादिशब्दानामपि फलेमुख्यतया शिंशपालं वृक्षत्वव्यभिचारीति न त्वं वृक्ष इति भाष्यमसंगतमिति परास्तं लुप्तः प्रख्या
ख्यानेपि वृक्षसंबंधित्वे नैव तद्बोधात् आदौ हि शिंशपाशब्दात् वृक्षस्यैव प्रतीतिः पश्चात् तत्संबंधित्वेन फलस्येत्याशयात् न न्वंतरंगत्वे
पि फलार्थकत्ववारणाय वृक्षपदप्रयोगो भविष्यति तत्र च द्वयवाचित्वेन विशेष्यतानियमात् प्रयोगानियमो भविष्यत्येवेति चेन्न न त्व
वृक्षः शिंशपाप्रसिद्धोस्तीति भाष्यार्थात्· एवं च फलरूपार्थस्याप्रसिद्धत्वाद्विनाप्रकरणादिकं तद्व्यस्थितम् अनुद्येन तद्भावर्जक
विशेषणोपादानाभाव इति तात्पर्यात् एवं च सामान्यविशेषवाचकपदसमभिव्याहारे सामान्यवाचकस्यैव विशेष्यत्वं प रामः
त्र तु भयोरपि परस्परापेक्षया सामान्यत्वं विशेषत्वं च तत्रानियम एव यथा ब्राह्मणो देवदत्तो देवदत्तो ब्राह्मण इति न तु विशेष ५०

ण विशेष्ययोः स संबंधिकत्वादन्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोरुपादानं द्वयोरपि परस्परव्यभिचारित्व एव यथा स्यादित्येतदर्थं अत एव त
त्सकः सर्प इत्यादौ न तक्षकत्वस्य सर्पत्वव्यभिचाराभावात् अनितंवेदं द्वे नो तत्कथं शिंशपावृक्षेति समास इत्यत आह द्वयोरुपादानमि
ति भाष्यप्रामाण्यात्स्पष्टार्थमेवेदमित्यर्थः तक्षको नागवर्धक्योरिति कोशात् तक्षकत्वस्यापि सर्पत्वव्यभिचाराद्बहुलग्रहणा
न्नेत तक्षकः सर्प इति अत्र न समासाभावे प्रमाणं विचार्यं भाष्यारूढं वहुभूतेः पूर्वापरा भाष्ये उत्तरत्र विशेषणाविशेष्येण सुत्तरं ए
वमादि पूर्वापरेत्यादितदाहरणं तत्सूत्राद्युत्तरेत्यादि उत्तरत्रेत्यस्य फलमाह पूर्वकालेत्यपर्यंतलिति कृत्वमिति दिक्संख्ये इति नि
यमात् तद्धितार्थेत्यावश्यकत्वार्थं घटितेत्यर्थं समासस्य शक्त्यपेउयमानानीति सामान्यवचनैरेवेति नियमार्थमिदमित्यतोन्न
यमितमिति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिति बोध्यं यत्र तु प्रयोजनाभाव इति वीरैकादित्याह जपेवबहुलग्रहणानुष्टजेत्रा व्याव
श्यकत्वेन तेनैव गुणादिसमभिव्याहारे पूर्वनिपातनियमसिद्धिरिति भावः भाष्ये एवमादीत्यादिशब्दः प्रकारे इति बोध्यं उत्तर
५८ त्रानुक्रमणसामर्थ्यमिति उत्तरत्रेत्येवमाद्यनुक्रमणकरणसामर्थ्यमित्यर्थः सूत्रकृता दर्शितमिति शेषः अव्यापकत्वमिति कृ
त्स्नपदे कृत्स्नविषयपरमिति भावः भाष्ये पदेनैकान्तमिति महान्प्रमहस्त्यादिकं तत्सर्वं विषयाव्यापकत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थः
कृ.५. सामर्थ्याविघातेति बहुलग्रहणघटितवचनस्य प्रशंसार्थमित्यर्थः तत्प्रयोजनं शंकितं संतोषतेनतदाग्रहणं तो व्यर्थ कालसे

पाभावः तत्र दृष्टान्तमाह यथेति। व्याख्यान्तरमाह चतुर्भिरिति चत्वारः क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेवेत्येवं रूपाः
अत्र पक्षे कर्त्रादिशब्दैः शब्दमर्यादयैतदर्थालाभादस्वरसादाहान्ये त्विति। कारकमितीति। महत्यादि कारकत्वेन व्यापकमित्यर्थः सा
धकमितीति। यथायोग्यं कारकमित्यर्थः निवर्त्तकं सर्वविषयाम्यागेन साक्षात्प्रयोगसाधकमित्यर्थः विभाषा गुणे तीति। प्रयोज
नस्यापि प्रयोजकत्वेन हेतुत्वादिति भावः भाष्ये तेस्वत्वयोतिय द्विविधविषये लक्षणे सामान्यशास्त्रं प्रपंचस्तस्यैव विशेषणशास्त्र
णा उदाहरणप्रदर्शनं तेविषयो मे दामंदपुद्विभिः सर्वैरपि सम्यक् ज्ञातुं शक्यत्वात्सुपरिगृहीता भवंतीत्यर्थः एवं च प्रपंचार्थमि
दं शास्त्रमिति भावः केवलेनेति उदाहरणप्रपंचपरविशेषसूत्ररहितेन बहुलपदघटितसामान्यसूत्रेणेत्यर्थः प्रपंचेनेति
सामान्यलक्षणरहितप्रपंचपरविशेषसूत्रेणेत्यर्थः भाष्ये ऽवश्यं खल्वपीति अवश्यपविकस्यार्थकशब्दप्रयोगे कर्त्तव्ये प
र्यायेषु लाघवगौरवविचाराभावात् वेदे नानाशब्दैर्व्यवहारदर्शनाच्च वेदांगत्वमस्यैवेति धनपितुं वेदव्यवहृतैर्नानाशब्दैर्व्यवहा
रइत्यर्थः पुनरन्तरमप्याह सर्ववेदपारिषदं हीति। द्विरुक्तार्थं तत्र वनेकः पंथा इति क्वाचिदन्यदेवेत्यर्थस्य बहुलग्रहणसिद्धस्या
न्यैर्विभाषादिशब्दैः प्रतिपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः न तूदाहरणानि च वेदेषु बहुली तिधनपितुमेव लोकवेदसाधारणो वि तमः
सर्ववेदपारिषदं लोके ऽतिरिति परे शेरापादयः यद्यपि हृस्वादो शेरापादयः कृतादयश्च पठ्यंतेतथापि कृतादिराकृतिगण एवेति ५१

बोधयितुं भाष्ये श्रेण्यादय इति एकशिल्प इति · एकशिल्पाश्रयेणारूपाश्रयेणावेत्यर्थः । तत्र यदेति एकशिल्पाः धनी विसंघ
स्य तदेकरणमित्यर्थः । देङ्नादिरूपकरणात द्योग्यरूपकरणमवरोधादीतियावत् तदुक्तं भाष्ये किंचि क्रियंते इति · किंचिदर्थे विशि
ष्टाः क्रियंते इत्यर्थः परत्वान्निस्यदतिकर्मादिवीति चेत स्यगतित्वादितिभावः । कोननञ्त्रवधारणेतिन नैव विशिष्टेनवान्येनेत्येवमित्यर्थः
आधिक्यवाचीति · नञधिकेनेत्यर्थः । अर्थरूपाभ्यामिति · एतिग छ जिन हातिजिहीतयोर्मात्त्रयेऽभयोयादानं भाष्ये प्रतिषेधोऽक्त
स्येतिप्रतिषेधघटितवद्श्रीहिरूपं कांत विशेषणमित्यर्थः । कांतलाभार्थं तत्ते कर्तव्यं अस्मपदार्थ श्वउपस्थितक्रांत एवेतिन ह्याम
इतिभावः तदयमर्थ इति अनिति प्रतिषेधोव कव्य इति भाष्यस्यायमर्थ इत्यर्थः ततश्चान निति · अवधारणसहिताधिक्यपरत्वे तु
तन्न कर्तव्यं भवतीति भावः अर्थभेदमिति तत्कारी विकारः क्वेतिचित्ये समसेमधारणेति · समयोर्मध्ये न्यतरस्य संप्रधारणा
गुणाधिक्यं प्रतिपिपादयिषितमित्यर्थः अवधारणेतद्धर्मे आधिक्ये इत्यर्थः भाष्ये नाथ ननितीति · नञैव विशिष्टेन क्तांतेन सु
वंत समस्यतदसुक्ते कांतमकृतिकमेवतं छंम्यतइतिभावः समासोन प्राप्नोतीति · तस्मान्न कर्तव्यमितिभावः इदानीमव्याप्त
त्यापत्तीति · अव्याप्तिः कृतापकृतादौ अतिव्याप्तिः सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमित्यादौ माणुका केयदेछावप्पपि शाष्ट्रौ प्रक्षि
प्तोफलाभावात् विरूपंकृतमिति अस्मात्स्येव विरूपत्वं मध्येत क्रियात्यागाच्चतस्यां विरूपत्वमितिभावः अभुक्तमिति वार्थः

कै. टी. तिएवमयहकृतमित्यस्याकृतमितिवार्थेऽस्यापिवोध्यंसिद्धमयुक्तमितिश्चत्रार ध्यस्यासमामिर्नेगम्यतइतिनदोषइतिभावः॥ यत्सर्वेथे
५२ ति॥ अयंभावः सूत्रस्थनञ्विशिष्टपदेलक्षणयाविसमाप्तिवचनेनेसमर्थपरंव्याख्येयमितिसूत्रेणैवसिध्यमीतिनुद्दिङ्विके
नेत्यपिनकर्त्तव्यंतदाधिकेपिविसमाप्तिवचनलाभस्ततेरितिभाष्येगतमसागतमिति॥ गतंगमनंनतदात्मकमेवप्रत्यागमनं
तयोच्यते॥ यस्तुयामात्तरेप्रतिनिर्गत्यतमप्राप्यमच्यतएवनिरुक्तस्तदीयगमनप्रत्यागमनेएकत्वेनतथात्ववद्धिदितितेपा
तमनुयातंतदानीमेवपुनर्गमनाद्यातानुयातः॥ खुवाखलतिमाख्येपथ्याजातीयकमिति॥ स्त्रीलिंगशब्दरूपमिसर्थः
किमतस्येति॥ लिंगविशिष्टस्यपरिभाषयैवसिद्धसितिमश्नः॥ सा एतन्नज्ञापकमिद्धैवेत्युत्तरंयद्यपिमुखंचंद्रइत्यादौभि
न्नलिंगयोरपिसामानाधिकरण्यंदृश्यतेतथापिनसर्वत्रकिंतुसंप्रतिपन्नस्यत्वेएवतद्द्व्येकस्यनियतलिंगत्वएवेति
भाष्याभिप्रायः तद्रूपारोपादिति॥ नन्वेवंयुंस्त्वस्याप्यारोपोयुक्तःकिंज्ञापकेनेत्यसंगतंवचनदिति चेन्न॥ उभयारोपेगौ
रवात्॥ लक्षणानुरोधेनभाष्यमामारोपेनक्तमयरिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्याच्चेत्सलं॥ तरभिरित्यपीतिअत्रमानेचिंत्यं
पुवजरन्निति॥ बहुलग्रहणेनापिसुसाधवलोव॥ बुध्यापरामृष्टमिति वक्ष्यमाणमसंनिहितमपिविचारविषयमि रामः
सर्थः॥ वृद्धिविषयत्वेनैववचेप्रसक्तानान्विदंशब्देनसूत्रमेवगृह्यतांतत्राह नतावदिति॥ सूत्रकर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वविचारोना ५२

त्रैतिनतस्येदमापरामर्शइतिभावः अस्मिन्प्रदेशइतिपाठः कस्मिन्प्रकरणेसूत्रेकार्यमित्येवात्रसविचारतात्पर्यमित्याशयः
पश्चाम्दाविभत्याख्यानप्रकारेमंडइहस्वसत्वप्रसौकर्यायचदर्शयतिइहहृल्म्यसारंगइतीति॰ विशेषणं विशेष्येणेतिसिद्धइतिप्र
साख्यानंतुपश्चाम्दविभक्ती सन्ववःषष्ठीसमासस्वीदशेविषयेनसंभवमेवमाष्यमामाणपेनानभिधानाद्वगोणोपीतिवहु
लग्रहणात्गोणामुख्यमापोत्रनप्रवर्त्ततइतिभावःविशिष्टरूपोपादानाभावात्तलाक्षणिकतामात्रेणगौणत्वाभावाच्चविंस्य
मिदंभाष्येवर्णेनतत्तीयासमासोवास्यादितिवर्णोवर्णेनेतिसूत्रतत्तीयातत्कृतेत्यनेनतरंकार्यंगत्रैवेतिविचार्यतद्दृस्मर्थः
ननतत्तीयासमासस्यतत्कृतत्वेनैवसिद्धत्वात्प्रकरणेइदंव्यर्थमत आहहेतुतृतीयेति॰ हेतुतृतीयांतेहितस्यनप्राप्तिरिति
भावःप्रकृतिस्वरेसिद्धइतिअतिप्रसंगनिवारणार्थमितिशेषः अनेनेतिवर्णाइतिसूत्रंकर्तव्यमित्यन्वयितेनहृष्योतइति। एतत्श
वलःशवलेनाश्चकर्बुरइतिकोशात्इतउत्तरंह्रस्वेनेतिसहयोगइत्यंभूतलक्षणेवात्तृतीयाअनेनैवसमासइतिग्रंथःकैयटेद
श्यतेसोऽयंग्रंथःएतशब्दस्यह्रस्वघटितवर्णसमुदायवदर्थकत्वेनसाहित्यस्यज्ञापकत्वस्यचासत्वभेदनिपतनत्वेनसहयोगत
तीयायाइत्यंभूततत्तीयायाश्चाप्राप्तेः ह्रस्वसारंगोजरीसासिद्धउपयोगाभावाच्चेतिकेचित्पूर्वपदप्रकृतिस्वरोभवतीति
तिपूर्वपदस्यहिमशाहस्यवर्णवाचित्वाऽभावान्निषेधाप्राप्त्येसर्थः अनेनेत्वर्णाइतिप्रथमोन्तेननन्वेतर्वर्णोवर्णेनेतिनप्राप्नोति

कै॰ टी॰ ह्रिमस्यवर्णलाभावादत आह हेतौ तृतीयेति। जनकत्वसामान्याद्धेतुपदं करणोपलक्षणं। कृतत्वारकं च सामर्थ्यमिति भावः। तदाह तत्कृ
५३ तार्थेनेति समास इति अकारकत्वादिति। कृतत्वारकसामर्थ्य एव समासस्त्वेनेतपदार्थमसकारककत्वादिसर्थः। भाष्ये ध्वद्वितीये
नेति। सप्तम्यंते ने सर्थः। नैनेवर्णोवर्णाइ इतिस्व, श्रेयायमिति भावः। अनेन तद्रूपस्य समर्थसलेन वा नक्षतिरिति। भाष्येयथैव तैर्भावे
नस्तु चितं तदभावमाह अप्रयोजकोनास्तीति। तृतीयाकर्मणीत्यादिमवृत्त्येति भावः। नन्वनेन इतित्तृतीयाकर्मणीत्यस्यापि नि
षेधः स्यादत आह आनंतर्यादित्यादि। अनेनेतद्रूपस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधे त्वात्कृत्स्वरस्य च पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवाद
त्वात्परत्वादित्यसंगतेत्याह। अनन्तरइतिप्रतिषेध इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकः। किंप्रतिषेधोपद्रुतस्वरस्यन्वयः
विशेषाभावात्विति एतच्छब्दस्यांतोदात्तत्वादिति भावः। निषेधाश्रवलौपास इतिन्यायमभिप्रेत्याह। अथवेति कष्यानर
प्राप्तत्वादिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादकृत्स्वरापवादत्वादित्यर्थः। भाष्ये द्विवर्णग्रहणमिति। अनेन तद्र इति प्रतिषेध इस्य
नुपपत्तेः। आचार्यदेशीयस्मृतस्त्रत्रसत्वाश्रयणेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धिमाश्रित्यैकवर्णग्रहणकरणे
नपक्षयोः साम्यं दर्शयति। भाष्ये एकवर्णग्रहणमिति। अन्यते स्वकस्मादिति। अवर्णस्य वर्णो वर्णस्य वा अवश्यं वर्णो रामः
नेति। यद्यपि हेतुतृतीयातेन समासार्थं कृत्स्मसारंगरस्याघर्थेनैवावश्यकं। तथापि स्पष्टत्वाय यत्र कृतत्वारकसामर्थ्ये ५३

स्यासंभवस्तदर्थमिदमित्याह शुकवभ्रुरिति सहयोगेऽन्तरीपमेवभाष्यं स एव पुनः पृच्छति । अथेदानीमिति । सिद्धत्वादाह वाक्यमिति ए
वमपीति एवं वेसर्थः इदं सूत्रमत्र पक्षे उदाहरणमात्रपरमिति बोध्यं क्वचित्तु विशेषणविशेष्यभावे कामचार इत्यप्रधानोपसर्जनहे
त्वव्यवस्थितेऽत्राह प्रधानग्रहणेनेति तदयमर्थः पूर्वपरसूत्रोपात्तप्रधानयोः सह समाससंज्ञाप्रसंगे परसूत्रोपात्तप्रधा
नग्रहणेनेति तदयमर्थः पूर्वपरसूत्रोपात्तप्रधानयोः सह समाससंज्ञाप्रसंगे परसूत्रोपात्तप्रधानं भवति पूर्वसूत्रोपात्ते
प्रधानमुपसर्जनं ताह शोपसर्जनयोः समासप्रसंगे परशास्त्रोपात्तमपसर्जनमुपसर्जनं पूर्वशास्त्रोपात्तमुपसर्जनं
प्रधानमिति । भाष्ये दृष्यदुपवतिराघपुवतिरिति पाठः स चिमात्रयोरजातित्वात् । दृषद्वतिरघपुवतिरिति पाठस्तत्र चिन
ति केचिन्न भाष्यप्रामाण्यात्तयोरपि जातिवाचित्वे स्वत एव जातेरस्त्रीति सूत्रेऽपोयथादिप्रयाप्याद्प्रसक्तेरिति ममुदा
हरणं भाष्ये दत्तेहस्तिपकजातिश्वेभ्यपरेनोच्यते अधीतिपाठ अधीमाह्मणाद्यन्यमहे मारकपुवतिरिति । हेदारक
शाह्योदेवजातिवाची साइः भाष्ये कृत्य तुल्ये स्यावकाशमदर्शनावसरे तुल्यमहानिसपपाठः तुल्यश्वेतः तुल्यमहाकृषा
इत्येवयोक्तः पाठः न्यापपुत्साद्नायेतिप्रसासस्यादित्यापेसर्थः विप्रतिषेधप्रकरणादिष्विह पूर्वकथनेऽल्पमिसतत्रा
हप्रसासन्त्रेरिति । ज्ञाप्यते इति शेषत्वामावादितिभावः शेषग्रहणे प्रत्याख्याते इति तथा स सेवकण्ठकालइति तदवकाशोयु

कै॰टी ज्यत इतिभावः॥ न हि ज्ञापकसिद्धस्यावकाशत्वग्रहो बाह्यत्वेन विप्रतिषेधो युक्तो विचारयितुमिति समभिमानः॥ अपरं ग्रंथः प्रोषानहित्रि
५४ कतः शेषेण कर्मसंज्ञाधिकारे च तत्प्रत्याख्यानमस्ति॰ व्यधिकरणसमासस्याप्यस्य विषयतासूचनार्थं तस्यावश्यकत्वाच्चेति के
चित्‌ कदाचिदिमनेन समासद्वयस्यैकविषयत्वमाशंक्याह विषयविशेषेति॰ नास्त्येव स्वभेद इति कश्चिदित्यतो नार्थभेद इ
त्यर्थः॥ भाष्ये सर्वधनाद्यर्थ इति सर्वधनादिप्रकृतिकमत्वर्थीयार्थमित्यर्थः॥ प्रयोजनस्योक्तत्वात् किंप्रयोजनमिति प्रश्ना
नुपपत्तिमाशंक्याह सर्वधनेति प्रयोगादर्शनात्त्वेति वदन्ति॰ पाठः वाक्यान्तरेकारेवावः कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वादिति॰ का
दाचित्कर्मधारय इति पूर्वविप्रतिषेधानुज्ञावपि सिद्धत्वादित्यर्थः॥ मत्वर्थीयप्रसंगादिति बहुव्रीहिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन
कर्मधारयविधानात्तदर्थस्तेनोक्त एवेति भावः॥ मत्वर्थीयो योऽर्थोऽत इति अन्यपदार्थस्येव मत्वर्थस्येत्यर्थः॥ न वक्तव्यमिति॰
वक्तुमनर्हमित्यर्थः॥ कश्चित्तु न कर्तव्यमिति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः॥ तदर्थस्य विषयविशेषनिष्ठत्वस्याभावादिति भावः॥
अन्यथा प्रकारान्तरेण मत्वर्थीयोत्पत्तिं तन्नियमो वा स्यादित्यर्थ इति॥ भवति चेत्किंचिदिति भाष्यस्यैवंजातीयके किं चे
दुवचनं भवति खल्विति सर्थः किंजातीयमित्याशंकायां कार्याः शब्दा इति यज्जातीयं तज्जातीयमित्युक्ते कार्याः शब्दा इति व तमः
चनमेव केनाभिप्रायेणायतितमित्यत आह अत्राचार्याः कार्यवद्धत्वेकत्वायतन्तीति॰ घटादिरूपकार्यवद्धत्वादपि कार्या ५४

इति तु ध्यायतेइत्यर्थः पठ्यमानवचनावकारमाह कार्यः शब्द इति अथवा पठि क्रियेति आचार्यकर्तृके किंचित्कर्मकं कार्यं वस्तु बुद्धि
करणोत्तरकालिकपठनक्रियाकर्तृकं भवनमित्यर्थः इह त्वेतन्मुख्यपाठप्रकृतोपक्रमामाह तदिति कार्यः शब्द इति वक्ता
ये वक्तृध्येदं पठितमित्यर्थः तदाशयमाह कार्यः शब्द इति दर्शनेइति तत्सायने तत्सायनसामर्थ्येनान्वेवं वीरपुरुषस्य
दोऽत्र तरंगलात्कर्मधारय एव स्यान्न तु वधि रगो वीरपुरुषक इति वह श्री हिरिसत्त आह भाष्ये अस्तु विभाषेति तदाशयमाह
नाचेत्यादिनावह ब्रीहिः सिध्यतीति अपवादत्वादिति भावः भाष्ये दृष्टिरिति मित्यनेन पदकं तदर्शयति प्रथम वेमेवेति वीर
पुरुषादौ पञ्चम्यपदार्थविवक्षा तर्हि अयमेव न तु कर्मधारयोत्तरमित्यर्थः इदमेवार्थतः पठ्यतेन कर्मधारयानन्तरत्वथी यं
यइति भाष्ये स्येनेति इध्येशो इति अर्थः अत्र स्येनपतिने तिकचितया ढामाषेरा तत्परिमितस्वरोन शतसहस्रमिति वस्त्वा
तागावो वेत्यर्थं कुद्दालपदेनेति पर्वतीपाः कुद्दाले खनकर्षे राकत्वास स्पसे पाद यतीति तनघाव हा रानुसारे रोदप्रतिपत्ति
गौरवेति एकस्य विग्रहस्य भाषाग्रुणा त्वयोराश्रयणामेवमतिपत्तिगौरवमित्याह अस्मे तु शब्दलाघवमिति इदमेव भाष्य
स्वरससिद्धमत एकस्यैवार्थस्य प्रतिपादनाय इह जिह्वापेक्षया योगरीयान शब्दो बोधको बहुब्रीहो लस्य इति भावः न प्रसंजनी
पमिति अत्र दृष्टिरिमेव सम्यक् एवं च पदद्वी द्विः पठ्यतेनार्थानिने त्यादि रित्येव तदा भवतीत्य तन्त्रय आचार्यदेशीयस्येति भावः

कै.टी किं च वस्य मार्गायुक्तिभिः समनुसंबंधनाद्यर्थ इत्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान्न दोषः कर्मधारयपदं च नञ्समासस्याप्युपलक्षणं
५५ क्षुनितिं चेदश्वतत इति सूत्रे भाष्ये न तत्त्वात्र वचनादिति। सर्वादेरिति वचनसामर्थ्यात् भाष्ये कृष्णसर्पो नाम जातिरिति ज्ञातिव्यक्तो
रमेदाश्रयेणे तदुक्तं भाष्ये पूर्वपदातिशय इति तदर्थातिशये इत्यर्थः समानार्थस्य लिंगसंख्याद्याकांक्षारहितस्य समर्था
दिति। समर्थः पदविधिरित्युक्तेरिति भावः सुबंतेन पदेनेति तेन हेतुना लिंगसंख्यादिभिः परिसमाप्तस्यार्थस्य प्रकर्षादिसंबंध
सामर्थ्यमिति भावः नामधेयेति केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्येनेत्यर्थः प्रतियोगितत्त्वज्ञापकमपेक्षयेति हितोत्पत्तीपेयं नहतोये
क्षराणादिति। वस्त्राणि सौक्ष्म्यविषयस्य धीर्यातदुक्तं मयेक्षंत इति भाष्याक्षरार्थः बहुश्रीत्वातिशायिकयोर्युगपत्प्राप्तिविषये
तदंतमपेक्ष्य वस्त्राणां सौक्ष्म्यगुणविषयाद्यर्थ इति अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्यापि सूक्ष्माणि अस्यास्मादतिशयेन
सूक्ष्माणीति विवक्षायां किलातिशायिकबहुव्रीह्योरेकत्र प्रसक्तिर्वाच्या तत्र वस्त्रहाराः सूक्ष्माणि अस्यास्मादतिशयेन सूक्ष्मा
णीति विवक्षायां किलातिशायिकबहुव्रीह्योरेकत्र प्रसक्तिर्वाच्या तत्र वस्त्रहारा सूक्ष्मशब्दस्य तद्धितमायेसत्वातिशायिकप्रस
क्तिरित्ययुक्तो विप्रतिषेध इति भावः एवं च परंपरया सौक्ष्म्यगुणविषयप्रकर्षस्य विशेषणस्यैव सापेक्षत्वमित्युक्तं भवति। वच राम:
नप्रामाण्यादातिशायिकस्तत्र भविष्यत्येवेति मन्यमानः शंकते भाष्ये ननु चेति याहितद्धितमिति। न सादीयत इति भावः एकस्वामिक ५५

योऽपि स्पर्धादर्शनादिति बोध्यं· अतिशयानानीति अभिभवकर्तृगुणप्रकर्षयुक्तानीत्यर्थः अतिशय्यमानानि अभिभूयमानानीत्य
र्थः अतिशेतिरभिभवे भाष्ये तद्वृत्तावभिसंबंध इति· अनेन हि प्रकृते विशेषणस्य सापेक्षत्वरूपं तरपो भावित्वबीजं स्मारितं· अर्था
ति रूढं· द्विष्ठरूपत्वे क्वचित्तर्थं तत्वमिति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः भाष्ये किं नहीति स्वं च नत्वात्पश्चात्सापेक्षत्वेऽपि बहुव्रीहिणा द्वि
ताविति भावः कथमिति· वस्त्रान्तरेणावस्त्रान्तरे युगपत्स्पर्धा तद्वृत्तावभिसंबंध इति येषा बहुव्रीहितद्धिताविति भावः कथमि
ति· वस्त्रान्तरीणां वस्त्रान्तरे युगपत्स्पर्धा तद्वृत्तावभिसंबंध इति येषां बहुव्रीहितद्धितयोरभावेऽप्युपपादिकायुक्तिरुक्ता नयायु
क्त्याद्वयोरप्यभावे· कथमानर्थक्यमिति प्रश्नः समाधत्ते पदाद्धीतीत्यस्माद्यदीयं तरेणावस्त्राणां वस्त्रे युगपत्स्पर्धामिति पाठः त
द्वृत्तावभिसंबंध इति वह्वीष्टोतुस्तत्स्यामिति· तस्माद्विष्ठिद्वेष्ठ इति भाष्याभिप्राय इति भावः तर्हीदानीमिति तदेदानीमित्यर्थः इ
ष्यारम्भे इति यावत् इदं न भवति इदं न सिध्यति भवति सिध्यतिक्रुतस्तत्राह यदेति इति भाष्याक्षरार्थः कथमन्यपदार्थस्य
प्रकर्ष इति· यतः प्रत्ययस्तदर्थप्रकर्षे स्वस्त्वप्रत्ययनिमित्ते· एवं च सोऽस्य प्रकर्षे प्रत्यये क्रियमाणोऽप्यन्यपदार्थप्रकर्षाभावात्कथं
तत्प्रतिपादकसमुदायात्प्रत्ययः प्रकर्षरूपप्रतिपादने तु नैकस्य सामर्थ्यं· न च सोऽस्य प्रकर्ष एवान्यपदार्थप्रकर्षः अन्य
दीयस्यान्यश्रेष्ठ्यपलायोगादिति भावः एक एवासाविति गुणप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इत्यर्थः स च क्वाचित्कनिह्नित्रिनिमित्तगुणप्रकर्षः

कै·टी यथाशुक्लतारतम्यादेकविंशत्सहचरितगुणप्रकर्षः यथागोतरत्मादेकविंशद्विशेषणघटकगुणप्रकर्षो यथाप्रकृते नैवा
५६ मस्येति भाष्येणापि पृथक्रूपप्रकर्षाभाव एव प्रतिपाद्यते इति बोध्यं· भाष्येव स्त्राणामेस्तु रीति· वस्तुत्व स्पष्टरूपालात्तत्र प्रक
र्षाभावेन तरप्शब्दः कृतः सूक्ष्मतराणीति· सूक्ष्मत्व स्य गुणत्वात्तत्र प्रकर्षसंभवेन बहुव्रीहेरुत्पन्ने नाप्यतिशायिकेन परंपरासे
वहत्स्यैतस्यैव प्रकर्षे उच्यते इति भावः तथापि यत्रेति साक्षात्स्वगतगुणप्रकर्षः स्वसंबंधि यदार्थगतगुणप्रकर्षो वा उभ
यमपि द्रव्यप्रकर्षरूपं भवत्येवेति भावः भाष्ये गुणवचनादिति युरोणाय स्तेन गुणिबोधकात्प्रत्ययेति निमित्तगुणप्रकर्षे तत्स
हचरितगुणप्रकर्षे वा प्रत्यय उच्यते इत्यर्थः गुणात्यह त्तोधर्ममात्रपरं समासोपि गुणवचन इति· सूक्ष्मत्व विशिष्टवस्तु विशि
ष्टपुरुषवचनत्वादिति भावः अन्यपदार्थे रूढतया गुणवचनत्वेनेत्याशयेन पृच्छति कथमिति उत्तरयति· अजत्स्वार्थेति· एवं चाव
यवार्थोपस्कृतान्यपदार्थस्य समुदायेनोपस्थापनात्गुणवचनत्वमहतीति भिन्नविशेषणविशेष्यगुणप्रकर्षोपि तदुत्पत्ति
निमित्तं सर्वगोतरत्मादावव्याप्तातोपि यदि भिन्नं किं वेपि प्रधानपदेन समुदायेन वस्तुतः स्यादश गुणोपलक्षितव्यक्तेरेवबोधेन
तु गुणानां वा व्यत्वमिति भावः जहत्स्वार्थोपादानदोषइति· अवयवानामर्थाभावेपि तद्गुणाविशिष्टार्थाव्यक्तेरानयनादिप्रथा रामः
वात्वेपि तथा तद्गुणप्रकर्षे प्रत्ययो गोतरत्मादावव्याप्त्या वाहदोहादिप्रकर्षे इवेति भावः संदेहः स्यादिति प्रकरणादिना निश्चयम ५६

संभवादिदं चिंत्यं। नार्थे ऽजरयदत्तोये नेत्याहुरिति। अत्रास्य वीजं तु शाकभोजिपार्थिवस्मादिप्रयोगव्याहत्त्ये वार्तिकमावश्यकमिति
चतुष्पादेभाष्ये वक्ष्यमाणस्य प्रत्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानप्रकारं दर्शयति केचिदित्यादिना शब्दांतर इति चतुष्पाद्वचनाच्चतुष्पाच्छिष
पादत्वेव यावः। जातिरित्यस्य विछिन्नत्वादंतरंगवहिरंगभावस्य च संदेहे ज्ञेयत्वाद्वचनमेवावश्यकमिति तत्त्वं प्रपूरइव वर्त्यं सकद इति। के
चित्तु विशेषणसमासे गुणवचनत्वाद्व्यंसकस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते रदमित्याहुः। तन्न उच्यमानानीति सूत्रस्य भाष्ये कैपदशीत्यान्तस्य
पेननाप्राप्तिमप्यापेन विशेषणसमासबाधकत्वात्   इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयपा
ध्यायप्रथमपादस्य तृतीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥   अर्धं सूत्रेण पुंसकमित्युक्ते रिह कस्मादिति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याशंक्या
हनपुंसकस्येति। सूत्रेण पुंसकग्रहणं किमर्थं शब्दस्यार्थविशेषप्रतिपत्त्यैगतसमासगतरूपविशेषप्रतिपत्त्ये नाघटस्याहस्मा
वस्थितत्वादिति नपुंसकत्वस्य पूर्वार्धमित्यादावन्यार्थेऽपि दर्शनादिति भावः। नो त्यद्स्याह कृते वेति। तस्य नपुंसकत्वलक्षणविशे
षानवसायेन तत्कृतरूपविशेषाभावादिति भावः। अधिकरणस्याकाशस्यानिर्ज्ञातत्वात्मस्यानुपपत्तेराह नपुंसकत्वेति कस्मिन
र्थे पुंस्त्ववाचक इति भाष्यस्यार्थः। पुंलिंग एवेति प्रमेवार   ॥

द्वितीयाध्याय

50

नेत्याहुरिति। अत्राहुर्विविजं तु शाकभोजि पार्थिवः इत्यादिप्रयोगदर्शनात्तपेवार्तिकमावश्यकमिति ६८। ६९। चतुष्पादो भाष्ये
वक्तव्यमित्यस्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानमकारेऽदर्शयति। केचिदित्यादिना। शब्दान्तरेति। चतुष्पाद्वचनाच्चतुष्पाद्वि
षयारम्भे वचनात्। जातिरित्यस्याविच्छिन्नत्वादनेन रागद्वेषाहिंसाभावस्य च सर्वे दुर्ज्ञो पत्वाद्वचनमेवावश्यकमिति तत्त्वं। ७०। ७०
मयूरामपरावरस्येसक इति। केचित्तु विशेषणसमासे गुणवचनत्वाद्धासकस्य पदेनियातेप्रासे इदमित्याहुः। तन्न। उपमानानी
ति सूत्रस्थभाष्ये केयद्रीसानस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन विशेषणसमासबाधकत्वात्। ७२ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भ
जनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकं। पादद्वन्द्वसमासः २।४।२। समरामेती
रमे। तीरमेरामम मनोरमेश्रद्दस्वनाम नतुल्यः अर्धस्त्रेन पुंसकमित्युक्तेरिह कस्मादिति प्रश्नोऽनुपपत्तेः इत्याशंक्याह नपुंसकस्येति। सूत्रे
नपुंसकग्रहणं किमर्थं शब्दस्यार्थविशेषप्रतिपत्तये। उत समासगतरूपविशेषप्रतिपत्तये नाद्य इत्याह अव्यवस्थितत्वादिति नपुंसक।
तस्याप्यपार्धमित्यादावन्यार्थे पिदर्शनादिति भावः। नान्त्य इत्याह कृते चेति। तस्य नपुंसकत्वेन कृते विशेषाणवसायेन तत्कृतरूपविशे
षाभावादिति भावः। अधिकारणस्याकाशस्य निर्ज्ञातत्वात्सम्प्रश्नानुपपत्तेरह नपुंसकत्वेति कस्मिन्नर्थे पुंस्त्ववाचक इति भाष्याक्षरार्थः
पुंलिंगएवेति अनेकवारप्रतिनियमेनेति नपुंसकग्रहणं ज्ञापकमिति त्रिर्देशेनन पुंसकत्वमात्रे लब्धे विनिसन पुंसकत्वलाभाय तत्स्या
वश्यकत्वं अन्यथा अपूपार्धं दत्वा र्धमित्यादावसमासे चाविप्रतिपत्तिकदेशिसमासः स्यादिति चिंत्यमेतत् परे तु समप्रविभागेन पुंसक धीवः २

५०

वी॰ २ लिंगत्वस्य नपुंसकलिंगोपोत्यर्थः अत एव ओ३ चरति सत्रेषु भाष्ये एचो ह्रस्वविधानेऽर्धौकारौकारौ मा स्तु तदिति शंकायां नैव चलो के
51 ५१ नापि वेदे धस्कारोर्ध तिसमप्रश्लोकारे चाप्लीकत्तर परभाष्ये समप्रविभागविषये षिपुंलिंगः त्रप्रक्तः अवयववाचीतु पंल्लिंग एव अप
पार्धमिति समप्रविभाग एव अन्यत्रापपार्धदत्येव परवल्लिंगमिति सत्रे भाष्ये तत्स्पष्टमित्युत्तरसूत्रे स्फुटीकरिष्यते अन्यतरस्यां ग्रहणा
पकर्षेण योगविभागेन वा एकदेशिसमासविषये षष्ठीसमासः सूत्रकृतोपीष्ट एव एवं चार्धमस्त्याख्यानयोः समफलता नपुंसक
ग्रहणं हस्तेषु निर्देशे लिंगाविवक्षा या ज्ञापकमिति सात्रः भाष्ये अर्धं पिप्पलीनामिति शानांपिप्पलीनामर्धमित्यर्थः न च समासे एक
त्वसंख्याया प्रश्रोत्सर्गिकत्वात्कथमत्र समासापादनं एकत्वस्यापि तत्र भानान्न शुद्धपिप्पलीत्येनानेकपिप्पलीबोधसंभवः
ति शंकाशयः इतरोर्धपदार्थस्य तत्र पंचपिप्पलीत्वपलेन समासे च बहुवचनं मत्वाह पंचेति न वा भवती। ति। अर्थांतरे भवति न त्वेत
द थेंदत्याह परः भवति यदेसादिना अपर्याप्त्रेति दशानां पिप्पलीनामर्धं पंचेति अत्रार्थः पिप्पलीनां प्रत्येकमर्धानि बहूनी
ति तत्रार्थः भाष्ये तदान भवितव्यमिति स्यात् अनेन रूपेण न भवितव्यमित्यर्थमभिप्रेत्याह अर्धपिप्पलीसेव स्यादिति पव व्यर्थ
पदार्था बहवः तथाप्यर्धशब्देनैकत्वाचरतद्धसमुदायस्यैव भानादिति भावः तद्वाकस्मादिति समासः कृतो नेत्यर्थः तिरोहितभेद
स्येति तिरोहितावयवभेदस्येत्यर्थः समूहः समहिम्नाभिन्नोपीति भावः द्वितीयता। नान्तरीयकतयेति तत्सिद्धमतुगुणत्वयाज्ञा राम:
पकत्वमस्येति भावः स्मरणाय पुनर्नाप्यतेदिति वारद्वयज्ञापनेन दृढसंस्कारजननद्वारा शीघ्रं स्मरणायेत्यर्थः विनिगमनाविरहादि ५१

दमपि ज्ञापकमिति भावः। सामान्येऽचप्रत्ययाभावादाह सामान्याश्रयसत्त्वे हेति। षष्ठीत्यादिना सामान्यशास्त्रेण विहितेत्यर्थः। प्रतिनियतइति। अर्धे
मित्यादिशास्त्रेण विहितः। भाष्येऽत्र च प्रवर्तिधावितितद्विषयेनोत्सर्गं भवतीत्यर्थः। न्यायादिति येनाप्राप्तिन्यायादित्यर्थः। विरोधादिति सा
दितु दृश्यप्रसक्तेहि ज्ञाप्यबाधकभावः। प्रकृते चोभयोरप्यभावाज्ज्ञदभावरतिरार्द्धि कमतेनेदं प्रयोजनमुक्तमित्यन्वयः। भाष्यकाररीत्वेतिस
न्यपि संभवे बाधनं भवतीति तत्तदुक्तेरिति भावः। नचीरशं दधि दानेनतक्रदानस्य निवर्त्तकं दृष्टं तत्र त्येक फलत्वाभावात्तिनचसा प्रकृते इमतत्त्रा
र्थाभिधाने इति। प्रतिपत्तिः प्राप्तिः। चकारतोभाष्यन प्रेविरोधाभावइवैक फलत्वाभावेपि बाधइति निरूपितमाकउरस्तत्रेभाष्येशपादेशाःस्प
नादपयइतितत्र शतमादेश त्वाच्छ्यं पनिवर्त्तपतिमित्वादस्मादत्रः परो रमागम वदितिभावः। भाष्यपत्रोत्सर्गोपवादमितिप्रत्रोत्सर्गोपवादम
हाविभाषाविकल्पितं तत्रेति पाठांतरं। अत्वांग पूर्वपदाद्वेतितोङीषाङीविधौचेत्यनुवृत्तिरिति पाठः उत्सर्गोपवादयोरुभयोरपि चेकल्पि
कत्वं दर्शयितुं ङीङीषि विधाविसुक्तं वार्त्तिककारस्येति। यदित्वसंयोगोपधादित्यादिना त्वनुवर्त्त्याप्रदेवोङीशविधीयतेतदाप्रयोजनं भवत्येवेत्येवमु
क्तंरइस्यादाचविस्यादिति। असंयोगोपधादित्याद्युक्तेनोभ तिपत्तोगोरवमितिवार्त्तिकोशयइति भावः। ङीषएव लनुदात्तत्वविधाने
इति। ङीबादेशप्रारेत्यर्थः। नित्यस्वरमात्रविधानेइत्यस्याविस्वरमात्रेफलकेङीवादेशविधानेइत्यर्थः। नित्यत्वं वाग्रहणाननुवृत्तेः। तदनुवृ
त्तौ हि पक्षे ङीषु अत्र रांगस्यादेवेतिभावः। भाष्ये इदंतहि प्रयोजनमर्धपिप्पलीस्यादपरवाह्लिकामितिसूत्रस्य भाष्ये तेदंविरुध्यते तत्रहि एक
देशिसमासोनारभ्यते कथमर्धपिप्पलीति। समानाधिकरणोभविष्यति। अर्धंचासौपिप्पलीचेति। नचैकदेशिसमासारंभषष्ठीसमास

वी॰ २ स्यतेनवाधोभवति॰ अन्यथा षष्ठीसमासोपि प्राप्नोति॰ इष्यते षष्टसमासोपि अर्धपार्थे मयाभक्तितं लक्षमयाग्रामार्धमिति एवं विप्यस्यर्धमित्यपिभ
52 ५२ वितव्यमित्युक्तं तस्मात् षष्ठ्याः कृतसूत्रमते एकदेशपुक्लिरि पंडनस्य रागोगंत्रैव्ययीभावेनेतियपविवाकेयनेज्ञानवगमात्सोव्ययीभावोनिससमासस्मा
ससरशः तद्धन्समासान्नरानार्थकवाक्याभावात्त्यापिवापदं तत्रसंवध्यतएव॰ अतएवचार्कभवत्येव॰ अतएवसंज्ञायामितिसमासविषये
पिवाप्यामश्रेष्ठावाप्यस्त्ररतिवाकंभाष्यापुक्तंसंगच्छतेइतिभावः॥ कारणाधिरेति॰ प्रारणाशब्दस्यस्त्रीत्वादित्यभिमानः पर्यवपन्न शब्दंव्या
वष्टेअनामवहितमितिस्वरमेदंप्राप्तमितियावत्ननततदधिकारेति एवंचसूत्रविनिगमनाविरहात्व्ययीभावापत्तात्रम पीताताकेचला
नोचक्रिती यादीनोग्रहणं षिडीसंरवेधिक्लिससंख्यापूरणमित्यर्थः भाष्ये एवंतहीति अन्यतरस्यामित्यनेनसमर्थ्यानुकरणोतिप्रतिषेधोनेति
भावः प्राप्तापन्नेअयमप्युच्यतइत्यादि॰ उभयोरपिप्राप्तापन्नग्रहणेनविशेषविहितत्वादित्यर्थः द्वितीययेत्यत्रप्रश्लेषेणद्वेरूपासंनिधा
नेचकारेणाव्यवधानंचेतिभावेनाहसोचत्वाचेतिसूत्रारंभेति॰ द्वितीयाश्रितेसेचसिद्धे एतत्सामर्थ्यादितिभावः लिंगविशिष्टेति॰ एकादेशा
स्यपूर्वांतत्वादिसपिवोध्यं॥ कालाः तत्पुरुषेप्रायेणोत्तरपदार्थप्राधान्यात्प्राप्तानुपपत्तिमाशंक्याहद्वहेति॰ प्राधान्यमिति एवंचसमानार्थ
त्वमंगाइतिभावः ननुचित्रगुरित्यादिवत्समासेउत्तरपदार्थेप्राधान्ये एकार्थीभावकृतेस्यात्तत्राह अन्योन्येरेतितन्दैधर्म्यचुभाष्योक्तंकिं
चवाक्यविपरीपरीतविशेषणविशेष्यभावेनैकार्थीभावसाध्यः अतएवतस्यएकार्थीभावकृतविशेषेषुभाष्यगणनाभावः किंप्रधा राम:
नोयंसमासइतिसमासपदं विग्रहपरमपितूत्तरपदार्थप्रधानइत्युत्तरमप्युभयसाधारणं॰ नचविग्रहेपिजातस्यप्राधान्येजातस्यसमास ५२

इति षष्ठ्यनुपपत्तिः विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वा चेंद्र्व्यन्वितिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य हि समर्थबोधकत्वविवक्षायां
विपूर्वाविशेषणाभावेपि तस्मिन्नपि फवेज्ञातसंस्काराभिहितैः अन्यपास समासे ज्ञातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिषष्ठ्यापादानस्याभावे:
संगत्यापत्तेः मम तु न दोषः विग्रहेपि तस्मैन तस्मै च प्राधान्येन तत्त्विष्यति वन्समासादपि तदापादनात. तदुक्त रषस्ये तत्र पास विशेषणा
कसंबंधमतीति वन्समासेपि विशिष्टोत्तरषष्ठ्यात तत्संभवंइत्याशयात संबंधस्याशेषत्वान्न षष्ठीसूत्रं भाष्ये येवासावनवेश्मि नाति. उत्तरप
दइतिशेषः पोसादिति. परिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वरूपः समासेइति षष्ठीमयोजकोनभवतीत्यर्थः तदाहाभिहितइति षष्ठ्यपूर्वत्तौ निमित्तमिदं
प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमाहप्रातिपदिकार्थइति. पतोभिहितोत्र्प्रतएवमातिपदिकार्थः संपन्नइत्यर्थः अन्यथायपवतीस्यारोकर्त्तामिधी
यमानोगुणाम्. तत्वादंतन्मतोपितिनेत्रापि नितन्त्रापिप्र यमास्यादत इदमुक्तं। अनभिहितसंबंधएवषष्ठीतितात्पर्यं तं भावादितिसंबंधि
विषयकोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः अनुभवएवेति. एषगुपस्थित्यविषटासंबंधिकत्वमनुभवः प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमितिषष्ठीम
तिसंबंधद्वारेत्यर्थः ननुपकरइत्यादेोत त्वेनाभिधायमानं कर्मादिकमभिहितमित्युच्यते नेषतथासंबंधत्वेनाभावात इत्याह गुणाभा
वेनेतिसंबंधाभिधानमेव भवतीत्यर्थः संबंधिविषयकोपस्थितिषयत्वमेवगुणाभावइत्याकूः न तु कर्त्तत्वमिति. न संबंधिविषप
यकोपस्थितोविषयोभवतीत्यर्थः उभयोः एषगुपस्थितयोरेवसंबंधसंभवादितिभावः विवक्षितोर्थइति किं पाक्योलोस्य ज्ञानस्ये
तिप्रश्नेनातस्यमासइत्युत्तरेणोगाकांक्षा शांतीनेनुमासस्यज्ञातइतिनुत्तरेणोतिसत्वविवक्षितोर्थः सचननतः प्रतीयतइतिभावः मासजा

दी॰२ नञ्तिसमासस्य तार्थेऽसत्त्वात् संबोध्यं नन्वेवं विग्रहे षष्ठीसमासेनैव सिद्धौ सूत्रस्यार्थं नुक्तं तु नचैवममाप्यार्थमेवेति चेन्न एतन्मते ध्यामामात्येन परि
५२ छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यबोधकादेव षष्ठीति स्वीकारात् अत्र च यावत्पविनोः समभिव्याहारे छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्य
बोधकादेव षष्ठीति स्वीकारात् अत्र यथा वत्पविनोः समभिव्याहारे यथा वत्पविवाच्यकादेव तत्रार्थं जातमोसद्भवनिष्ठनिष्ठस्याप्येतत्त्रं शब्दश
क्तिस्वाभाव्यादिति यद्यपि एतन्मते भाष्यानुपपत्तौ तीति सूत्रभाष्यादुक्तस्य र्थोपदर्शके विग्रहवाक्येपि नञ्समासेनैव विषयते तिलभ्यते तत्पाप्यत्र वाक्य
पदस्य थेपिबोधापमयुक्तत्वं तत्र वाक्यपरमिति बोध्यं ।भाष्ये त्वेवमेव सत्तामात्रानित्यत्वादिति नित्यत्वमत्र परिच्छेदककालाधिककालस्यापि
त्वं बोध्यं· इत्यभिप्रायेणाहेति· जातसंबंधीकालो मास इत्यभिप्रायः भाष्ये वदशानामिति देवदत्तसंबंधिवदशानामित्यर्थः कालशब्देनेति कालप
रिमाणामिति षष्ठीतत्पुरुषः· अत्र व्याख्याने वार्त्तिकस्य कालपदार्थयोः स्वार्समतएवं प्रतीयमानं भज्येते मेत आशयेनेति अत्र पक्षे का
लपरिमाणामिति बहुव्रीहिः तद्यस्येति तत्कालसामान्यं जातमपि मतोति· जनक्रियापरिच्छेदक रेत्यर्थः तदुक्तरोति· यदार्यानामनन्य
थासिद्ध द्रव्यपक्षयानुमेयः काल इति भाष्याशय इति भावः प्रत्ययांतरे ।कारणांतरे ।तस्यैकत्वादिति· अखंडकालाभिप्रायमिदं वस्तुत
स्तु एकत्वे तस्य कार्यवैचित्र्यनियामकत्वानुपपत्तिरिति भाष्ये कालक्षणानुपपत्त्या सणधाराहूपः कालइति युक्ताः क्षणानां चाप्र
विना शिलात्मक यमहरादिविभाग इति चावतारणां युक्तौ कैयटेपि नित्यः प्रवाह नित्यतया एकंः समहद्रूपेण· विभुः सर्वास्यविभुत्वात· रामः
नत्पः समहस्यैकत्वात् रस्यर्थ इत्यमेरसाहेतिर इतिहेतोरहेस्यर्थः भाष्ये नस्पैवेति बुद्धि विषयक्षणमस्तरूत्स्येति अर्थः क्रियये ति ५२

क्रियासमूहेनेत्यर्थः आमासपमंगीकार्यमितिभावः स्यादेतत् आह परोपाधिकरणेति व्यवहारमात्रस्योपाधिकत्वात् षड्धं आमासायमंगीका
र्यमितिभावः अत्रार्थे दृढसंमतिमाह तथा चेति तस्य क्षणसमूहरूपकालस्य आत्मान्तररूपं धर्म्यन्तरमाश्रये धर्मी स्वरूपेत्तत्तद्वृत्तित्रेऽन्तरं ध
र्मान्तरं धर्मे विशेषः क्रियारूपः स आश्रयोपेषांतैः क्रियाभिन्नैः भेदैः विशेषैः बहुधा व्यवहारादिभेदेन न केवलं कालस्यैव भेदश्चौपाधिकः
किंतु सर्वस्यापीत्याह नहीति भेदाभेदौ एकत्वानेकत्वे भूतत्वकृत्स्नत्वे इत्यादि सर्वमपि नकस्यचित् स्वाभाविकमित्यर्थः तदुक्तं नहि गोः स्व
रूपेण गौः नाप्यगौः गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौरिति किं तौपाधिकमेवेत्याह द्रव्यात्मेति द्रव्यपदार्थः तत्तत्संसर्गादेकत्वानेकत्वादिना नानाव्यवहा
रविषय इत्यर्थः एवं च द्रव्यैकस्मिन् तत्तत्संसर्गात् भेदाभेदैकत्वानेकत्वभूतत्वकृत्स्नत्वादिना भासते इति भावः वस्तुतः तत्तु सर्वधर्मवि
निर्मुक्तमिति बोध्यं प्रकृते आह तत्संसर्गिणां तैरिति आदित्यक्रियादीनां येऽभेदाविशेषास्तैः सर्वतस्य कालस्य विशेषात् व्यवहारादिविशेषव्यवहार
हेतवः इत्यर्थः तैर्भिन्नस्वरूपः कालो व्यवस्थानां व्यवहारादिव्यवहाराणां भेदापविशेषापकः स इत्यर्थः क्रियायाः एकत्वादिति। गत्यरिति साहित
त्यायामतातेरिति भावः आरब्धात्तोनतितिस्वतोनिवृत्तेभेदैवेत्यर्थः अमेतु दिनपर्यन्तस्यापि क्रियानुपलंभात्यः इनः कथमिति आदित्यगसेति
उत्तरं तत्क्रियासमूहस्यतावत्कालं धारारूपेणानुस्यूतत्वादित्यर्थः इत्याहुः ननु क्रियापरिच्छेदकत्वमेव कालस्य न तु द्रव्यपरिच्छेदकत्वं द्रव्यस
हितवित्तसाधेवपरिच्छेदकमतआह जातस्यजननक्रियावधिरिति मासोजातस्तस्य जननक्रियायाः उर्ध्वं मसस्य मासोजात इत्यर्थः त्वभि
मायः एवं चजननक्रियापरिच्छेदद्वारा जातपरिच्छेदकत्वमिति तात्पर्यं मासस्य परिच्छेदांतरमुक्तं निराकरोति न च मासेति त्रिंशद्रात्र इति

बी.२. वऊ व्रीहिः पञ्चनामवनस्य षोदराद्वित्वेनाकारांततासमाहोत्यपदार्थः समाहारद्विगोसंख्यापूर्वंरात्रंक्लीबमितिनपुंसकतापत्तेः नच कालसामान्यमितित
५४ स्यनिसत्वात्छिमुत्तार्थेतिभावः क्षराय क्षेतद्वाराऽविच्छेदेनतस्मानेतत्वादपरिच्छेदत्वमितिभावः पक्षांतरमप्याह नवस्तुतरस्येति एवं चक्रियाद्वारेव
कालपरिच्छेदकत्वं वाच्यमिति तद्वाराजातपरिच्छेदकत्वमेवेतिभावः ननु संख्याविशेषैकत्वावगतिरपि नेसत आह एकत्वं त्विति नत्वप्याम तत्ता
तनियतपरिच्छेदकपरिमाणवाचित्वात् अन्यथाजातस्यास्य क्रियान्काल इतिप्रश्ने मासोजातत्वेन स्यादितिसर्थः नचैवंसतितात्पर्यं द्वित्वावव
गतिरपिस्यादत आह वहिरंगेति द्वित्वादिप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वाच्चेत्यपि बोध्यं शौर्पिकेरति परिमाणं अत्र परिमाणत्वेउपाधिमाश्रित्य सं
ख्याएकत्वरूपाभेदेनतद्रूपेणमासनेइत्यर्थः अत्रैकपरिमाणवाचकशब्दस्यलेनथैव छन्नत्रिरिति तासंपर्यन्ते वस्तुतः समासे एकत्वमपि
नैवभासते किंतु मासानेकमासस्यैवभानं नत्वनेकस्यानभिधानादितिभाव्याशयः एवं शौर्पिकतावकीनादावपीदं बोध्यं इदमनभिधा
नेसमर्थसूत्रेउक्तं एकार्थीभावरूपविशेषनिरूपणावसरे तुल्यन्यायादक्षशलाकेतिसूत्रस्यमेकवचनांतपोरिसपिमसाख्यानं बोध्यं
नन्न शाद्बार्थावगमे व्यवहाराधीनत्वे पिमापमुत्पादनापविचारइसाहइहेति प्रक्रियागतेतिलिंगसंख्यादिसिद्धितदभावरूपगुणदो
षसर्थः असत्सामान्यो अभावोभेदे तस्यासत्वं निरूपयितुपशक्यत्वात्तथाहि भिन्नाम्याहि धर्मिमतियोगिभ्यांसनिरूप्यः न त्वायमेवसंवेत
आत्मायः अन्यश्चेदन्योन्याश्रयः तनीयादेरन्यस्यखाकारेवक्रकमनवस्थाचेति तत्रांतरेसत्वसामान्यं चकेवलान्वयित्वात्तनछित्तिःत एमः
द्वृत्तिः एवंचब्राह्मणाभिन्नइत्यर्थः फलितः उद्रूपदे शोऽमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणाट्स्यादितिमिथ्याज्ञानं प्रकारांतरेणभ्रमः ब्राह्मणपदार्थोब्रा ५४

ह्मणपंतस्य स्वाभाविकी निवृत्तिर्मुख्यब्राह्मणपाभावो द्योत्यते इति वक्तोस्या आरोपितत्वद्योतको नञ् इत्युक्तं भवति। पश्यपीहे तिवहस्तत्रोग्रा
र्थे नत्सुरखसं चेति न निर्दिष्टमित्यर्थः। पदि च नञेति पदिनञा ब्राह्मणार्थः प्रतिषिध्यते स्वार्थमतिष्टे धरूपाभावविशिष्टो वो ध्यते नञाभाव
प्रतियोगिब्राह्मणस्य पर्यंसगीत्मनाब्राह्मणोत्तर आह तत्स्यनञर्थस्याभावात किं निरूपितं रिच्छेयत्वरूपं प्राधान्यं स्यात् अभावप्रतियोगित्वा
देः केवलान्विपिताननदेवाहतत्पुन विशेषावचनान्नञर्थ्यक एवेत्यादिनन्वनर्थकत्वे साधुत्वं न स्यादत आह अन्वाख्यानाद्धि तिष्ठेकदे
शिसमासयोरितिनु यमितसमासः समानलिंगयोरेवेति भावः। अब्राह्मणको देश इत्यादिन सिध्यतीति। नहि मरत्तिनिमित्तमात्रनिषेधब्रा
ह्मणादिशब्दे वा यं समासो न तत्वत्रिछित्यत्र नियामकमस्तीति भावः। नञोस्त्यर्थानामिति तुन्नस्त्रस्य वार्त्तिकाद्विषयविभागो लभ्यते
इतत्तदोरितिसूत्रे नञ्समासग्रहणान्नलिंगात्रिलिंगसत्वविहितसमासेउपसर्जनत्वप्रयुक्तकार्याभाव इति भाष्याशय इत्यन्येन तु नुञःआ
रोपितदंतत्वाभावाद्व्ययत्वाप्राप्तिस्तत्राह भाष्ये पाठेनापीति। एवं च नञः पाठेनाव्ययत्वात् तदर्थस्य लिंगसंख्यानन्वयित्वेन समासे
पितदर्थस्य प्राधान्ये सनस्यादिति भावः। भाष्ये नेदं वाचनिकं। नेदं वचनं प्रयोज्यमित्यर्थः। के परे पि प्रयोजनमिति क(रो)त्सुटू ब्राह्मण
भावस्येति। ब्राह्मणाभेदस्येत्यर्थः। गुणत्वादिति आश्रितत्वमत्र गुणत्वं तथा चुक्तेत्ति तघुक्तद्रव्ये अभेदेनान्वपितादित्यर्थः तत्त्व सतिपदे सो
दुःखमिश्रितं इति भाष्ये। अयं भावः। भेद एव नञर्थः। तस्य वा अपेगुणस्येव तादात्म्यं संबंधः। अब्राह्मणः क्षत्रियः ब्राह्मणभेदः क्षत्रिये
इत्युभयविधव्यवहारदर्शनात् गुणवचनानां गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनां आश्रयत आश्रयविशेषतो लिंगवचनानीत्यर्थः। ज्ञात्वा आश्रय

वा.२ बोधकत्वं तु निपातसिद्धमेवेति भावः इह तावप्रयोगेति साक्षाल्लिंगसंख्यानामपलभमेनासत्त्वमिति भावः भाष्ये पदसो द्रव्यं श्रित इति पदद्वयान्वयीत्यर्थः
५५ तुरत्र पदार्थप्राधान्यपरिग्रह एकस्यैव विकल्पाभिप्राये राजनभवती साह अत्राप्तीति अत्र व्ययीभावस्येति परेत्तु नञासनेष्ट एवं असंहितमिस
त्यारोपितं संधानं पदत्वे निकर्षे स्वरभावाद्द्रुतायां हलो संहिता संज्ञामयुक्तं मार्ये नप्राप्नोतीत्यर्थः तिन दोषः असंतामावार्थेकत
नः किंयागुणमात्रान्वयित्वेनाम क्षिकमित्यादावसंहितमित्यादावुत्तरपदार्थाभावाप्रतीत्याऽव्ययीभावप्राप्त्येत्यत्र न ऋमास
ग्रहणात्स्यायादिसिद्धिरप्युक्तेति तु स्वविकल्पाभिप्राये तो भाष्य अव बाहिमंतरस्य पिमति पोगि ह पा अपगतलिंगादिग्रह
णात्सिद्धमभावेन प्रतियोगिनोपि स्वज्ञानायाअपरो न तस्याप्याअपलात स घरितसमासघटकत्वेनोपस्थितत्वाच्चस्यैवा अप
स्य ग्रहणामन्यथातद्दोषदूषितपक्षो बैमाश्रितेपि तद्दोषानुद्धारो भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः अथवा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधानः इति
समकक्षतयापक्षान्तरकथनस्यासंगतिश्चेति वदंति अनेकमित्यादो वचनदोषं तु भाष्यकृदेवाग्रे वक्ष्यतीति भाष्य अब्राह्मणमात्र
स्येति अभावो नमर्थः स विशेषणं चेत्तु अभावप्रतियोगीभेदप्रतियोगी वाब्राह्मणाइति बोधस्तथा सति पर्यवसितिं चिन्त्यं ष्टाभावप्रति
योगिनस्या दशभेद प्रतियोगिनो वाब्राह्मणस्यैवानयनं प्राप्नोतीत्यर्थः मात्र शब्देन नशोवाचारादिहीनब्राह्मणस्यनापि सत्रि
यादेरित्यर्थः बोधनं राजाविशेषकइति यद्यपि पुरुषमात्रस्येवानयनं दश्यते न राजविशिष्टस्य तथापि राजसंबंधिन एवानयनं एम:
पत्किं चित्संबंधिनइति राजापुरुषस्य विशेषकइतिभावः नञ्विशिष्टस्येति नञ्योसाविपितब्राह्मणपविशिष्टस्येत्यर्थः कः पुनरिति अ ५५

भावस्यैव नञर्थत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तः को सौ नञ्विशिष्टोत्तरपदार्थस्तस्याशयः ननु नञर्थस्य स्वविशेषणत्वे किं मे दम
ति योगी ब्राह्मणाद् इत्यर्थः तत्र भेदानुयोगी ब्राह्मणाद् इति भेदे प्रतियोगी चोपस्थित ब्राह्मणाय एवेति नापः ब्राह्मणमात्रस्यानयनापत्तेः नां
त्यइत्याह भावाभावयोरिति ब्राह्मणत्व ब्राह्मणप्रतियोगिकभेदयोरित्यर्थः क्रमस्य प्रयोगसूचितवद्बहुव्रीहि सूचितम प्रथमाह निवृ
त्ता इति सर्वेषां निवृत्तपदार्थत्वे विशेषणमेव नञुच्यते त्पतत्रा हसादृश्यादिनेति आदिना साहचर्यादि निरस्तस्तस्य ब्राह्मणपादिरोप
त तद्यानुवृत्ति भाष्याक्षरार्थः तदाह नञ्द्योतित तद्वस्य इति । एवं चारोपितस्य प्रवृत्तिनिमित्तवानुत्तरपदार्थस्तस्य ज्ञाता त्पर्यं आह को न त्रि
तिना त्पर्यं उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यम प्येतदेवेति बोध्यं पदार्थ पुनरीति । यास्योत्तरपदस्य मुख्यार्थ प्रस्य पत्साग्पूर्वकमारोपितप्रवृत्ति
निमित्त कार्थबोधकता सा स्वभाव सिद्धेतन नञ्वचनेन शक्त्यारोपितत्वस्य वाचकः सन् मुख्यपदार्थप्रत्यर्थनिवृत्ते प्रतीतिप्रश्नस्तत्वन प
न्वाह इदानीमिति । किंस्वयमिति निवृत्तस्य मुख्य ब्राह्मणपदार्थस्य ब्राह्मणत्वस्य निवृत्तिस्तत्पूर्वकमारोपितत्व तद्बोधकत्वं द्योतते
अर्थोपस्थितस्यैव मुख्य ब्राह्मणपदस्य बोधं निवृत्तिस्तत्पूर्वकं तदुसारोपितत्वं नञा शक्त्यो च्यत इत्यर्थः ननु नञ आरोपितत्वे शक्तावपि
ब्राह्मणादिपदे बोध्यस्य मुख्य ब्राह्मणपादेः कथमवबोधित आह मंत्रेणोवेति नञ्सामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिरित्यर्थः नास्ति नञ्ः इति मकरणा
दिकं च नास्ति पर्याह कं भविष्यतीति भावः पदार्थनिवृत्ताविति पदार्थपस्य निवृत्ताविस्यर्थः स्वशक्त्या आरोपितत्वबोधेपि ब्राह्मणादि
पदानां स्वशक्त्यार्थबोधकत्वनिवृत्तिर्वचनं विनान स्यात् किं चैवं वचने नापि तत्कर्ष्मेम शक्यमित्युपहासः भाष्ये पदार्थनिवृत्ते प्रतीत्यस्य

56

वी॰ १ पदार्थप्रत्यायनित्यर्थः अमुमेवार्थं शंकापूर्वकं दर्शयति नन्वित्यादिना । ननु शब्दस्य पदार्थनिरूढिकरत्ववत्तस्य सयनिरूढिकरत्वमप्य
५६ नुपपन्नं किं चैवमुत्तरपदार्थप्रसपयत्वनस्यादित्यत आह अयमत्रार्थ इति । निरूढत्वपदार्थकत्वेति निरूढत्वमुख्यप्रवृत्तिनिमित्तमप्रा
यकत्वस्यारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकप्रत्यायकत्वे सत्यर्थः पुनर्दोषापोद्धारमेव स्मारयति पदार्थशब्देनेति ब्राह्मणप्रसपस्य । मुख्यब्राह्म
णप्रसपस्येत्यर्थः अनेनैव द्योतकानां प्रसिद्धार्थशक्त्यनुरोधपूर्वकमर्थान्तरशक्त्यनुरोधकत्वस्वभावत्वमिति बोधितं । तच्छक्त्यनुरोधेनै
वतत्पदार्थप्रसपनिरूढिरिति बोध्यं । अभिप्रायमप्रतिपद्येति केचित्तु परिहरन्तः शब्दस्य बोधकतासामर्थ्ये निरूढिद्योतकत्वं स्या
त्तदातदर्थगतपोहत्वादिसामर्थ्ये निरूढिद्योतकत्वमपि स्यादिति भाष्याशयमाहुः ब्राह्मणपनिरूढत्वेनैतानभिधानात्तन्निमित्ते
स्यानुपपन्नमित्यत आह क्षत्रियादाविति तादृशब्राह्मणप्रवृत्तिनिमित्तकोऽस्मात्तबोधस्तिभावः अयमाशयस्तत्तदर्थकाः शब्दाभि
न्ना एव नञ्समभिव्याहारे तु तदर्थकोपस्थितिज्ञापकत्वमेव नञो द्योतकत्वं नञ्निमित्तात्पलब्धिरिति भाष्यस्य तत्समभिव्याहारे
मुख्यब्राह्मणार्थको नायं किं तु आरोपिततदर्थकोपमित्युपलब्धिनिर्णायक इत्यर्थः तदर्थगतपोहत्वादिसामर्थ्ये निरूढिद्योत
कतातत्तास्य स्वभावादेवेति तात्पर्यं आरोपितत्वस्यानञ्वाच्यत्वे तु मुख्यब्राह्मणत्ववति गृहीतशक्तिकब्राह्मणपदार्थान्तदन्व
योऽनुपपत्तिरिति तदर्थप्रसपसागोवाच्यः सचाशक्यः शब्दार्थसंबंधस्य नित्यताहानिरित्यादिक अमुमेवार्थं पुनः प्रश्नमतिवचना राम:
भ्यां स्पष्टीकरोति पदित्य पुनरित्यादिना सचेन्निरूढत्वमिति । ब्राह्मणपदशक्यं पतुमवचनब्राह्मणपञ्चस्यनिरूढत्वौ स्वशक्यस्य बोधस्याभावा ५६

राम: तु तत्प्रयोगो व्यर्थः अशक्यबोधने तु नञ्समासेनापि तदर्थबोधसंभव इति भावः प्रतिषेधविषये तिनञो द्योतकत्व पासमभिव्याहृतपदशक्यमु
द्बोधकत्व वाच्यं तत्त्व पदांतरप्रयोगं विना न संभवतीति तत्सदोपादानमिति तात्पर्यार्थः अस्य पदस्य मुख्योर्थप्रवृत्तिनिमित्तरूपो निरू
त्र गौणलक्ष्योपजातृ इति विज्ञापयेते तिनु भाष्यावसरार्थः भाष्ये नञ्युक्ते संदेहः स्यादिति समभिव्याहृतपदस्य बोधकत्वाभावात् निरूढिरूपा
र्थस्य प्रतियोग्याकांक्षा या अनिरूढेर्बोधकत्वेन च तदप्रयोग एव स्यात् नञो वाचकत्वमेवेति चेदेवमपि संदेहः स्यादिति भावः तदा का
रं दर्शयति कस्य पदार्थ इति कस्य पदस्य पदार्थ इत्यर्थः अभिधेयपरः पदार्थशब्द इति तात्पर्यसंदेह पदेन निर्णयाभावो विवक्षित
इति तत्त्वं। एवं चेतदित्येवमेवेतदित्यर्थः लक्षणाप्यस्मिन्नर्थे यमेव पत्र आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तकस्य बोधः तत्र नञ्समभिव्याहारेनि
रूढत्वमुख्यत्वाभ्यां लक्षणाप्रसक्तौ ब्राह्मणशब्दार्थ इति वृद्धे आरोपितत्वकार्यकत्वं फलतीति बोध्यं इदानीमकारांतरेणापि नञो द्योतकत्वमुपपा
दयति भाष्ये अप्यवासर्वं एते इति अविशिष्टानामिति तथा च तद्गुणप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः निरूढगुणानां निवृत्तिप्रति
पादनाय च नञ्प्रयोग इत्यर्थः अयमेव सर्वमयं समुदाय इत्यादिभाष्यार्थः एवं च गुणसमुदायवृत्तिशब्दस्य ब्राह्मणशब्दस्यार्थो
कतिपयगुणाभावप्रतिपादको नञिति भावः तपःश्रुतादिसंग्रहाय गुणशब्देनेति याजनादिसंग्रहायाह निर्देशेनापीति कर्त्तरि
चेति समासनिषेधमाशंक्याह शेषषष्ठीसमास इति एषां ब्राह्मणगोत्वादकत्वाभावादाह व्यपदेशोप्येति गुणसमुदायाभाव इ
ति नञो गौणः प्रयोग इत्यत्र जातिपदवत्त्वमपि कविचित्ता सर्वं ग्राह्यकर इति भावः। बाहुल्येनेति तथा चैते गुणाव्यभिचारिण इति भा

वी॰ २ वः पिंगलकपिलकेश इतिभाष्ये एकं पदं पिंगलाः कपिलाकेशा यस्येत्यर्थः यद्वा पिंगल इति वर्णः गौरस्य स्यात्तु अष्टवर्षा तु पादत्राश्छ
५८ त पात्रसमन्विते सा गौरी तत्सुतोपस्कृत गौरः परिकीर्तित इत्यर्थः ब्राह्मणपे ब्राह्मणाच वर्षात्तु पादत्राश्छत पात्र समन्विते सा गौरी तत्सु
तोपस्कृत गौरः परिकीर्तित इत्यर्थः ब्राह्मणपे ब्राह्मणशब्दार्थगुणसमुदायो कुर्वतिके विलो किकाइत्यर्थः पूर्वं पंचालाइत्यादि
ग्रंथः पस्पाशायां व्याख्यातः भाष्ये जातिहीनेइत्यादि सामान्येनेकवचनेनेतेनावयवे षितिप्रागुक्तेन सामानाधिकरणमुपपन्न
न च भिन्नविषयत्वमितिन्नाय त्किं विशिष्यनिर्दिष्टत्वेप्रौ व्यरणायदेन पत्किंचिद्गुणसत्वस्य प्रतिपादनेनपूर्वोत्तरपदयोरसाम
र्थ्यात्समासो न स्यादितिभावः द्वयोरपीति। एकदेशनिर्दिष्टत्यादिद्वारा समुदायस्यैव निर्दिष्टत्वादिप्रतिपादनादस्यैव सामर्थ्य
मितिभावः नत्र समभिव्याहारेस्छ्ती दिगुणनिर्दिष्टेतिचोत नद्वारा जन्मनिमित्तो ब्राह्मणशब्द इति फलितसि कविषयत्वमिलत्रतोल
यं-जातारोपस्य निमित्तफले आह तत्रस्कृते ति।भाष्ये दृष्ट्वाध्यवस्यतीति अध्यवसायाकारोब्राह्मणोयमिति। ततउपलभ्यतेना
यं ब्राह्मण इति प्रत्यक्षमुक्तं तस्य चारोपमूलकतां दर्शिता ब्राह्मणत्वाध्यवसायोत्तरत्वात्तथा अब्राह्मणोयमितीति अस्य त
त इत्यादिः प्रयुक्ते इति शेषः अर्थैकदेशस्येति वक्ष्यमाणस्येत्यस्य सप्रयुक्तमत आह अयमत्रार्थ इति। एकदेशाविगमादितिः एवं
चोभयप्रतिपादनायोभयप्रयोग इति भावः भाष्ये दृष्टपदेशादिति अत्र सम्यगुपदेशादिति तदर्थः एतद्भाष्ये अब्राह्मणो राम:
यमित्युत्तरं निर्णीतेन तस्मभवतीस पाठेनुपपोगातनात्मस्थेति। पूर्वपदार्थप्राधान्ये भिन्ने एकत्वानेवगतेरेकवचनेनन हि ध्वती ५८

रामः

लर्थः एवमन्यपदार्थप्राधान्येपि तदर्दसिद्धिः एकप्रतिषेधमात्रमिति। एकोनभोक्तनीपुरुको जनो नागत इत्येवंरूपस्य लर्थः बहूनां समस्य पद इति
एकोनागत इत्येवमप्रतीतेरिति भावः ज्ञापकात् प्रसज्यप्रतिषेधे पि नञ्समासो ज्ञापतः स अभिप्रायः एकत्वप्रतिषेधमात्रमिति पाठे पाठः भाष्ये कि
यागुणत्वादिति गुणोदाहरणं अनेकस्मिन्नत्युपरस्य लादिः एकेन भोजयेत् इत्येकनिषेधापप्रसंजनेन स्वचारिता ध्यानत्केथेच रूत्वाद्गतिस्तत्राह
नित अप्रपयोरिति गुणक्रियापोरिलर्थः एतत्वप्रसज्यप्रति एवं वचनदा अप्रयोगैकदेशिनः शंकापानमभ्युपैत्यैवमसज्यप्रतिषेधपदार्थे निरो
तुमुत्तरमुक्तमिति भावः तथानेकशब्देनेति आरोपितैकत्वगानित्यर्थः एवं वचपपुदासपक्षोबहूनां प्रतीतिः सुलभैवेति भावः तत्रैकत्वे आरोपि
तोप स्कृतत्वात् पैवशादिति बोध्यं आरोपितैकत्ववत्तेनैव बोधार्थेकवचनसिद्धिः एवं चानेक इति बहुवचनमसाध्वेवेति बोध्यमिति मजूषायां
विस्तरः पत्रनु पूर्वमेवेति तत्र पूर्वं क्रियापदस्यैव समभावात् इह नियतसंख्याद्व्यारूपाभावेनैकोनति एतीस्य बोधपर्यवसानादिति भावः न न
एकमित्यत्र बहुधा नञोः प्रकृतार्थगमकत्वात् प्रियस्यैकत्वमेवप्रतीयते न बहुत्वमत आह आबाधेरिति षष्ठीति आबाधायाः अप्रतीते
त्वप्रतीतेरनुपयोगाच्चेति भावः नोऽस्माकमेकेन किं त्वनेकमिति तदर्थः एवमेकोनति इत्नौदाहरणैकस्येति निषेधेपि अनेकास्येति बोधो
उ इत्यः भाष्ये सततत्वामिति एवं पदार्थप्राधान्याश्रयेणावार्तिकारंभः नु न्यपदार्थप्राधान्ये तु असामर्थ्यात् पूर्वं भावप्रसंगानुस
त्रिरेवेति तत्सत्रै भाष्ये स्पष्टं तदाहतत्रभावे तिः ईषदनत्रजातादीषदर्थोन्वपासंभवादेवासमासः सिद्धो त आह एपैकेति गोत्रं वेतिगो
ऽपत्यस्य जातित्वं गडेरितिक इमदेइति भ्वाशेपठितादारम्पषि सिध्यति पघपीति उणारयोबहुत्वमिति शास्त्रारंभोऽसर्वमेरागादिक

बी॰२ मध्यमत्वमिति निपमइतिभावः। षष्ठीत्याख्येवक्ष्यतीति तेन निर्धारणेत्रत्वेति शेषः। उत्कर्षप्रतिक्षेपार्थकापकर्षे शश्स्पानत्वपादाहापवाद
५८ इतीति व्यपकृष्यते नेनोत्कर्षारत्मपकर्षोप द्यादर्शनार्थः। प्रतिषेधविषये सर्पियो ज्ञानमित्यादौ कारकविशेषे तिकर्तृकर्मणोरिति वमि
त्यर्थः। इत्यादिप्रकरणमिति तत्र शेषइत्यनुवृत्तेरितिभावः। शेषत्वं लक्षणमित्यस्य शेषमात्रत्वं लक्षणमित्यर्थः इति तात्पर्यं समासनिषेध
र्थमेवेति तत्रहानुपयोगे उपात्तकारकातिरिक्तकारकाणां शेषत्वविवक्षाभावज्ञापनेनापि चारितार्थ्यसंभवादिदं चिंत्यं। किंचत्वगुणभाव
एवकर्तृत्वे न पदिष्टितथान्तिकवलात्सामासाभावकत्वं देति दाव शेषकर्मवत्सत्वात्प्रपितेत्वाजुगादाया वशेषकाणीति नवक्तृत्वं प्रतिपदवि
धानेतीति चिंत्यं। किंचतत्स्यवचनस्य सत्वेदिवस्तदर्थस्य फलो यमयोगइत्यादि विषयपेक्षाणादेवितत्याढौ तन्नतेन लोके निनिषेधेन कर्तृ
कर्मणोरिति षष्ठ्यभावेनेन षष्ठ्यास मासनिषेधसिद्धिः। तदीसातुशेषग्रहणस्य तत्र निवृत्या समासः स्यादित्यपि चित्यते तच्छ्वेन लक्ष
णामश्रो काकस्य काकपीमित्यादावतिप्रसंगमाशंक्याह तच्छब्देनेति। स्वात्मनीति। स्वात्मन्येवाभेदेनास्थितानन्तद्भेदेत्यर्थः। तत्त्वभेद
स्याधारावेयभावनिपामकत्वाभावात्तत्स्येयरित्यनुपपन्नमिति शंकते नन्वेति पयपिमपदे शिवभक्त्वेन तत्स्यैरिति वक्तुं शक्यंत थापि सत्र
मुख्यश्चस्याह मुख्यस्येति उत्तरपतितस्मादभिधानेति गुणमात्रशक्तशब्दमात्रप्रतिपाद्यगुणवाचकैः शब्दैरित्यर्थः। अतएवार्थस्य राम:
तत्स्यत्वमित्यग्रे वक्ष्यतीति तदेवोपपादयति इहकेचिदितिद्रव्यानिसृष्टाः भेदेनैव द्रव्यान्वयिनः तदादिगुणगतजातिःप्रवृत्तिनि ५८
मित्तंउपरंजकत्वं। स्वाभेदेनद्रव्यप्रत्यायकत्वं द्रव्योपकत्वमिति तात्विविशिष्टगुणाः प्रवृत्तिनिमित्तमतएवतनोभावप्रत्ययेनगुणावो

धः अर्थस्यतत्त्वमिति॰ एवंचगुणिपरत्ववाचकत्वाभाववत्त्वेतात्पर्यमिति फलितं॰ एवंतर्हीति॰ तद्विशेषणेरित्यस्यतद्विशेषप्रतिपादकेरिस
ध्येइति भावः॰ शीघ्रादिशब्दैः समासप्रसंगात् उपपादयति पश्चाद्गेनेत्यादि एवंतर्हीतितद्विशेषणेरित्यस्यतद्विशेषप्रतिपादकेदिसंख्योज्ञीप्रादुपःमु
क्ताद्युपश्चनिषेधसूत्रस्यविषयपाइत्यनेनतत्त्वमहेतइतिभावः भाष्येकिमर्थमिदमितिइदमाभ्यवहितमपितस्येतिपरामृश्यतेतदा
हगुणेनेतिकेवलगुणेतिवक्तव्यतीव्रइत्याद्यपिकेवलगुणवाच्येवेतिभावः भाष्येएतदेवेति॰ कारकस्यकार्यमित्यादेवषष्ठीदमिति
पत्विदमित्यर्थः सापेक्षमसमर्थमितिः इतरसापेक्षत्वेनमुक्ताइत्यनेनानन्वयाद्सामर्थ्यमित्याशयः तथेनपत्ताहमुक्तार्थेनसंबंधाभा
वादितितत्तुतद्विशेषणेरितिवक्तव्यमितिभाष्यप्रतिषेधविषयप्रदर्शनार्थमिमादिः पूरणगुणेत्यस्यनिविशतइत्याशिवक्ततइदंवि
मतस्याकदाचिदसत्वोक्तगुणवचनपदार्थसमभिव्याहृततद्वाचकः सर्वलिंगानामित्युक्तत्वात् कारकस्यकार्यमित्यादेरनुदाहरणत्वेनस
गतत्वमादव्याख्यानात्केवलगुणवाचीसन्योगुणितिबोधकस्तत्सबूतिकर्मभावप्रत्ययात्प्रतिपादनांगुणपदेनग्रहणं॰ अर्थपरा
न्वयाच्चतद्बोधकशब्दमात्रग्रहणं॰ एवंचप्राधान्यगौरवादेवासक्तिरेवनेत्र्यवसितइष्टानिरिति॰ सामान्यशब्दस्याविशेषकरणाद्विशेष
मात्रोपस्थापकत्वमित्यर्थः अनेनैनतस्यवपत्निवासेकदेशन्यायेनप्रुक्तानुसन्धानःप्रुक्तानुसंधःषष्ठीसमस्यवषष्ठीसमस
मर्थ्यप्रकृतिकसुबंतेनसमस्यतेइत्यर्थः तादृशवचनप्रुक्ताद्धितिपरमित्यसामर्थ्यात्तद्वस्यप्रमवएतत्तदभिप्रायेणैवपूर्वेसूत्रेएतेदेवोदाहरण
मित्युक्तं अत्रेदमेभाष्यस्तेकदेशयुक्तिः अनेनसंपासशंकावारणायायुधानापत्यक्तिपतइतिकर्मणिवेतिसूत्रेवदत्ताकेपदेनध्वनितम्

59

वी॰२ तत्र अन्यपदार्थग्रहणस्य प्रयोजनं गतेरन्यार्थेन्नाम भिन्नस्य मकरणादिन्नाज्ञानगतस्यस्यैव वाक्यैकदेशन्यायेन तावदर्थे तैसामर्थ्यात्समासो
५९ सापत्तिरिति स्पष्टं कर्मणि वेति सूत्रभाष्ये॰ ननु ग्रहणस्य प्रसिनिस्यत्र ग्राहणस्योदनप्रस्यनिसर्थेः रागम्लातु ग्रहणं स्पष्टं पाकापेक्षपाक
मत्वकर्तृत्वाभावात्कर्तृत्वस्यो क्तत्वाच्च षष्ठ्या अप्राप्तौ मतिषेधो क्लिरसंगतेस्मत आह आवर्जनवाचीति आवर्जनं गिकारस्तागोवा
दसाङ्कः कर्मणि न भवतीति शेषषष्ठ्येतस्य नामार्थेन्वये समवति किमन्वयो नेति भावः एते न कर्मणोः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीसुलभेत
मात्तत्त्वोके लेत त्रिषेधविषये नभिधानादेषत्वविवक्षैव न भाष्यमाणादित्यमे॰ ननु षष्ठी विनिवृत्तिर्विहितस्य न सत्तं सङ्कलं त्वरितिसू
त्रविहितप्रत्ययवत्वेताविधानादिसाशंसाह ततौ सदिति॰ अस्य शतुर्लोदेशत्वाभावात्तदिति॰ अस्मादाह रणत्वं स्यात्प्रतिभाष्ये
वक्ष्यते तदिति॰ उत्पादीन्यपीति ताह वर्पोल्कर्दप्रथमेव प्रत्ययते अन्याप्येसति सामर्थ्ये समासः स्यादेवेति भावः आशयमाहुः प्र
वंनियाता नियमः स्यादिति न्यपसर्जनत्वस्यान्वयेताभावा त्रिलषष्ठी समासेपित्रिपमसंभवादुपसर्जनसंज्ञासूत्रे त्वपमपितये वोक्तम्ब
वित्समेतत्॰ तस्माद्विशेषणसमासो प्यत्रवाहृत कात्रेमेव न तत्वमिति कश्चित्तत्र अर्थे पिप्पलीसाधनुरोधेन तस्याप्यन्वयेताश्रयण
मशक्यमिसाशयात विशेषणसमासे वृचन सामर्थ्यादिति पूर्वापरप्रथमचरमेतिसूत्रे समाने सादि वचन सामर्थ्यादिसर्थः ए
वं च षष्ठीसमासे तदपुष्टहोमानाभावः न चैवं बहुव्रीहिरस्त्विति॰ शेषग्रहणसामर्थ्येन तत्राप्यप्रवृत्तेः न च सुंदरपावे कद राम: ५९
त्यादौ तस्य सावकाशता॰ एवं तर्हि समाने सादि सामान्याये सप्तत्र समानाधिकरणानां विशेषविहितः समासस्तत्रैतदमहत्त्रिः स

मानादेश्चकर्तृतेननसमासोनभिधानादित्याशयः केचित्तुमयूरारिंहमितिसूत्रभाष्योक्तरीत्याषष्ठीतिसन्न्यपेनसुवंतेनसमासःस्यात्तदर्थंनि
रूपितसंबंधार्थकषष्ठ्याएवग्रहणंतेनाहशमेवचसामर्थ्यंषष्ठीसमासप्रवृत्तौनिमित्तंनचेहसामर्थ्यंमृकृतेस्थिरत्वाशयेनाहनसामर्थ्या
दत्रनभविष्यतीतिएवंचमसात्स्यात्समानाधिकरणग्रहणं·अग्रिमभाष्यसेतदाशयामभित्तप्रक्षेपक्षिसिद्धांतिनोरेकदेशिनोरुक्ति
परमित्याहुःकर्मणिच·दोषदर्शनादिति·पयस्हपीपिदोषदर्शनादिसर्थः कश्चित्तुतृजकाभ्यामितितृजकाभ्यामित्यस्यकर्त्रर्थेतृज
काभ्यामित्यर्थेइदं·कर्तरिचेत्यस्यैवायमर्थःइतिएकत्रिमते आहकर्तरिचेतिअन्येत्वनुपपदमिदंतैःशेषषष्ठ्याःसमासोभवत्येवगंगा
धरभूधरादौत्वरेपिनविशेषःउभयप्राप्तौदात्तलात्·नवगस्यकनिगाण्यकशब्देनसाम्यागाण्यकहसर्थेसमासानापत्तिःशेष
षष्ठ्याःसमासेपिस्वरेविशेषादितिवाच्यंअकर्तरीतिसस्तृजकाभ्यांकर्तरीतिसत्रविहितषष्ठ्याभिधेनेत्यर्थात्कर्मणिसप्तम्याषष्ठीविशेषण
तेनानेकेनेमस्यात्रानुवृत्तिरेवेतिबोध्यं·भाष्येतृजकाभ्यांचेति अस्यैवकर्त्र्यर्थःइतिभावःपारंपर्येणेतिभुजेरोदनेनौदनस्यत्रा
ह्मणेनेतीमर्थःभवतिवापिति·ब्राह्मणस्यभुक्तौरसत्रोकोभ्यायःसमासप्रशंकानिवारणायेति अनेननतत्त्वायाभ्रमलोपिपरत्वो
तिसत्रोक्तमद्रीत्यावक्तःसामर्थ्यंनास्त्येवेतिसत्त्वपतितदाहअबुधानामिति अतिप्रसंगइतिअन्यत्राप्येवंन्यायैःसमासापा
दनसंभवात्तत्रापिप्रतिषेधोवक्तव्यःइत्यर्थःभाष्येब्राह्मणस्यगतस्त्वादेःब्राह्मणस्यप्राङ्गतस्त्वादिक्रमेणार्थःइत्याहक
दाहरणामितिब्राह्मणस्यभुक्तौब्राह्मणस्यगतःइतिएवोक्तेतुनसामर्थ्यादेवसमासोनभवतीतिइदंपंक्तिसक्कीजगतिषेधे

वी·२ सिद्धइति जीविकाविषये तज्जकाम्यामित्यनेन कर्तरि वेत्यनेन चेति भावः। नित्यः प्रतिषेध इति प्रतिषेधवाक्येन तद्विषये व्यपेक्षापाएव बोधनादिति भा
६० वः। विधिस्लेतु जीविकापां कर्तरि वेति निषेधमात्रे स्यात् रंभात्तद्विषये त्रिसमितेन तन्मार्थके· क्रीडायां तु विकल्पेमात्रे स्यात् रंभात्सामर्थ्याद्देव
निसेसिद्धमिति बोध्यं· कुगतीति ननु गतिग्रहणेन मादीनां विशेषणात्कर्मप्रवचनीयेषु प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधो न आह प्रादिग्रह
णास्येति· प्रसादिविषय एवेति व्याख्यानादिति भावः। सामर्थ्य समर्थानामिति· ह्रस्वगतलक्षणस्य घोनकत्वादिति भावः। हिनायापि नस्या
दिति· कर्मप्रवचनीयस्य कुरतिपुरुषग्रहणादिति भावः। व्यवहितानामिति निर्वान्वयपयोग्यार्थत्वाच्च कपदापेक्षया पदान्तरेण व्यवहिता
नामित्यर्थः। समास इति· अप्यवहितपदे इत्यंशः। सामर्थ्याभावमाशंक्याह याहीति· एकत्वंमिति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे
सति मद्रस्पष्टप्युदात्तत्वं नस्यादित्यर्थः। यद्यपि वेदे आपाद्बहुल्पं नास्ति तथापि एवंजातीयके लौकिकप्रयोगे दोष इत्यर्थः। वेदे
पि तस्यासाधुत्वशंकानिवृत्तिः फलमित्यन्ये· सामर्थ्यमेव नास्तीति· एकक्रियान्वयित्वरूपसामर्थ्यग्रहणे इहतः सर्वोमद्रियेतादे
समासापत्तिरिति भावः। दध्यादनादौ तु क्रियांतर्भावेण सामर्थ्यमेवं वचनद्वयमपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यं· इह नोगत शब्दाप्रयोगे
हेतुमाह इतिविषय इति· पदैकदेशन्यायेनेति भावः। मगतः शिष्यं प्रासः गुरुमासः पितामहस्य पितृत्वं प्राप्त इति चार्थः। प्रजापतिमित्युपल णम्
क्षणमित्याह अनुपाधीनामिति· अतिसिद्धमेवेति· तथाप्रयोगदर्शनादिति भावः। कर्मप्रवचनीयत्वादत्र षत्वाभावः। अर्थान्तरेयी ६०

त्यस्य समासो भवतीत्यनेनान्वयः । तत्र हेतुर्गतित्वादिति । उक्तमिति । सुःकग्रार्थे । स्वन विधानान्नमन्ते स्वल्पं भवति । सत्स्यपीति । अपि ना वक्तृ
तः साम र्थ्यमेव नास्तीति धिनित्व गतित्वादि । मंदुस्यक्रियासाभावादिति भावः । ईषदर्थे पिट इति । अत एवोत्तरपदाधिकारे ईषदर्थे इति
कोः कादेश विधानं चरितार्थं । इष्टीदाचकस्यप्यार्त्तमेते तठवनें साहवं पंतुन सर्वत्र व्यवस्थ पक मिति भावः । सहसुपेति योग विभा
गेन सिद्धे इदं मर्थमिसत अरसह सुपेत्र वेति । एतेन निसार्थमिदमिसपासं । तस्मान्व्यमामारोपनेह वार्त्तिकेषु निम्य पदासंबंधादि
ति भावः । वक्तृ तेन लसुरूप संज्ञार्थमेवैवचना नोपाठः । अत एव पुनर्गवइत्यवरव । तत्रकरणादन्तसमपिलक्ष्यानुरोधेन वव्यवस्थेलो
हः । अवपूर्वमिति । अनुना समासा सूर्व मिस र्थः । वपाणापदानामिति गतिविशिष्टतिङ । तेनाव्यपस्य समास विधानादित्यर्थः । उदा
त्तवते सनेनेतुन तुन विना समासः । निघातेन स्योदात्तवत्ताभावादिति भावः । तत्सुहबेतुल्यार्थमिति । समपादइत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्व
रेण पूर्वपदानुदात्तत्ववारणाय उदात्तवरितयहणमुह मातघो गिपूर्वपदस्येव बहुव्रीहौ मरूसेमत्वयहणादिति भावः । पूर्वपदता
भावादिति । विनाऽवलदिस्यस्य न समासः । किंतु विविशिष्टेनावलदिसनेनानो रिसाप्राप्तः । अन्यथा वेहदोत्तलेनदात्तपरणाः परत्वा
दकारस्य स्वरितत्वस्यादिति भावः । उपपदमत्पदिति । तस्येति उपपदस्येत्यर्थः । तिङ् । तएवेति । कृदभिहितस्य पदूप्यवस्थावादि
ति भावः । नवमाभवान हूहिमेन वाहूत्तपेऽतिङः । तःसमास इत्यर्थकं तत माऽगिस स्यसती इस र्थोत तत्रोपपदत्वमेवनेल दोषात्
प्रथमार्थं सौत्रीस प्रमीहिनेपपद संज्ञाऽसिंगमत एव पशाविसादौ नोपपदत्वं तु मनुरावुलाविस्मत्र नुकिं र्योपपदस्येति कापा

वी. २ र्थमुपपदत्वमात्रस्याकमिति भाष्याशयः अर्थे शब्दसंनिधानेऽर्थ इति तिङन्तशब्दरूपार्थकस्योपपदस्याभावादिति भावः तिङर्थे उ
६१ च्यत इति कस्य तिङर्थस्येति भाष्ये पिति ङि पदे न नदर्थाग्राह्य इति भावः कस्येति मश्नोपि तदर्थे शब्दार्थप्रश्नत्वादेतच्छब्दार्थम
श्नस्यैवेति बोध्यं पुरुषः मम त्वादिः उपमहः कर्त्रभिप्रायत्वादिः यद्यपि कर्त्रभिप्रायत्वं न तिङर्थस्तथापि प्रयाकर्थं विवोत्यमवसे
येति बोध्यं तिङर्थस्य स्वतिङन्तार्थस्यार्थः अनेकार्थेति कालसाधनादिरूपेणार्थः साध्यत्वादिति साधनसाध्यत्वेन शब्दप्राधान्यादि
त्यर्थः तिङग्रहणमपनीय क्रियापदग्रहणोला घवं दर्शयतियदीति अतिङ्ग्रहणादिति अक्रियाग्रहणाद्धेत्यपि बोध्यं नन्वत्रगते
शब्दस्य सत्त्वप्रधानतयाकथं क्रियावाचित्वमित्याशंक्याह अत्रैवेति द्रव्यवाचित्वेप्यनुसक्तिः क्रियावाचित्वे तनुपपदसमा
सो दुर्वार इतिनत्याह सत्यर्थमक्रियाग्रहणमिति भावः इदानीमेव क्रियावाचित्वोपपादनादाह सर्वं नेति उपपदविशेषणमित्य
र्थः नेनक्रियावाचीति भाष्यस्यनेनत्यो धात्वेन क्रियावाचीत्यर्थः नन्वेवमत्र समासो ऽस्त्वेनेनत्याह अत एवेति मत्ययोत्पत्तिनि
मित्तमुपपदत्वं च न गतशब्दस्य किं तु धातोरेवेत्याह धातोश्चेति अन्यथाभावेपि सामर्थ्यादुपपदत्वमित्यभिमानः ननु प्रत्ययोत्प
त्तिवत्समासोपि स्यादत आह धातवर्थस्येति एवं च तन्मात्रस्याप्यनेकार्थीभावासंभव इति भावः व स्तत स्तनेन तत्क्रियावाचीत्यने
नात्र तु मुनत्वुलाविति एवुलेवनेति बोध्यते क्रियाया योग्यामिति स्त्रीलिंगनिर्देशेन क्रियायोग्यायाः क्रियाया एव लाभे पुनः क्रियाग्रहणे रम:
नमाधान्येनसाध्यमात्रागस्यैव व गत्यनेऽर्थ इति कारको पपदादिति सूचेपि भाष्ये स्फुटं अर्थग्रहणेन गुणीभूतायाः अपि ग्रहणा ६१

मितिपाकादिप्रयोगे कारकविभक्तिकृत्सुजादीनां साधुत्वमवसेयमित्याशयः अन्यथा तिङन्ते कारको गतस्तत्र समासो दुर्वारः स्यात् तथा हि चक्रि
यावाचित्वाभावादत्राप्युदाहरणं तत्र मुत्तम भवतीत्यस्याव्ययत्वात्तके यचोऽक्करीति स्त्र अनुपसर्जनाधिन विधिः समर्थः पदे सादि
सूत्रभाष्यविरुद्धा तत्र नि कैव्येका थीभाव विनापि समासतद्धितादिप्रवृत्तेरंगीकारात् नेदं वमपि कारको व्रजति तरामित्यत्र समासा
भावार्थं तदर्थमति षेधश्चापरपक्षः अनभिधानेन तत्र तादृशप्रयोगाभावात् इतिभाष्याशयः उपसंहृतक्रमरूपामुपसंहृतक
मत्व समानाधिकरणवे जात्यविशेषरूपं प्रधानमितीतिप्रत्यया र्थे वेजासे नति गाघनन्वपरूपप्रकृस र्थे वेजासकार्यमभिभवात्त
स्य प्राधान्यमिति भावः एवं चात्रापि न वेधुलितितासर्य भाष्यस्येति बोध्यं भाष्ये एवं तर्हि सिद्धेहु तितादृशप्रयोगाभावादतिप्रसं
गनिरासे सिद्धइस र्थः एवं तर्हि योगविभाग इति अत्रातिङिति पूर्वसूत्रे चेगतिरिति वेत्यर्थः अतिङ हतोनु वेति अतिङि सत्यप्रय
मातत्पा समासएव विशेष्यते अतिङिति बहुव्रीहिः भयचतितरामित्यादो निससमासः इष्ट एव तिङि चोदात्तवतीत्यनेन गते
र्निघाते तोदात्तत्वमेव तत्रैव न त्विष्य र्थे भवति उ यदरोम त्यारव्यातंभाष्ये गतकारके ति स्वरस्यतुनात्र प्रवृत्तिः कृदुहरणात् कृत्
ग्रहणप्रसारव्यानं तु न भाष्ये कृद्ग्रहमिति तत्रैव वक्ष्यामः एतेन तत्र निस्यसमासबाधणा यातिङि तितत घटितप्रतिषेधापादं यस एत्र:
कमितिकथं तत्र तत्र निवृत्तिरापकं प्रपचतितरामित्यादो चगतिकारकोपपदादिति तिङि लोदात्तवतीति सत्रभाष्यप्रामाण्ये

वी. २ नोदात्तवत्तेसादिचाचिंको क्रौवेकस्मिकसमासस्येष्यतेइति परास्तं सुप्ग्रहणं लिति लुयपदमिसन्वर्थं संज्ञपासुं वं तस्येव पदत्वेनोपपदस्यात्तग
६२ तेः सुवंतत्वाद्राजमुखेत्यादौ पूर्वपदेन लोपादिपदकार्यसिद्धिः तिङंवादितत्र तिसमासः तिं विशेषणेन कारको बजतीत्यादिव्याख्याने सि
द्धेः प्रथमांतसुवन्तुहत्ते रपि कत्वाभावेन विंसमेतत्। कुदंती वस्थायामेवेति। कष्टेः पचतितराम्मित्यादिवारणाय कृतग्रहणास्यावश्य
कत्वेन विंसमिदमिति कश्चित्तन्नवकृत्तग्रहणेन शानजंताद्रिमिद्विकेनापि समाससस्य वारयितुं शक्यत्वात परिभाषायाः प्रयोजनं व
त्वेत्व तिङ ग्रहणप्रयोजनवत्स्यादत आह अस्याश्चेति। तन्निवंधनः स्वर इति। गतिकारकोपदात्स्वादिनि तिविहितः इत्यर्थः स्वरः
सिध्यत्स्वेराह पहेतिसूपेत्यस्य निवृत्ताविति सुपेवेति नियमाभावाधपेहं समाससिद्धिरिति भावः लक्ष्यानुसारेण चव्यवस्था
निवेध्यं तत्र सुवुसत्ते: प्रातिलकपत्वस्य रांलिंगबोधकप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागपीति बोध्यं: सुवुससंज्ञेर्भवतीति सुवृत्स्तेस्नंतरमित्यर्थः
धनक्रीतेति। सुप्त्वानुत्पत्तेः पूर्वं समासे क्रीतात्करणेतिङीपस्यात्तस्तु वतेननु समासे तरंगलादाप सिध्यतीति भावः। पत्र सुवु
त्पत्तेः पूर्वं समासस्तत्र स्वराभावेण्णहतृत्तरपदग्रहणइति सविसस्येति। नदननुदत्तावपि प्रागुत्पत्तौ पदविधित्वबोध्यं सुपेत्यस्या लम:
नतुवंत्तावत्तिप्रसंगमाहभाष्येपचवेरमिति कुगतीत्यनेनेति भावः अतिङन्तनेनेतिङ्तस्येवप्रतिषेध इति नासमर्थ एकस्वर्याद्यति ६३
श्चादिनेकपथ किंवतयोः समासेप्राप्तिदि कततपापरत्वात्सुवुतस्तिरेवस्यावतिदि सविवोध्यं पूर्वं धातुरूपसर्गेणेति तत्सेत कश्रहे

नेत्यर्थः पूर्वं साधनेन योगे पि उपसर्गस्य क्रियाविशेषकत्वाविशेषात्सामर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्यत आह तत्र्थ्यपूर्वमिति । साधनसंसृष्ट ए
वोपसर्गेणायुज्यत इति केवलेन सामर्थ्याभावइतिभावः न च निष्कृष्टैकार्थीभावो न समासादि प्रयोजक इत्युक्तं एवं च विशिष्टैका
र्थीभावेऽवयवानामपि तत्त्वात्तद्दुर्वार इति वाच्यं तेनैकार्थीभावाभावात् अतिङिति निषेधात्तत्र तद्रूपेण नुप्रसक्त्याथ्यासंसृष्टेनैकै
कार्थीभावः साधनसंसृष्टार्थस्यैवोपसर्गेणयोगादित्सदोषात भाष्ये साधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीति । क्रियातत्त्वतीति साध्यत्वेन
प्रतीतेस्तत्संबंधाधीनत्वात्साध्यत्वेन प्रतीतार्थकयोगे वतेषामुपसर्गत्वादीति भावः अभिनिर्हेतृस्य अभिनिर्हेतेत्ज्ञानविषयस्येत्यर्थः अनि
यत्रस्येति अज्ञातस्येत्यर्थः नन्वेवमुपसर्गसंबंधात्प्राक्केवलत्वाभासादेः सकर्मकत्वाभावेन सकर्मणि लादप्रयोगस्य रन्न आह अनुभूयते सुख
मिति धातुरेवेति केवलधातुरेवेत्यर्थः उपसर्गस्तु घोतक इति सकर्मकत्वे धातुरपपन्नारेवसंबध्यते इति भावः एतेनोपसर्गाणां घोतकत्वेपि तद्योत्या
र्थस्य साधनसंबंधात्पूर्वमेव धातुनावोधनावश्यकत्वेन धातूपसर्गयोः सामर्थ्यसत्वे न समासो दुर्वार इत्यपास्तं एतेन च सुदूकादिस्व विस
र्गेणापपाद्विष्यते विपराभ्यां जेरित्सादौ व्यादिघोत्यार्थप्रतीतिर्वीदकस्येत्यर्थः वियराभ्यां परत्वयोगस्येत्यर्थो वा विरोधसम्बन्धाव इति इ
त्यभिमान इति शेषः अभिमानत्वं चास्यानुपदमेव स्फुटीकरिष्यते नेनु कर्मणा उपपदेऽणकर्मत्वं च विभक्त्या गम्यत चाणुसत्तोऽपूर्वं कृ
दंतत्वाभावात्सध्यात्प्रासो द्वितीयपेववभीप्यमितिजातेपि अणीतनिवृत्त मानाभावइतिकृतः षष्ठीसमासप्राप्तिरत आह यद्वं के
इति । प्रातिपदिकस्य पदत्वाभावादुपपलकथमिति विंसमेतत्रसुवं तमेवोपपदमिति तत्रोपपदमितिस्त्रे भगवान्वृत्तिरवयंच । किंच

63

वी॰ २ पंचकपक्षेपिस्तकत्तकारकशक्तिमानर्थः संभूयथाकारेणोवमातिपदिकेनोच्यतेननुविशिष्टव्यक्तिकर्मोपपदत्वमप्रकारेणोपासिः अन्यथाकारणा
घुपपदेपिकर्मोपपदमसंगः तस्मात्स्फतः कुम्भकारस्य एककर्मत्वस्तत्वेनकृदन्तत्वेनावपिभावितत्वंगहीतावषष्ठीप्रसक्तिरित्येवभाष्याशय
६३ उचितः अन्तरंगत्वादितिषष्ठीतिसूत्रेसुपेतित्वतोयातसंबंधादितिभावः अतएवमातुःस्मरतीत्यादौनषष्ठीसमासः अतएवचषष्ठ्यन्तस्या
नेकसुबंतेननसमासइतिवोध्यं सतह्यर्थिकह्यपमपिप्रसात्वाह अथवेतिभाष्यविप्रतिषेधेपरमितस्यतुनप्रसक्तिः पूर्वापदमपविहित
तत्पुरुषसमाससंज्ञयोः प्रसक्तिसमवेनासंभवस्यविप्रतिषेधाभावात उपपदसमासोभविष्यतीतस्योपपदमितिसूत्रविहितसमा
माससंज्ञातत्पुरुषसंज्ञाचस्यात्स्यतोसमर्थः अन्याहशविरोधस्यतत्प्रसक्तिनिमित्तलेनमाननमितितात्पर्यंनचनिसत्वानिसत्वेज्ञाने
योर्विरोधः कोधेवाधज्ञानस्यात्प्रतिवधकत्वात एवंचषष्ठीसमासोपिनित्यएवेतद्विषयेफलितः नह्योधिताभावांशस्येनतद्विरोधेने
तद्विषयेप्रमाणगनतनिसकौतेसाद्विषयेतस्यकृत्सबाधत्वातगतिकारकोपपदादित्यनप्रकृतरिभाषायाचलक्षणामतिपदोक्तप
रिभाषानप्रवर्त्ततेइतिषष्ठीसमासोपिसुवुसत्वेः पूर्वेमेनरथ्यतनोपिसमासेस्तंतरंगत्वमेवनास्तीतिभावः परिभाषायांसामान्यतः
कारकपदोपादानेनकारकविभक्त्यन्तसमाससमानस्यसुवुप्यातेः प्राकृत्पत्तिलोभात इतिवोध्यं केपरेसित्रित्ससमासयोरित्यादि
पयास्यादिसंतोऽयंयः वहुव्रीहिसंतकेषुनपत्वेभात्तत्रनित्यप्रसक्ताप्रत्याख्यानावकृत्तरपदेति एवंचाग्निचितेसाहोविभक्त्युदात्त एमः
त्वमपिस्यादितिभावः ॥ अमेवानन्येवं वचनवेपव्यर्थमततस्तत्सामर्थ्यात्सुबुत्पत्त्यनंतरमपिसमासोज्ञाप्यतेरसतआह नियमांतरे ६३

इतिवस्पमाणोऽन्यपदार्थः अनेकस्याहृत्रिरिति। किंत्वमेतत्। आहत्रीमानामात्रात्त्रमेवतुल्यविधानं पदद्वयपदं तदमात्वपेन समस्यतेऽस्यर्थेऽनु
येभुक्तोऽस्यवसमासापत्तिरव्ययग्रहणं वैयर्थ्यापत्तिः। किंच कालो मोक्षमित्यत्र समासापत्तिरस्मादेवैतत्तुल्यविधानं पदद्वयपदं तद
व्यपेनेति नियमेन सर्वेष्टसिद्धिः। अत एव भाष्ये येभुक्तोऽस्य पुदाहृते अथा दिष्टमात्मेति वार्त्तिकमसमाख्यानं व संगच्छते इत्साहुः। अप्रासविधे
रिति विशेषणाख्यावचेसमुपपादयति मात्मविभाषापालिति आगीत्तापद्दसनुष्टत्वादिसात्। तस्मिंश्च सत्येवमुत्पयद्द साधुक्तेः प्रसत्पोस
त्रिसंनियोगे नैवोपपदसंज्ञा सीकारादिति भावः। शेषोऽनुपयुक्तादन्यः। शेषः सामान्यसहस्रपेत्यादिः। विशेषो द्वितीयाश्रितेत्यादिः। पूर्वो
त्तरेति पूर्वपदान्यपदार्थवत् पूर्वोत्तरपदार्थयोस्तद्विधानेनासमच्छात्मिति तथा प्यव्ययीभावादिमहासंज्ञाबलेन पर्वोचार्यपरिगृहीतार्थ
स्यनिमित्तत्वमस्येवेसमभिप्रायः। विशेषणविशेष्ययोरादौ प्रथमापात्र पूर्वपुक्तत्वमिमतन्नाह द्वितीयादीनामिति गतार्थप्रथमपे
त्यादितुव्याख्यानमन्नं तेन स्वतंत्रविधायकमिति भावः। पदोशेषरन्यस्यप्रथमांततात्प्रथमांतत्त्ग्रहीतचिकस्यप्रतिपदमुच्चारितस्येत्यनुग्रह
णामिति सर्वत्रसिद्धिः। इति श्रीरमईसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथममाह्निकं
अनेकभाष्ये क्रमोल्लंघने भिप्रायमाह अनेकेति। अन्यपदार्थो लभ्यते इति अन्यार्थेऽन्यस्य भिन्नेर्थे इत्यर्थः। भेदप्रतियोगिवोपस्थि रामः
तः स्वपदार्थ एव। पर्युदासविधया च पदार्थ एवेति भावः। वा मध्या वर्त्तेकं पुत्रमंतरमाह द्वीतीति। तेषां सुवंतत्वादित्यभिमानः। एता निय
दानीति समानाधिकरणानामिति सनेपस्पंदं। वस्तुतोऽर्थपरमेतत्। यथा मद्रीयामाते लेत्र समासमसंगं इति बोध्यं। सुल्ला ते शो इतिपा

वी॰ २ ठे आहेत्यथवेति। अत्र समुदायान्यो ऽर्थो ऽव्ययपदमिति गोध्वंस अभितन्त्रमपि हि रूपीलपरिवार्थे भाष्ये रामशब्देन पदसमूहमात्रं समासि समासप्रयोगेति न्यूदा
६४ यद्ग्रहणसामर्थ्यो ऽर्थात्यिप्यायस्येतानुसरणानान्तरं गम्यापस्येत्यर्थः राजानेपुरुषमित्यर्थे सावकाशस्तत्पुरुषः बहुव्रीहिरपि बहुपदके सा
वकाश इति प्रथमान्तपदद्वयेन विग्रहे परत्वात्स्वपदार्थे पि बहुव्रीहिः प्राप्नोतीति तद्वाहत्यर्थमन्यग्रहणं चित्कृतन्यात्रशेषइति भावः भाष्ये
एकदेशप्राहनेतदस्तीत्यादि तत्पुरुषः समानाधिकरणतत्पुरुषः राजपुरुषइत्यादिरपि कर्मधारयएव इतरएकदेशग्रहणमपेदित्यादि
खरसमासान्तेतिन्यपोपेणेत्यर्थः पद्धाकस्यचित्स्वरः कस्यचित्समासान्तइत्यर्थः भाष्ये ऽशेषत्वान्न भविष्यतीति। पदतोऽर्थतो वा शेष
इत्यभिमानः एतदर्थकं शेषग्रहणमित्याख्यातमिसाहमत्याख्यानमिति आकडारसूत्रोक्तमित्यर्थः पदतोऽर्थतश्च शेषेऽप्राप्य एव
नीकेदोषः पदतएवशेषे वीरपुरुषकादौ दोषः समासविधावितिसंख्यानदीम्यश्च अन्यपदार्थे च संज्ञायामध्यमध्यमवीराश्च
नञिपद इति भावः पदतोऽर्थतश्च शेषार्थकस्यतस्यप्रत्याख्याने परं कार्यमिति पाठेन्यग्रहणमावश्यकमित्याह तत्तइति नीलोत्पले
सरःइति इदमुपलक्षणं बहुपदकबहुव्रीहिः स्वपदार्थोपि स्यादित्यपि बोध्यं परिनिष्ठितविभक्त्यासमासमजानतो भाष्ये ऽकिं
यमारोढ्मापुत्रिरितिबोध्यं केऽकालइत्यादि श्चेति बहुपदके बहुव्रीहिविधानसावकाशमिति रिक्तपुरुक्तं तत्र श्वेतिन चैक संज्ञाधि रामः
कारात्बहुव्रीहिससत्यां कर्मप्रवचनीयत्ववाधेयत्वं स्यात् किंच कर्मप्रवचनीयसंज्ञायानिरवकाशत्वेन तया वाधात् बहुव्रीहिसंज्ञे ६४
वनभविष्यतीतिवाच्यं उपसर्गसंज्ञया अपितदीत्यावाधात् परं कार्यत्वपक्षे समावेशसंभवाच्चेत्स भिमानः केचिदिति। अत्रा

न्नाहृचिरुकस्यादित्यनेनग्रपेक्षासत्वेपकार्थीभावाभावःस्यादितिपदमिति·प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरैकार्थीभावःस्यादित्यभिमानः अत्रव्याख्या
नेएकसंज्ञाधिकारेप्युक्तदोषोनसंभवपरो मिन्नाश्रयत्वात्·विच्छिन्नत्वादितिश्रुतिद्वयग्रहणात्तुनानुवर्त्ततेयाख्यानादितिभावः पोगठपेएवेति
तेनैवेतिरःपदसंबधादितिभावः।गुरोसंख्यायाइतिसुवतत्वस्यप्रसेक्तसमासत्वादितिवक्तुंयुक्तेसमासविधानेवेतिपाठेवृत्त्यर्थेद्वन्द्व
जात्तादाचितिकालाःपरिमाणिनेतिसूत्रस्थेनोत्तरपदेनपरिमाणिनाद्विगोःसिद्धपदतिवार्त्तिकेनसिद्धेवहुनांतत्पुरुषेइत्यर्थःतदपिवचे
नमेतज्ज्ञापकसिद्धमेवनापूर्वमित्याशयेनमाष्येद्विगुग्रहणंतत्पुरुषोपीत्यस्यकालाःपरिमाणिनेत्यनेनभिन्नोपितत्पुरुषःसमर्थइत्स
मेज्ञापकफलस्येतिसंख्याविवक्षाहृपस्येत्यर्थःपक्षापयाकथंचित्कृतत्वादिग्रहणाहृपस्येत्यर्थःसर्वस्यासमासस्यग्रहणेन
विवक्षाहृपस्येत्यर्थःपक्षापयाकथंचित्कृतत्वादिग्रहणाहृपस्येत्यर्थःसर्वस्यासमासस्यग्रहणेनविधानाद्ग्रहविशिष्टेतिसंख्या
विवक्षेतिमुख्यस्वतत्वपर्याभविकरणग्रहणाविवक्षेमपिबोध्यंसंख्यापात्राविवक्षेतिपयाकथंचिद्धितीयांतग्रहणाविवक्षेत्यपि
बोध्यंत्रत्राधइतित्रसत्रमुख्याद्वितीयायांतग्रहणंसमर्थेयमनत्तुज्ञाकेनपयाकथंचित्सुवंतग्रहणमितितत्वमत्रेतदठरुवहुश्रीहिवि
धायकेएवेशनुरोधात्परिमाणपुत्ररपदकसमासविधौचेतिबोध्यंग्रहणेनतत्पुरुषइत्सतत्पुरुषयदमव्ययीभावस्याप्युपलक्षणं
तन्निहस्वर्थत्वादितिारदंचितंतदनुध्वज्ञापिठयोःसमाभावार्थतदिसस्यापिवक्तुंशक्यत्वात्तन्निहद्विविनासर्वेषामुपसर्जनत्वा
संभवेद्वयोःसमासानामभ्रवेतियाख्यानात्तन्निहद्विरितितत्त्ववर्तिपदानामेकविभक्तित्वादितिसमासायेक्षपेतिमासानामभ्रवेति

पी २ व्याख्यानान्नित्यवृत्तिरितिनत्वंवृत्तिं पदानामेकविभक्तित्वादिति समासापेक्षयेति शेषः षदपेक्षयेति विग्रहे पदे कविभक्तिकमित्युक्तेर्समासस्या
६५ विग्रहीयपदान्तरापेक्षया पञ्चादशमिति लभ्यतेन हि चित्रागावदस्येत्यत्र थेतिम्प्रावः अ्रथेति पचाकथं चित्र पीपेण अन्यस्यास मासस्यस
मासपदार्थषकिंचिदेकविभक्तिकमित्यर्थतिभावः भाष्येकृत अ्पिदेवसमाना थविग्रहेरसुक्ति रूपहेतोः किंचित्पदं समासस्तुपमध्यात्स्तोन्य
स्यज्ञानविषयीकृत्येत्यर्थः तदपेक्षमितिव शेषः अनेनोक्तेप्पर्थेप्रसास त्रिमलुकत्वंदर्शितं अत एव समार्थस्मादावुपसर्जनत्वेन छत्वसि
द्धिः अन्यथा विग्रहीयस्यपदे विभक्तेरभावेन तदपेक्षया नियतविभक्तित्वाभावान्नदमाप्तिः ममत्तु अनियतविभक्तिकसमासान्तत्वस्यपदा
देलुकाविभक्तन्तुसत्तेरेवान्वाख्यानाद्दराजोयाकुमारीति म यमांते नैवसमासदइति हृषणंकिंतदेवीति वाक्यसंस्कारेयरिनिहितविभक्त्या
पिसमासदइतिसमाधानंतत्तश्चेतित्तस्यचेति अर्थः पर्यायेणेति मयेणभेदेनापि पदेकविभक्तित्वमेवतेन यथास्यादित्यर्थमितिभावः तदेवप्र
त्यासत्तनाश्वयणेनसमासापेक्षया विग्रहे यन्निपतविभक्तिकमित्यर्थप्याश्वियानेकग्रहणं भगवतामप्याख्यातं तत्ता पकत्वेकशपरिहत्तुम
नेकग्रहणं सन्नत्क्ताकृतमितिदिकू वाकमुपमषसमाससमहृतेसत्स्यापि वृष्याकृतत्वमेवतीयतत्राहलोकिकप्रयोग इति लोकेसर्वे
षांदिगुपदशमत्वेनतस्पसामान्यशब्दत्वमितिसापान्येनैववि ग्रहः कार्यइतिविशेषवाकं नतु छित्स्यमिति पदासमासः सामान्येन त
दावृत्तिरितिमाष्याध्येइतिसहिशेषएवेतिइतरभेदकत्वमेवविशेषत्वमितिभावः अविरुद्धमित्यस्यासर्वमित्यर्थः चित्रागावोदेवदत्त राम:
स्येतिविग्रहेपिदेवदत्तः समासशक्यः किंतर्हिविभक्त्यर्थएवेतिभाष्येपक्षांतरमाहअथवाविभक्त्यर्थइति तथाचष्टीक्तस्येति गत्व ६४

तद्रतिखजंत्र:सत्समासशवादस्य र्थः प्रकृतस्य र्थोपसर्जनेनः प्रत्ययार्थे इति स च संबंधरूपः सांसर्गिकविषयतानिरूपिता च तत्सत्वप्रकारेणेति
भावः अश्वयेनाधीति· अन्यथापूरणगुणेति निषेधः स्यादित्यर्थः अश्वपशाब्देन रूढ अपमेव गटस्यतरातित्वंतरमप्युक्तं तत्रैव मये तिरि
कलिंगसंख्याभ्यामितिरद्रसुपलक्षणं चित्रगुर्देवदत्तं इति सामानाधिकरण्येन व्यवहारोनस्यादित्यपि बोध्यं न्यायसिद्धानीति अत्र चे
दमेव भाष्यमाने अन्यथा गुणवचने छस्यवाचनिकत्वया समासस्याकरणं स्त्रो कृतिमा गुणवचनत्वाभावेनव वनाप्रहृत्ताव संगतिः
गुणवचनत्वे तु यथा न यथाशब्दासंगतिः स्पष्टैव अभेदोपचारादिति· आश्रयाभेदमापन्नविभक्त्यर्थ एवचित्रम्वादिपदे रूप्यतर ति
भावः संबंध्यभिधीयतइति विशेष्यतया श्रीपते चित्रगर्देवदत्तद्रत्यादा विसर्थः नत्वगवामपि संबंधित्वात्तद्वत्लिंगसंख्ये किं नस्या
त्तां तत्रा हतत्वदिष्टत्वे पीति· गवादिरूपस्वनिरूपितसंबंधस्यैव बोधनेन स्वामिन एवाश्रयत्वात्तद्गतलिंगसंख्येएवमन्यतरस्य र्थःए
वं च बहुव्रीहेः सामान्यशब्दत्वमेवेति विशेषज्ञानायानुप्रयोग आवश्यक इति भावः ननु बहुव्रीहेः संबंधिपरत्वस्योक्तत्वेनपदितही
तिभाष्यानुक्षानमाशंकमाहपथेति· एवं च कथमभिहितमिति भाष्यस्य सर्वदेत्वादि बोध्यः द्रव्यशब्देनेति· तदेव दर्शितं भाष्ये स लि
गइत्यादिना अर्थस्यैव त्वाभावादिति तत्त्वार्थः प्राधान्याद्विभक्त्यर्थ एव प्रहीष्यते वंचयपदादि शब्दवन्नियमेन गुणायरत्वापेन करा
विदपि गुणपर इति भावः पदितही त्यादि भाष्यमेकदेशिनोः घटादिशब्दे षितद्रयपक्षेः पंचकस्य सर्वत्र प्रातिपदिकार्थत्वात्तेन
प्राप्नुवंतीति· उक्तार्थानामप्रयोगादिति भावः कर्मादिष्वगते केति तिह प्रपादिनिरूपित कर्मादिशक्तिविशिष्ट प्रातिपदिकार्थगतेक

वी॰ २ लेन्यर्थः समासेनेति॰ प्रथमा हि प्रातिपदिकार्थगतसंख्यामात्राभिधायिनीति तस्यात्रानुवृत्तमनभिहितइति तस्या एव विशेषणमिति भावः॰ नियोगत
इत्यस्यार्थो नियमेनेति॰ नियमाभावमुपपादयन्निमित्तिनिनेवेति॰ समयो हि सामान्यतो विभक्तिं बोधयति प्रतिनियतं वेति॰ समयो हि समा
६६ न्यतो विभक्तिं बोधयति न प्रतिनियतां काचिदिति भावः॰ यद्वीत्यत इत्यर्थः॰ यतः प्रतिनियतेन समयान्न भवतीति तत्र घटित समयाभावादित्यर्थः
द्वितीयादयोपीति अर्थाभावेपि नियमपरिपालनाय विभक्तिश्चेत्यर्थमेवेति नियमाभावादिति भावः॰ प्रतिपदिकेति॰ कर्मादिमात्तिपदिका
र्थः व्यतिरिक्तो विशेषइत्यर्थः॰ व्यतिकरो व्यत्यासः॰ अर्थभावेपि समयाभ्युपेक्ष्यतीत्यर्थः कार्यतो व्यवस्थेत्यक्तिरसंगते सत आहय चा
न्यत्रेति विरुद्धविभक्त्यपेक्षणानुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वमिति भावः॰ भाष्येप्यवासंख्यानमेयमिति॰ इयं यद्देशिष्ट्येन प्रातिपदिका
र्थः॰ प्रतिपिपादयिषितः सा परप्रधाना॰ इतरपरिछेदिकेवत देवाह संख्येयमनया विशेष्यमिति॰ संख्येयं द्रव्यं प्रातिपदिकार्थोन
यासंख्यया विशेष्यपरिछेद्यतया बोधनीयमेवं च यावत्संख्यं सख्येयं तावत्संख्यामतिपादिका विभक्तिरुचिता विभक्तिमन्तरा तस्या
अप्रतिपत्तेरिति भावः॰ पदिचात्र प्रथमानस्यादिति असंकरोत्यर्थः॰ तदाह पदा वित्रगुरिति द्वाविसादौ पथानुवादकं वचा
त्र प्रथमानस्यादिति असंकरोत्यर्थः॰ तदाह पदा वित्रगुरिति द्वाविसादौ पथानुवादकवचनं नियमेन तथात्रायातीति भावः॰ भाष्ये रामः
यावक्ष्यतीति॰ एवं चोक्तेषु तेषु संकरो न वसेति भावः॰ षष्ठ्यर्थस्येति अयं भावः॰ प्रथमायाः समभिव्याहृतप्रातिपदिकस्य
वित्रगोरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्ततया अप्रयरूपस्यार्थे बोधनसामर्थ्येप्यतथाभूतसंबंधबोधे सामर्थ्यं नेति तद्बोधायसंबंधस्या ६६

क्तेप्यनुवादिकाषस्येवस्यात्रप्रथमाप्रातिपदिकार्थमात्राभावादितिलिंगांतरेति एवंवषस्यार्थस्यचित्रगुरित्येवंरूपेबहुव्रीहावप्यभि
चिरितत्वेननिंबमेनषस्येवमाप्नोतीत्यर्थइतिभावः प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति त्रवाभिहितत्वेहेतुः एवंच प्रातिपदिकार्थत्वात्
दोधिकाप्रथमेतिभावः एनधेनपितमेवाभिहितः सोर्थइत्युक्तं तेनचवषस्यप्राप्तिवीजमप्युक्तं अनभिहितेशेषएवषष्ठीविधाना
त अत एव घटशालात्रषष्ठी अन्यथा तत्रापि घटत्वसंबंधस्यनियमेनभावात्षष्ठीस्यात अंतर्भूतरत्यस्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तद्
ग्यपत्वं नामतिमन्तरत्यर्थः न तु षष्ठ्याएवापत्तिः कथं मान्होदकइत्यादौ द्वितीयादीनामप्यापत्तेरितिचेन्न तेषु प्राग्होदकं क
र्मत्वेवबोधः तत्र विशेष्येन त्रिरूपकत्ववाधेन विशेषणमादाय पर्यवसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादेरबोधेन तदप्राप्तेः
षष्ठ्यर्थस्यतु षष्ठीप्रयोजकरूपेणोचमानमित्याशयात् वचनेनेति समानाधिकरणानाममप्रथमार्थेइति वचनाभ्यां त्रिकतः
शेषपष्ठीयार्थः प्रतिपादनरत्यर्थः शेषग्रहणं तु पदतोर्थतोवा शेषबोधकं स्यात्तत्र फलाभावो दोषश्चेति वार्त्तिकतात्पर्यमत्र मूर्धे
स्य च भावाभावाविति तु अनंतरस्येतिन्यायेन तत्पुरुषे कृतीत्यती समस्येव बाधकमिति भावः उत्तरपदलोपार्थमिति कंठस्यकालनिर
त्यर्थः सुखस्येवोपमानत्वेनोपमुखशब्दस्योपमानएवत्वे कथमततआह अवयवधर्मेणेति मुखगतोपमानत्वेनोपस्थापि यवहा
रादित्तिभावः वैयधिकरण्यमिति वाके समासे च साहश्यसंबंधेनान्वयः इन्दुशब्दस्य च संबंधेनान्वयस्यैव द्योतक इत्यभिमानः
उपमानानीति सूत्रे मारव्यीकृतीत्यासामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यतआह उत्तरपदेति समुदायविकारस्थाचकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योत्त

64

वी॰ २ रपदेनसहस्यथेऽप्रमेवारयतिसमुदायावयवसंबंधइति॰ भाष्येयथापंचभुक्तवंतोस्येतिअनेनविकृतः शेषरस्य र्थेऽपिशेषग्रह
णांमत्याख्यातेतुल्यन्यायादितिबोध्यइदानीमनभिधानेसपिसमानाधिकरणानंच्युत्याश्रयाणांपरिगणनंकष्टमितिमनेनेति॰ गम्यथे
६७ तिवाश्वादिकमेणीतिवाभावेक्तःपरिकर्तरिकमेणिवाक्तःस्यात्तदेतरवबनोप्यामत्रसमासःस्यादेवअतएवयादाचिवेतिवाध्यं
मत्यर्थावर्त्तमानमनेकमित्यक्तेसामानाधिकरण्यमपितत्तधर्मवेतिबोध्यंतथांचोत्तरस्येतिवाक्यकेनचित्संरूपेणेतिसत्वा
भिप्रायतयाख्यातेतन्निवर्त्ततिः भाष्येकेचिदिति अप्रमेयतत्संख्यापदेसमानाधिकरणानामित्युक्तावपिथंस्यात्द्वेवात्रवे
वेत्यादावेकत्वेवसमुदायेढितविकल्पप्रतीतेर्यथाकथंचिद्वस्तसत्तानएवंबहुदशास्यत्राप्यूत्वअत्रपक्षेउत्तरस्ययागस्यपद्धव
नेकरणंतस्यार्थः फलमुपपन्नमित्यस्यार्थः अस्यकवभावार्थमावश्यकत्वमभिप्रेत्यस्वयमाहूयपद्धतिकेइति॰ तदेवदर्शयतिकर्मे
ववनेनेति॰ कर्मवचनेनेत्यस्यायमर्थः प्रथमाभिन्नविभक्त्यर्थकर्मबोधकेनशब्देनप्रासप्याकर्मकाचकस्यसमासइतितेनअधि
करणोनदोषःमत्वर्थेइत्यस्याभावे॰ अवक्तव्यमितिसूत्रेरोवसिद्धेरितिभावः आघमेवलिप्यादिहृदयमस्यतीसंतकेपटग्रंथ
त्कचित्सः अस्यामवार्त्तिककारीयत्वात्तुल्यप्रख्यातेषुवचनमामारायादितिसमर्थसूत्रस्थवार्त्तिकवचनमामारायादितिभा
ष्यव्याख्यानाच्चएवंचसर्वथापंचभुक्तवतोस्यसत्रसमासवारणायानभिधानस्यावश्यकतयापंचभिभुक्तमस्यइष्टदे राम:
वेगतत्वज्ञातेपश्येमादाद्यप्यनभिधानमाश्रित्यवार्त्तिकानांशेषग्रहणस्यचमत्याख्यानमेवयुक्तमितिभाष्याशयः अअ ६७

यानांचेत्यपि न कार्ये उच्चैरादीनां हृस्वविषये शक्तिमत्त्वप्राधान्ये तं गीकारेण सूत्रेणासिद्धेः अन्यान्यप्यनिष्टांशेनाभिधानमाश्रित्यप्रत्या
ख्येयानीति दिक्। अस्तीति उ. तमेवेति मत्वाभाष्ये सुबधिकार इति अन्यपेक्ष्येति सोऽप्यामाणिक इति तत्त्वं· एवं च तत्स्यादिति उं. तस्मा
त्प्रातिपदिकत्वेन सुबन्तत्वमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः अन्यपदार्थविशेषणेनेति अन्यपदार्थो विशेष्यस्तेन विशेषेव स्याप्य
तेनेनतादर्शेन कठ इति शङ्केतोत्तरं नोपपद्यते इत्यर्थः दिगन्तरालेऽप्रकारान्तरेण विशेषणादिशेष्यभावात्सिति· परिच्छेद्यपरि
च्छेदकभावो विशेष्यविशेषणभावः तूलभिमानः वक्तृतो विषयताविशेषवत्त्वरूपमेव तत्त्वत्रिविष्टमिति तेनापि समास इति
चिं संव्यधिकरणं प्राप्नोतीति प्रश्नविषये णोशेषः तत्र हेतुमाह अहं कठ इति· पक्षो हमित्यनेन समानाधिकरण्यम् अतस्ते
न व्यधिकरणमित्यर्थः विशेषाभावमिति प्रतिवचनानुपपत्तिपरिहाररूपस्य विशेषस्याभावमित्यर्थः अनुकरणमिति·
एवं च तद्विषयो न्याय इति मध्यमपदलोपी समासः समासः पत्वनुकरणस्य गेति त्वात्समास इति तत् रूपवत्क्रियोग एव तत्स्वरूपे·
भाष्ये अग्नौ करवाणीत्यस्याग्नौ हविः करवाणि इत्यर्थे कर्तव्यमनुज्ञात इति· कुरु इत्यत्र कर्तरि लोट् एवं च तात्पर्येत्यर्थः प्रधानस्य
कर्तुरेवानुज्ञा भवतीति भावः कर्मापीति· कर्मकारकमित्यर्थः। तदाह सकर्मकत्वादिति दृष्टान्तं तरमव्याह भाष्ये प्रथेवत्व
त्वयीति· द्राघीति कमाह एवमिति न स्रिजेषामिति· कठ इत्यस्य कठशाखाध्येतेत्यर्थान्तर इति भावः चरणं· शाखा तदध्येता च
स प्रश्नस्यार्थे मिदमुत्तरमिति बोध्यं नन्वं समासेन प्रश्ने इव समासेन प्रश्ने इव समासेन प्रश्नेपि बहुवचनान्तमुत्तरं कुतः

वी॰ २ नेसत आह भाष्ये नखल्वपीति । सत्र स्त्र वारिणः समासेनमतिनिर्देशः प्राधान्येन बोधयितुमशक्या अतः प्रश्नवाक्ये पत्न्य धावेतद्वि ष
६८ यंयथाकथंचिज्जिज्ञासानिवर्तकमुत्तरमितितात्पर्यं नदाह वृत्ति पदेतिकः समासार्थ इति वाक्येन कोपीत्यर्थाभिमायेणाभगवा न्विह
गोतिसमासार्थो नोपपद्यत इति । वृत्तिपदार्थस्यान्यतर्भावादिति । वहुलाम्यान्नुपपत्त्या कियायावर्तिपदार्थस्यान्यन्यायादिस र्थः
अन्यपदार्थशब्दस्यान्यस्यैवयोर्थः नतु सपदस्यापीत्यर्थ इतिभावः अत्र अर्धतनीयार्सत्र द्विवचनस्यादिति कुतो नो क्रमत आह
समासस्येति अवयवेन विग्रह इति अवयवार्थेन चात्मसमितस्यर्थः वृत्तिपदार्थो वयव इतियावत् नन्वर्धस्य द्वयोश्चैतद्वयपत्नेसमुदायस्या
वयवानतिरिक्ततया अर्धं द्वयं च समुदायद्वयेवोवितमव यवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति चोपक्रमत आह समुदायावय
वानां चेति समुदायश्चान्यपदस्यैवार्थो न तु समस्यमानपदस्य सचावयवेभ्यो भिन्नोन्यपदार्थः अचयवगतवाहुत्यस्य चतत्रारो
पाद्द्वचनमितिभावः द्विवचनप्रसंग इति उक्तावयवभेदस्य समुदायस्य समासार्थत्वात्तत्र बहुवचनमिवात्रापि द्विवचनं स्यादि
तिभावः स्वस्वामीति सास्नांवन्धोपलक्षणं क्वचिद्वात्रे शब्दस्य पुक्रपर्यायत्वदर्शनादाह अस्मारेति अनेकार्थोपमितिभावः अ
वस्थानादिनि मित्त इति सर्वत्र संबंधस्य कियाकारकभाव पूर्वकत्वमिति उभयत्रापि कास्यनिकोवयवावयविभावो व्यवहारनिपात
क इतिभावः षष्ठ्या संबंधत्वेन संबंधो सन्नपि विकल्पात्मकत्वान्न विषयः पुरुषस्य चैतन्यमिति वत्षष्ठीप्रयोगनिमित्तमितिभावः नार्थस्ये एम:
ति एवं च द्विवचनप्रसंगोपि नोदित इति वोध्यं भाष्ये क्तिसहायेति एवं चैकस्य वान्यपदार्थत्वं न तु व्यवरसमुदायस्येति भावः संयो ६८

गसमवायेति॰ एवं च प्रकृते तद्बहुगतसंविज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वात् ज्ञो हितोऽस्मीषमानयेत्यादौ उपलक्षणार्थं साहित्यप्रयुक्तवचनार
थेनेन द्विवचनप्रसंगाच्च दृष्टोऽयं प्रभइति भावः अयमर्थ इति प्राग्व्याख्यातम् एतन्मध्ये व्याख्यातः एवं चैवियह तन्त्रो नोपपर्वमेदस्य स
मुदायस्यान्यपदार्थत्वात् द्वादशा एव समासशक्य इति तस्य तापनायबहुवचनमेवेतितात्पर्यं॰ भाष्ये कर्तृत्वमर्थेत्तीया इति प्र
योक्त्यमित्यर्थः योऽवयवः स्तस्य समुदायेन व्यभिचरतीति॰ पदवयवबुद्धिस्तत्तबुद्धिं न व्यभिचरतीत्यर्थः अन्यथा द्रोणाभाववद्व्रि
तरूपो व्यभिचारो ध्रुवं रोणोप्यस्येवेतितदसंगतिः स्पष्टैव॰ अर्धाटकं पुनर्व्यभिचरतीत्यस्य द्रोणामिति शेषः अर्धाटकं कर्तृद्रो
णेन विनेति द्रोणबुध्याविनेत्यर्थः द्रोणेन॰ द्रोणबुध्या एकाटकसद्भावे॰ न बुद्धिसद्भावे संख्येया॰ आलाभावाच्चेति बहुत्वान इ
त्यात्स्यबहुव्रीहौ निषेधात्सोपि बहुव्रीहिर्लनिष्क्राप्य कइति भावः कोपमितिभाष्यस्य कि विग्रह कोपमिस्यर्थ इति तासपैकदावि
ह्येयोर्वचकइति। वोधविषयतस्यैव विकस्संवाशब्दो घोतयतीत्यभिमानः बहुनामनयनमित्यस्य बहुनामानयनाद्वयपरस्यार्थ इति
तात्पर्यं भाष्ये पदार्थावानीयेतेइति ग्रवेचानयनान्वयित्वेन बुध्यते इति भावः अभिज्ञोनेऽइति परस्य संमतिरूपक द्वित्रिलवेन इति वो
धेऽनिर्णीतसंख्यत्वाद्बहुवचनं भवतीति भावः तदाह केचिदिति परस्यामति रूपक लहिवार्थः कदाचिद्द्वयोर्बोधः कदाचित्त्रया
णामिति अनिर्णीतसंख्यार्थकत्वाद्बहुवचनेन बहुवचनं साध्यमितितदाशयः अन्ये त्विति॰ संशयोत्रेति अनिर्णीतत्वं सस्य नि
श्चयेनाविज्ञातत्वमित्यर्थः इति भावः तथा च संशयविषयत्वे इति फलितम् अर्थे शब्दे नात्रेति॰ प्रकरणादिति भावः अन्तर्भाविते ति। संख्या

वी·२ नोबहुव्रीहिः अत एवैकोद्वावित्यप्युक्तं॰ अन्यथा बहुविषयमशोतद्वतरासंगतिरितिभावः विरुद्धानेकेति॰ विकल्पार्थ एवचा शब्दः क्रिया
विषयत्वस्यैवच विकल्पोनतु बोधविषयत्वस्यापि सइतिभावः विमर्शः परस्परप्रतिक्षेपः विकल्पेइ पञ्चानिर्धारणमितिभेदः पदार्थसंश
९८ य एव वार्थः अनेकविषयत्वात् अनेकविषयरूपत्वात् । विमर्शस्य संशयस्य अन्यर्थः संशयत्वंच विषयनि-मित्तमत्र निरूपितपं
वाधिष्ठानत्वमुच्यतेइति वा बहुतिशेषः द्वित्रा इजन्यो बोधो नियमेनयंचविषयइति भावः आख्येद्विदशाइति॰ अत्रापि द्वजात्वाभा
वाद्भावबहुव्रीहित्वस्य निश्चयः द्वौ दशये यामुन्मुग्धानामिति विग्रहे उजतु पपत्तिः संख्येयसमासावत्तेनात नस्माद्विग्रहविषयए
वात्रापि मशनस्तेनस्व पदविग्रहपरित्यागे नास्वपदविग्रहः कस्मादित्यत आह अयंभाव इति नापि संख्येयानामितिः नेष्याव
हुत्वात्तद्दशत्वाहत्तीतिपयपिद्वित्वाभ्यामात्रित्वगणानेकत्वसुवेए वंवद शत्वाहत्तीत्येसगतेतन्त्यायाहविक्रियाजन्मागणानमेवा
त्रेति बोध्यं दशत्वाद्वत्तीत्यस्य दशत्वाहत्तिजन्मगतेत्यर्थः पष्ठपिसुजंतो प्याहत्तिगतसंख्याबोधकस्तथापि संख्यापाः संख्ये
यस्य चाप्राधान्येन बोधकाः संख्याशब्दा उच्यते नायंतथा द्वित्वसंख्याकृत्तिकदशत्वं तत्र इतिप्रतीते रित्याह सुजंतस्येति शब्दांत
रत्वान्न संख्या संख्येयातिरिक्तबोधकोत्वात वर्गावितिपंचदृशतो वर्गौ वेति नियातत्वात् वर्गागतद्वित्वमतिपूरकतया द्विशब्दः
संख्यावाचीत्यर्थः अभ्याहत्तिसंख्याभिधायीतिः आवृत्तिजन्मगतसंख्याभिधायीत्यर्थः आहत्तिश्च सम्यास शब्देतिद्विशब्दस्तद्व रामः
तसंख्यायामेव वर्त्ततइति भावः भाष्ये सुजंतत्वादिस्फुच्यतेइतित्वयासुजंतत्वान्संख्येयप्रसिद्धिरिस्फुच्यतेनहंतोसुजेतमस्त्वित ९८

तस्मात्केवलेनैव समासः स वा सुजन्त इति संख्येति मसिद्धिरित्यर्थः सुजर्थमिति पञ्चमङ्गिणानेकशारस्ता मुख्यत्वविशिष्टा क्रियामि
त्यर्थः नहि शहैरितितच नत्वार्थे विशेषोपादानमवुध्यर्थनायान्वाख्याननिमित्तत्वेनाश्रीयतेन तु शब्दाधानापनत्वेनावतासर्वेव
तदुपादानमावश्यकमिति भावः भाष्ये समासेन तत्र तीनौ वीजमाह यावता संख्येयः संख्येयेति संख्येयत योग्येयः ससंख्ये
यासंख्यायेतेगणपन्नेसंख्येयश्च एवं पदार्थसंख्यायाः मकृतेनोत्तरपदार्थः चैत्ससंख्यारूपः संख्येयरूपो वा उभयथापि नघारि सं
ख्येयः आधिस्येकत्वाढितीयस्य दशत्ववत्वात् अतः सामर्थ्यात् क्रियाजन्यरूपः सोर्थो वाच्य इति सामर्थ्यादेव समासेनोक्त
इति भावः तेधुन पञ्चवारे क्रियाभ्यावृत्तीभाष्ये सर्वक्रियाभ्यावृत्त्यर्थ इति कर्मधारयः संख्येयश्च क्रियाजन्यरूपोर्थस्तस्यार्थः सेवोक्त
इति क्रियातज्जन्यरूपो यश्च समासेनोक्त इत्यर्थः अनेन पञ्चकृत्वः पचतीत्यादौ क्रियोस्त्वि तिः सुजाद्यर्थ इति बोधितं चात्रोक्तत्वादिति
निवदता स्येकार्थीभावकृतत्वेनेति सूत्रवार्तिके इष्ट्यगुपसंख्यैति हि सः ननत्वकृतत्वमस्य एवमपदार्थादयोपि नतत्कृता इति बोध्यं
नन्वनपायुत्वाद्वा कोपि सुचः प्रयोगो न स्यादत आह वाक्येतिति शाहशक्तिस्वाभाव्यादिति भावः अनेनैवेति ह्रोरद्यशाह्रो
दशार्थकः सामर्थ्यात् उक्तनावयवभेदो वर्ग एव सामासार्थ इति नित्यबहुवचनान्तत्वमिति भावः अधिकाविंशतिर्यासां
मिति किं चिदधिकाविंशतिः संख्यायासामित्यर्थः भाष्ये वाचयेश्चेति सुजर्थकत्वनविशेष्य इति समनोक्तः संख्यानेरिति होरद्य
तोदिशातिरिति होरद्यतोपरिमाणमस्य विंशतिरित्यममभ्यानद्युभ्यत्तेरिति भावः संख्येयवाभिधायित्वादिति छिद्रगुरित्यादा

वी.२ च विंशतिरिह द्वादशल संख्यावेनत्रस्य पोत्संख्येयमेवान्यपदार्थ इति भावः द्वित्राः इति आविंशतेः अन्यतरात् इति गोधात् तदर्थस्य प्राधान्ये अधिकविं
शत्यादौ सर्वनामसंख्ययोरिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति न शंक्यं तत्र करणस्यानित्यत्वात् तत्र द्विआद्यत्र वार्थो प्रपदार्थः
९० अधिकविंशत्यादौ च संख्येयमिति सर्वत्रान्यपदार्थे इमे वसिष्ठेऽजनेपि संख्येयेवत्तेमानवहुव्रीहेरिति यथेन सिद्धे अतिमसंगस्तत्र भि
धान्यात्तेसा प्रायेण पूर्वेपक्षे विंशत्यादीनां संख्या संख्येयोभयपरतया सिद्धावपि द्विशादीनां संख्येयमात्रपरतया अधिकद्वशाद्रमा
दिषु वैराग्यासिध्यतीत्याह भाष्ये भवेत्सिद्धमिसादिष्वपि बहुषु वहुवच्चमिति सर्वेषां कोटिवहुशब्दानां संख्यासंख्येयोभयपरतामा
श्रित्यैव कात्यायनापि सोऽत्र प्रयोगविषयमेवेति द्वितीयोऽर्थः सत्समेति तित या च संज्ञीति क्रियाशेषपाथे समीपे संतितेल पंते अन्य पाप्रथ
मांतमेव पठेदिसर्थः एवं च पूर्वपदार्थप्रधानोपमिति पूर्वेणाग्न सिद्धिरिति भावः समासस्य समीपि प्रधानतायां नु कृतेन कस्य सा
मीप्यमर्थ इति अनुकमितत आह धर्मेरोति समीपिशब्दात् भावप्रत्यय आदिता स्यादित्याशयः आराधदूरादिति अनेकार्थत्वमा
त्रेरशांतः अत्र निपातस्याप्युपस्य वाचकत्वं दृष्टं क्वचित् एव तदर्थस्य विशेष्यतया भानं वार्थस्येति संख्येयस्योपदलक्षणमेत
त् अधिकद्वशाद्रमावर्यंतादिति भाष्यकृतोक्तं इदानीं वार्तिककार आह मतद्वेऽइति एवं च यस्तनामसामानाधिकरण्याद्विता रामः
द्विदशाद्रमा च सिद्धिरिति भावः द्वित्रान्प्रस्येत्यादौपरिनिष्ठितविमज्ञा समासे प्रोषमहणाबोधितप्रथमांतत्वाभावश्य पि वा ९०
करमायार्थे चेति अंतरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षानुक्त समासांतलक्षणशेषत्वस्यैव भाष्ये वक्ष्यमानत्वादिति भावः अनेन समासे तु शेषाः

धिकारस्य समासाभावान्नेति तात्पर्यं शेषाधिकारेति न च समानाधिकरणानामि त्यादिर्वार्त्तिकप्रत्याख्यानरीत्या शेषग्रहणमपि प्रत्याख्या
नमेव सहेचाकृतार सूत्रादावुक्तं तत्कथमेतदर्थं लाभ इतिवाच्यं अनभिधानस्य दुर्ज्ञेयत्वात् पारर्थमेतदर्थं च शेषग्रहणमावश्यकमिति साधु
पात्प्रत्याख्यानं च प्रौढ्यं अनभिधानमगतिरिति सम्यगुक्तत्वात् दिङ्नामाः तत्रेनेति मध्यपतितन्यायेन सूत्रमतिक्रम्य योग इत्यस्य सह
विचारे कारणमाह तुल्यन्यायत्वादिति भाष्ये सहयोगयोरिति सहेन योगोस्येति विग्रहे एणसपुत्र इति समासउच्यते तेनत्रान्यपदार्थे इ
सेवेति सहशब्दस्य साहित्यमेवार्थस्तस्याभिव्यक्तिस्समासार्थ इति भावः समानाधिकरणानामित्यस्य शेष इत्यस्य चापरामर्शे
नेदं अन्तरंगपक्षमिति मत्वर्थे वा पूर्वस्येति नारब्धमिति कर्मधारयेणैव पुंवत्त्वमविसिध्यतीति भावः बहुव्रीहिसंज्ञे वेतिः देहवारणार्थं
बहुव्रीहाविम्माक्षणपकं तत्रैर तदभावेयतिपदोक्तस्याभावात्मतिपदोक्तत्वार्थमेव वा इदं कार्यमित्याशयः महाविनिमित्तेल क्षण
इतिभाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे इतिव्युत्पत्तेरिति भावः न शब्द इति तत्रत्यन्यपदार्थे पाकिंचिदर्थमादाय स्यादेव भाषितपुंस्कत्वमिति
भावः विनामइन्द्रनिमित्तेनेति शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः पद्यव्यक्तिमात्रबोधकत्तोहघेति रसिकादिशब्द एव तत्प्रवृत्तिनि
मित्तं तदभाव एवे वान तुल्यवस्याविषयं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः व्यवस्याशब्दा विति भाष्यस्यापि व्यवस्याविषयप्रवृत्तिनिमित्तकाविम
र्थः नहि स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमरूपव्यवस्या कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं भवति दिङ्नाम्नां सर्वनामत्वमवश्यमेष्टव्यमिति तात्प
र्यकस्यपदिसनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युरिति भाष्यस्य स्वारस्यात् भाषितपुंस्कत्वमिति प्रश्नः दिग्वाचकपूर्वादीनां पृथीम

टी.२ ख्यभागावधिको यश्चलादिपर्यन्तदेशरूपोऽवधिविशिष्टदिग्विभक्तिरिति भावः। अवस्याकृतावितिः अवस्याविषयप्रवृत्तिनिमित्तेस
मानेऽस्यार्थः। ननु रूढयैतेषामतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षरूढयेत्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षदिग्वाचकत्वं हि तत्त्वमिति भा
७१ वः। विषयवशादिति। दिगादिरूपविषयवशादित्यर्थः। अस्य दिक्शब्दत्वमित्यनेनान्वयः। भाष्ये यदा दिग्वृत्तिरवस्थो विषयप्रवृत्तिनि
मित्तं स्यादित्यर्थः। आकाशवदेकस्येदरित्यस्यार्थः सोपाधिको भेदः। उपाधिश्च पृथिवीमध्यं तस्मात्स्याप्रच्चत्वारः प्रदेशाः एवं च तत्रा
प्युदयाचलसंनिहितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तं अवधिरूपरविपृथ्वीमध्यमेकमेव। एवं च पूर्वत्वमित्यं दिक्शब्दत्वं च विशेषणतया दिक्
बोधकशब्दत्वमेवेत्यभिमानः। दिक्शिष्टेति। दिशि रूढ्या दृष्टस्यार्थः। यो दिशमिति। दिगतिरिक्तमर्थं प्रवृत्तिनिमित्ततया पियो
नाश्रयतस्यार्थः। एवं च तत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यक्तिमात्रशक्ततया गासमानायामाक्रतोऽभाषितपुंस्कत्वाभाव इति भावः।
सर्वनामत्वं तु भवत्येव पृथिवीमध्यात्तत्सर्वपर्यन्तदेशरूपोऽवधिविशिष्टदिश एव पूर्वादिशब्दवाच्यत्वेन अवस्थाविषयत्वादतेरिति दिक्
भाष्ये कृच भावावा यो वेति। शेषाधिकारस्य बहुव्रीहावेवेत द्विधेति भावः। तत्र तेनेदमिति सरूपक्रियायामेवेति। इदं च स्वोक्तोदाहरणवि
शेषाभिप्रायं अत एव करणे कर्मणि प्रथितमयशस्मात् क्रियामात्रमेवेति। इदं च स्वोक्तोदाहरणविशेषाभिप्रायं अत एव करणे कर्मणि
प्रथितमयशस्त्वादिप्रयोगाः संगच्छन्ते। अत एव भाष्ये क्रियाभिधानादित्येवोक्तं सिद्धः। समास इति। पूर्वसूत्रेणोक्तं विकल्पं दर्शयति पा राम:
क्षेऽपि सहपत्नादित्यविरूपायां गत्वनभिधानात्समासो नेति भावः। समर्हात्मप्यानप्य वर्त्तेति सुप्सुपेत्यधिकारादनुवृत्तः परस्मादृहरति ७१

त्वादिति भावः अन्यपदार्थापेक्षत्वादिति। सुबन्तमन्यार्थस्यानपेक्षेति तिर्थः नत्वपयुक्तादितिरत्यभिमान इति शेषः उपसुक्तादन्यः शेष
इत्यर्थस्य शेषेदिति सत्रे भाष्यकर्तैवस्यापपिठ्यमानत्वात्ते आवत्वाशेषाधिकारस्यादित्यव्ये थं इति पूर्वसूत्रस्थ कैयटभाष्ये चेति गा
ह्निकाज्ञापने तत्स्मात्कैयटभाष्यार्थं वेति अत्रैकदेशयुक्तिः द्वे पधिकरणपात्स्ये वैरान सिध्यतीति अस्य सत्रस्यारभ्य कलेऽनेनापि कैय
भावः सिध्यतीत्याशयेन वार्थेद्वन्द्वःभाष्ये वार्थ इत्यच्यतेरति उभयत्रापि साहित्यं समं हो विशेष्यः स च समाहारेतुच्चतावपवमे दोन्यत्रतु
विपरीतइत्याशयेनेदं पद्यपि चार्थो स तन्मतो विशेषणं च जयापि चार्थे इत्यस्यनन्तरं शेऽस्य थेइति कोध्यं पूर्वपक्ष्याह पाठेनापीति
अपि नापाठेन तत्स्याःकत्रैमथक तेसू चितं। स्वरादिचा घोराकृतिगणत्वात्त अभिधेयवत्तद्विशिष्य वल्लिङ्गादिकं वक्तव्यं विशेष्यस्य
चार्थस्य लिंगादिरहितत्वात्तदुक्तमशक्यमिति भावः नेदं भाष्यं समाहारविषयं तत्र नपुंसकत्वैकवचनयोर्नियतत्वात्तत्स्मादित्त
रेतरयोगविषयं तत्र च तत्र चार्थस्य विशेष्यत्वे संगच्छते नामयेति गोध्यं समुच्चित्तुद्रव्याश्रयेरति समाहारे तु लिङ्गसंख्यावनिकं व
चनमपि ठकृश्चेमादौ एकवचनप्राप्तेन योगतः समाहारस्य निर्देशाज्जायकसिद्धमिति इतरेतरयोगे ठिषये एवपूर्वपक्षसि
द्धान्ताविति भावः एवं चेतरेतरयोगे समाहारे च द्वयोराभेदमापन्नएगोच्यते रत्याहुः चार्थसम्भवादिति। अत एव तत्र ठिपे ह च स्यप्र
योगः याज्ञिकत्वसमानाधिकरणं वैयाकरणत्वरामाज्ञिकइति चोधइति भावः स च वा के च शब्द बलात्समासेसमासवत्त्वादिति
वोध्यं नैयाकरणशब्दस्येवेति अप्पर्हिनत्वा समायां तु अस्याखादाज्ञिकशब्दस्यैव समन्वादिति बोध्यं। नैयाकरणशब्दस्ये

वी.२ वेति अप्पहितत्वात्समासायातन्त्र स्यात्तत्र षष्ठिकशब्दस्येव सत्स्यादिति बोध्यं विशेषेति। चार्थे इतिव्यधिकरणधर्मबोधके सर्वे कार्शं भाष्येऽशे
षत्वादिति। समासस्य द्वः सुकृतदुष्कृतेऽइति कृताकृतशब्दयोस्तयोरूढिरिति भावः। नन्वत्र वैयधिकरण्यात्कथं तेनेन नित्यस्य प्राप्तिरित
७१ आह। कर्मसामान्येनेति। कर्मसामान्यस्य विशेषाश्रयत्वादिति भावः। मिते। धर्माधर्मलक्षणे। समुच्चिते। मातापितरामिति क्रियायाः समु
च्चिते केचित्तु कृताकृतेऽइत्यस्य पापपुण्ये क्रमेण कृताकृतेऽइत्यर्थमाहुः। अतिप्रसंगइति। इदं संज्ञातिप्रसंगइत्यर्थः। ग्राम श्व पुरुष
पशुमिति वा केपि परस्परसाहित्यसहपेतरेतरयोगे यदा नांह द्वन्द्वे इ संज्ञा स्यादिति भावः। दुःखेनेति क्लेशेनेत्यर्थः। अस्यायातेन महानुस
त्रियस्येति फलितं। सुरायाइति शेषषष्ठी। सुरपेसर्थः इन्द्रादीनामिति भाष्ये लोकानां याजनकेइत्यध्याहार्यमिति भावः। धवखदिरयो
रिवात्रापि सहविवक्षा स्यादत आह ये यौरिति युगपदनभिधानादिति परस्परस्य ज्ञानसहशज्ञान समर्थस्य पशब्दप्रयोगइतिभा
वः। विप्रतिषिद्धत्वादेव युगपदभिधानानुपपत्तेप्रयस्यानुपपत्तिरत आह आरादिति। तत्र चरूरसमीपयोर्वर्ततेऽपुरेति चिरातीतभविष्य
द्वासन्नयोर्वर्तते सुखप्रतिघातेनेत्यादिना सुखप्रतिबंधिकायास्तन्नाशिकायाश्च सामग्र्या दुःखजनकत्वं दुःखप्रतिबंधिकायास्त
न्नाशिकायाश्च सुखजनकत्वं सूचितं एवं दुःखसुखजनकसामग्र्योर्नियमेन सुखदुःखप्रतिबंधकत्वादिचसूचितं एतेन भाष्ये तौ एवः
रोगौ तौ सुखस्य वह्विरहस्य सयात्त षष्ठीसमासे कथं सामानाधिकरण्यमत आह हन्तावितिअयं भावः सामानाधिकरण्यं नाम विशे ७२
ष्यतये कद्रव्योपस्थापकत्वं तच्चात्राविद्वेयक पूर्वपदेन स्वार्थमनुपस्थिते रितिन दोषइति। अन्ये त्वरी त्वादिरूपारागमपीसे कशेषो

विवारणीयः । द्वंद्वारंभसामर्थ्येन वाक्यीयस्य समानार्थत्वस्यैवाश्रयणादिति बोध्यं ननु अत्र पक्षे पयश्चौ चेत्येवं वाक्ये समासार्थमिति तत्राविसा
मानाधिकरण्यमस्त्वेवेत्यत आह लौकिकं चेति । एवात अनेकार्थबोधपरमुक्तमित्यर्थः इदं त्व लौकिकं वृत्तिसमानार्थकमेवेति भावः । शब्दा
नामेकरूपत्वे विप्रतिषिद्धमाचार्यदाह विप्रतिषिद्धार्थ्या इति । तदप्युपपादयति परस्परेति भाष्ये निरवह्नेपतीतिवुद्धि तरेति शेषः । ननु निरू
ढौतासर्थं वेदयोहगादः अपोह अत इतरभेदस्तच्छब्दानां नचेनिरूढिहेतुर्लभेमत्यत आह एकस्मिन्निति । विरुद्धानामिति । नहि सहानुभवा सं
भवः शब्दानां । नचे निरूढिहेतुर्लभेमत्यत आह एकस्मिन्निति । विरुद्धानामिति । नहि सहानुभवा संभवः शब्दात्सहगोधेमतिर्वधक्रतिभा
वः एकासंज्ञेति । एकोवाचकः शब्द इत्यर्थः ननु वाचः क्रमेण नगाव्यमतीतियोगपद्यविरोधीत्यत आह अभिधानक्रमेति अभिधेयक्रमः
अभिधेयज्ञानक्रमः क्रमवदर्थावगमादिति क्रमवतोर्थावगमस्य सत्वादिमर्थः भाष्ये स्वक्षग्रहः सार्थकोनिवृत्त इति अर्थेन सह
निवृत्त इत्यर्थः एवार्थकः ननु तस्यानिवृत्तावपि एकेन शब्देन समासरूपप्राप्तिपरिकेन ठोबोधितादिति द्विवचनमविष्यतिरतिचेन्न । से
मासस्य समर्हे शक्तावपि स्वसादीनामवयवतः अवबोधेन एकप्रातिपदिकज्ञानबोधविषयत्वाभावदृसभिमानात् । तस्मादिति विनि
गमनाविरहाद्युभयोरप्यनेकार्थत्वमित्याशयः आगमेन अनोपाकनीयप्रमादवेदगाकेन । एतेन धावेत्या दावपि द्विवचनानुपपत्ते
स्वरूपत्वान्न्यूवंस्मात्को विशेषइत्यपास्तं भाष्ये द्यावाहेति । द्यावाक्षामाप्रथमेऽस्मिन्नेनेतिमंत्रस्यमिदं । द्द शब्दोऽसमासघोतकः इतरे
तरायेक्षयोभयत्रापि द्विवचनं मयमेद शब्देन द्वितीयेविदस्मे शब्देनव्यवधानात्समासाभावः प्रधानेद्यावापृथिव्याविस्मायमंत्रार्थः

वी०२ पयोक्तं सविंतं केमुतिकन्मायं । उक्ताछेति । एवं च युगपदधिकरणवचनतायाः सत्त्वस्येदमनुमनुमानमनुमापकमित्यर्थः साहचर्या
दीति । घावाहक्षामेति वाके परस्परसाहचर्यं न घावाचिदस्मे पृथिवी सत्र साहचर्ये णा द्विवचनानुपपत्ता चन तथा कस्मनाश्रीपते च
७७ त्किं समासे वृक्षव्यमिसर्थः । ठंहेनेति ठंहरूपसमुदायेनो भद्रता वयमेरः समहरूपोर्थः सक्षादिशब्द क्रमोच्चारणेनयथ पिक्रमणावु
ध्यते न घापि ठंहरूपे कर्मातिपदिकजन्यगोधविषयतो याठ्योः सतेन द्विवचनाद्युपपत्तौ युगपद्वचेमानाभाव इति भावः एवं च
उन वादीरवमते द्विवचनादिकमुपपद्यपयुगपदधिकरणवचनतावादेरूषपितुं तन्मतमनुवदति सोपि च यों न्यग्रोधो पि व्यर्थ
इति । इति तवमतमिति शेषः । पठितं हीति न्यायेवं खौ कुरुवेदस्यर्थः पत्रलघुविवरणोस्य पक्षः स्य स शब्दघटितो ठंहरूपः समुदायइन्यर्थः
अर्थः अवयव समुदायार्थः एवं न्यग्रोधो पीलपि श्वाख्येयमिति चान्यग्रोधो यी संशयस्पर्वेव पर्याप्तेः पठित हीमा देरनुस्यानाप
त्तेश्च न च प्राग्रुक्ता शपमविदुषो पगपठ्वचनतावादिनो यं पूर्वेपक्ष इति वाच्यं तत्समाधानकाले पूर्वोक्तस्वाशयप्रकटनेनैवस
माधानस्योचितत्वेन या भ्यामेवान्तैकोर्थः स्ता भ्यामेवापरा यीस्यादि तत्समाधानपदयंप्यासंगतेः तत्र ग्रथस्वारस्येन युगपद
धिकरणवचनतावादिनएवैतन्मूर्वेपक्षे सिद्धो निलमतीतेः ननु स्य क्षस्य न्यग्रोधयोः समयार्थत्व मिति वदतो न्यवा चकत्वमसिद्धमन
आहस्तो किकादिति । नन्व स्यान्मरूपत्वाभावेन स्य क्षस्य न्यग्रोधत्वादिसत्तुपपन्नमत आह स्य स शब्दस्येति मा ब्वे स्य क्षशब्दस्य णमः
न्यग्रोधार्थत्वं कथमिति प्रश्नोपयादकं पाकचतेति पतञ्जस्यर्थः तत्र आचष्टे शब्दार्थो वसायेतिशाब्दार्थसंबंधग्रहणोत्पर्थः स्य सोपि ७३

न्यग्रोधशब्दो ह्यप्रयुज्यत इत्युक्तं तत्र दर्शनमुपपादयति लोकव्यवहारेऽभ्येति · पूर्वोक्तेन शब्दप्रयोगक्रमेणैतदर्थज्ञानक्रमाद्युभयोः
क्रियान्वयो हि वचनवचनस्याशिष्यमिमनः भाष्ये तुल्यत्वाहिकारणमिति दर्शनानुरूपं कारणमपि तुल्यमित्यर्थः तदाह नु सोऽसौ केतिपु
नुर्भाष्ये शंकते नवै लोक इति किंयुक्तमेतदिति · युक्तं पुनरित्यत्र काकामशनो यंगपदितिभावः भिन्नरूपत्वादिति त्यक्षोऽद्यपत मित्या
दौ सविभक्तिकं समासे निर्विभक्तिकमित्यर्थः भिन्नप्राकृतित्वादिति · तत्र भिन्नोपस्थितिजनकाशक्तिः । समासे एकोपस्थितिजनिका
सेत्यर्थः भाष्ये त्यक्षे णान्यग्रोधस्य न्यग्रोधमयोग इति · समासशब्देन न्यग्रोधरूपार्थस्योक्तत्वान्न्यग्रोधशब्दप्रयोगेनोपपद्यत इत्य
र्थः युगपदभिधानमनुक्तिम्बकिरहेतस्तत्राह न्यग्रोधशेति · भारोद्यत्रिति · इन्तेरसंनिधानेएव शक्त्याविर्भावो न तु केवलस्यापीतिभा
वः किमिमौत्यक्षावेवेति भाष्यस्यमुख्येत्स्यमाविरर्थः नलुनतइति · न प्रमाअयोधपतीतिरेवनस्यादतो न्यग्रोधशब्दप्रयोगश्राव
ण्यक इति बोध्यं गौरास्याप्यस्यत्वक्षन्ययोधाविसादौ लोकव्यवहारे परस्यमस्ति तत्तानुरूप्यसमकतया भाष्ये सदेह उक्त इत्य
स्येप्रतीतावितिसमुदायेन तद्योपस्थितिरित्येवानभवो न तु प्रत्येकं व्यर्थतानुभवत्यर्थः समासस्य चानेकार्थेति अनेकार्थबोध
कत्वाधिदित्यर्थः उभ्यत्रावयवभेदे समुदायाभिधानशक्तिरुभयोः पर्यासा क्रमप्रयोगवभिदिपिपदैः कृमेरौकैवबुद्धिः समूहालंब
नज्ञानवदिति भावः द्विवचनमित्यर्थ इति अतएव हि एविवीससमगत्यावोपपत्तिरिति भावः द्वितीयबोधस्तत्र एकत्र सामान्यपदैः
अप्यत्रद्यावापदेन अतएव संनमेत इति द्विवचनोपपत्तिः देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च तिष्ठत इति वत परस्परनिरपेक्षा इति मन्ये

बी॰२ धविच्छिघतोऽस्य स्य श्वेतस्तु क्तेन्यग्रोधस्यच्छेदनान्वयेऽस्त्सोपेक्षापाऽभावमात्रेणापरस्परानिरपेक्षत्वमित्यर्थः नचैतावतोक्तेहरहर्नयमानइत्या
७४ द्येकार्थसमासप्रसंगोवारितोत आह तत्र चेनेति चेनाप्य चेनायोगिति। चं विना योगस्यार्थः कश्चित्तु विनापि चेनेत्येव पाठः ननुसमुच्चये सामर्थ्या
त्कथं समासप्राप्तिरत आह सामर्थ्ये हीति इदंतु चिंत्यं कृतः सर्वोमत्त्रिकपेक्षादोसमासापत्तेः किंच क्रियाद्वारके सामर्थ्ये दध्योदनादा
विवसामर्थ्यं स्यद्वारभूतक्रियायाः एषकुप्रयोगानापत्तिः किंचैवं सतित्तस्य चार्थपदत्रियस्मुक्तापुनस्तदर्थमस्त्सेसमुच्चयोह्लेत्वासंगति
रेवगर्भार्थं न सौत्रेणातद्यमतीतेः किंचगामश्वंसरुषंपश्युमित्यत्र सर्वेत्र नेरपेक्ष्येसमुच्चयोपि कपं समुच्चये एकत्र सापेक्षत्वात्ताभ्यांस स श्वेतक
क्तेइतिन्यग्राधोहरणतामिसुपक्रमोक्तो हुनस्य रुश्वेतिताम्यतरइतिभावः न्यग्रोधश्वेतक्तेइति प्रश्नोद्दरणतातैमिस्मपक्रम्यन्यग्रोधश्वेतक
क्तेइत्यर्थः अन्वाचये सत्तोपश्वेत्स्कक्तेइति पाठः सापेक्षोयुमितिमधानीभूतक्रियायेत्यर्थः तदाह पदाविति इतरस्येत्यस्यतद्देत्यादिः भि
न्नकर्तृतयाभिन्नक्रियान्वयितयातत्रैवसामर्थ्याभावे पुनरमाह अत्रेकस्य परस्येति इदं समुच्चयेपि बोध्यं एवं च समुच्चयेप्यनेकस्यवा
र्थेद्वन्द्वाभावात्समासपरिहारइतिप्रायक्रमसंगतमेवेतिबोध्यं परस्परमपेक्षा ताभिति एतेनस्पेक्षासामर्थ्यवादेऽन्यानुपपत्तिरित्यपा
स्तं परस्परान्वयित्ववत्तु इतरेतरयोपरस्परापेक्षत्वस्यापि वाप्यपेक्षात्वात्सा च म हतेस्सेवेतिभावः एतद्विषयेपश्चसमुच्चयादोदर्शित एवप
रस्परापेक्षोणामित्यनेन समुच्चयाद्देलक्षण्यमुक्तं अत एवभाष्येऽस रुश्वेतस्तुक्तेगम्यत एतन्यग्रोधश्वेतिसमुच्चयस्याकारः प्रदर्शितस्तेन से रामः
कः परसाहित्समपेक्षतेन परस्तरसाहित्समिसुक्तं अपिचानेनसमुच्चयेसाहित्सं विशेषणमिसुक्तं न्यग्रोधसहितः स्यक्ष इतिहि तदर्थः। ७४

अतोपितन्नसमासःचार्थप्राधान्येपिनैतत्समासप्रवृत्तेःइतरेतरयोगस्यसरूपंप्लक्षन्यग्रोधश्चेत्येकेगम्यमानएततत्रप्लक्षोपिन्यग्रोधस
हायोन्यग्रोधोपिप्लक्षसहायइत्याकारःप्रदर्शितःअनेनोद्भूतावयवभेदसाहित्यस्यविशेष्यत्वमितिदर्शितं·एवंचसमुच्चयान्वाचययो
श्चकारोद्योतकःअन्ययोस्तुवाचकत्वंतदर्थस्यविशेष्यत्वादितिबोध्यंतस्मान्नग्रामश्वमित्रादीनांसमुच्चयःविनिगमनाविरहेतास
र्वेषांपरस्परसाहित्याभावात्अहरहःशब्देनतथैवप्रतीतेःचार्थसाहित्यावगतिसद्भावेनसमासप्राप्तिशंकाठहरेतुचशब्देनसाहित्यंबो
केयत्रप्राधान्येनभासतेतद्वन्द्वोवाभावेचसमासेनतत्रसमासशास्त्रप्रवृत्तिःचकृतार्थेचतेशानानेकसुबन्तसत्त्वात्ग्रामश्वमित्यादौतु
अहरहःशब्देनसाहित्यंगम्यतेननुचेनेतिभाष्यार्थःसमुच्चयेपिशाब्दबोधेएकत्रैवसाहित्यंबुध्यतेएकोत्तरंचप्रयोगात्तस्यनेकसुबन्त
स्यप्रधानभूतचार्थेहेत्वभावात्समासाभावइत्ययमर्थश्चभगवतासमुच्चयान्वाचयस्वरूपनिरूपणेनैवदर्शितःअतएवं
सन्नियोगशिष्टपरिभाषापिन्यायसिद्धेतिभाष्यतात्पर्यं·इंद्रस्त्वष्टावरुणइत्यादावपिपरस्परसाहित्येनैवलोकपालकत्वंबुध्यतइतिबोध्यं·
तत्रापीतिपरंत्वनुद्भूतावयवभेदमितिभावःभाष्येसमाहारेपीतिपृथग्वाक्यं।अत्रस्प्लक्षोपिन्यग्रोधसहायइत्यनुकृष्यते।अनुद्भू
तावयवभेदसाहित्यावगतिरितिविशेषोनुद्भूतावयवभेदमेवसाहित्यंसमाहारशब्देनोच्यतेतदाहकिंपुनरितिद्वन्द्वइतिशेषःसूत्रारंभे
प्रयोजनांतरमाहतत्रापमपीतिद्वंद्वैकवद्भावइतिग्रंथेनपक्षांतरेगौरवंप्रदर्शयतइत्याह।युगपदिति।नचविषयेतिनियमार्थमित्य
र्थःवस्तुतोद्वंद्वैकवदिसस्यसर्वोद्वन्द्वोविभाषयैकवदितिवचनेनकार्यमित्येवार्थस्तितिनदोषःनेकश्चिद्दोषइतिएकारशब्दानांनिसवद्ध

75

षि॰ २ वचनांतत्वादितिभावः न केवलाप्रकृतिरिति समर्थाद्वचनमिष्यत एवात आह द्विवचनमिति उभयोः संख्यापरत्वे द्विवचनं संख्येयपरत्वे बहुवच
७५ नं प्राप्नोतीत्यत आह एकवचनमिति भावः षष्ठीसमास इति सहस्रागांशतमिति विग्रहः संख्यायाश्च स्त्रीयस इति शतस्य पूर्वनिपातः तद
स्मिन्नधिकमिति सूत्रे भाष्ये षनितमेतत् भाष्योक्तं नहि द्वंद्व इत्यस्य सोर्थीत्यर्थः एवं सिद्धलिति वार्त्तिकोक्तेस्तदभावकस्यनेमानाभावात्
तिष्यपुनर्वस्वोरिति एकविंशत्यादावितरेतरयोगत्वेन अनभिधानादिति बोध्यं द्वंद्वतत्पुरुषाभ्यां स्वरभेद इहेष्यत एवेति केचित् परे
तु तत्पुरुषत्वे स्वरो न सिध्यतीत्याशंक्योक्तं नहि द्वंद्व इति भाष्योक्तेः स्वरभेदो नेष्टः उपक्रमे कोयं समासो द्वंद्व इति सिद्धान्त्युक्तेरत्र द्वंद्व एवे
त्येवार्थः सिद्धलिति सिद्धांसेकदेश्युक्तिरित्याहुः उपसर्जनं पू॰ विषयेपप्रयोग इति यद्योर्विपर्ययेण प्रयोग इत्यर्थः सूत्रप्रसाख्याने
उत्तरग्रंथात् स्यानमाशंकाह इदानीमिति नभिघत इति वाक्यापेक्षया प्राधान्यलक्षणभेदत्वान्न भवतीत्यर्थः ननु दाह राजापेक्षयानव्य
तिरिच्यते इति व्यतिरेकोत्र भेदमूलकसंबंध एवं च राजनिरूपितभेदनिबंधनसंबंधवान्न भवतीत्यर्थः विशेषणनिष्ठ एव संबंध इति भावः
परेतु षष्ठीमनुवर्त्तनेन समस्यमानस्य मूलकमप्रसक्तस्याप्येन सुवर्त्ततेन समासस्तन्निरूपितसंबंधार्थकषष्ठ्यंतस्य चरितार्थत्वेति तदेव षष्ठ्यंतं प्रथमानि
र्दिष्टं न प्रधानमिति एवं च ग्यौ स्त्रागुणेति सूत्रस्य समानाधिकरणेनेत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेव समानाधिकरणेन षष्ठी एम॰
समासाप्राप्तेः षष्ठीति सूत्रे मत्वा समासप्रयाणादर्थाभेदादिति भाष्यस्यायमर्थः अर्थस्य पुरुषस्य राज्ञा भेदाभावात् नजनिरूपितमे ७५
दनिबंधनसंबंधवत्ताभावात् किंतु धनादिनिरूपितसंबंधवत्तादिति संबंधस्य विशेषणनिष्ठत्वादित्याहुः यत्तु अर्थाभेदादिति अप्रधा

नपदोपसर्जनपदयोरितिशेषस्तस्माद्धस्तन्नन्य थमानिर्दिष्टमितिसूत्रस्यभाष्यविरोधात्‌·वात्वसंबंधिनिरूपितामाधान्यस्यान्नाविस
ताच्चपूर्वकत्यामिध्यानयोःपयोपनायेत्‌अशामली कारत्वाच्च अस्याञ्ञ·नरपः अवरणाद्विवाएनुपपन्निमाशंक्याह किमितितंत्रेतरनिर्दे
शेलस्यसत्वन्नोधाविस्यादिसिध्यर्थंयत्किंचिदपेक्षयास्यात्वमतिशयस्तुयान्नापेक्षयाअतनंत्रेलस्यलमेवोपान्नायेक्षयेतिबोध्यंमते
एवंशंखदुंदुभिवीणानामित्यस्यसिद्धिस्तस्येतत्रांत्योसूक्तः द्वयोरित्यस्याविवक्षावदतिशयस्याप्यविवक्षोवित्यादित्याद्धः भाष्येदुं
दुभिशब्दस्यायीति·नचैतत्सूत्रत्वंभावेपिद्वंद्वेधीत्यस्यप्रवृत्त्यादुंदुभिशब्दस्यैवपूर्वनिपातःमाप्नोतीतिसपरिसंगतस्तितिवाच्यंपूर्वयोः
पूर्वंद्वंद्वंततोवीणाशब्देनद्वंद्वेतस्यपूर्वनिपाताप्राप्त्यातेदुक्तेः तद्धनयन्नाह कदाचिदितिा अथान्तेत्र मितिभाष्याशयमाह अतंत्रे
इति·अस्याव्रतेनियरत्वादस्यैवप्रवृत्तेरितिभावः मृदंगशंखतूणवाइतिपक्षेद्वंद्वेपिभाष्योक्तरीत्यैवसाधुत्वंअतंत्रपक्षेत्वारोपितातिशये
नरपूपाएयरोदक्षार्थः स्वरितादितिसूत्रेनुदात्तानामितिवहुवचननिर्देशवत्‌·तन्नेतरनिर्देशेवहुषुनियमायंभाष्येउक्तंअस्याजि
तिवस्याप्यमातियतः कुतश्चित्सर्वस्याप्यस्याचत्वात्सामर्थ्योदतिशयमतीतिरेवंवद्वयोरित्यंशाभावात्‌शंखदुंदुभीत्यादिसिद्धिःए
वंचद्वयोरित्यंशत्यागएवैकमतिशयोविवक्षितइतिनात्स्यर्थं·मृदंगेत्यादौत्रयाणांसमासेतुशंखस्यैवपूर्वेनिपातइतिबोध्यमितिप एमः
रेनियतत्द्धमेतिजातिप्राधान्येहितदाश्रयसर्वव्यक्तीनांविनिगमनाविरहेणान्तरीयकत्वाद्बोधइतिभावः तदाहलक्षणोनि·एतदु
दाहरणावच्छिन्नधितजासवच्छिन्नेरुविग्रहस्याचरितार्थत्वात्एकस्मयुगेयदवधवधिमन्त्रावासमवाच्यअसस्यावधित्वेप्य

वी॰ २ कस्य व्यवधानात्तत्पुनस्तत्रैवात्र हन्तेरिति भावः अक्षिपक्ष्म इति एतत् उदाहरणाबहिः अनन्तरं धिष्ण्यक्रिविषयकल्पनाभेदेन तेषाम
७९ वारितार्थो मूनः पुनः प्रवृत्तिरस्येवेति भावः वक्तृतो वाचनिकमेवेदं जातिपक्षे व्याप्तत्वान्निर्विनेव तज्ज्ञा साम्रय सर्वविषयकत्वसंभ
वात् उदगयनस्याविद्यस्यानुपयोगादाह लोकिकेति वेद दर्शनेति आसनोपस्यमुखमासीदित्यादि वेदे दर्शनं अभीप्समार
स्तुचितमत आह अर्थस्येति एतत्वेति अत एव तत्सहत्वे प्येकादशेन्येवावहुश्रीहौ द्वित्वाद्यादिसिद्धिश्चेत्याहुः पदाविश्वस्ये
तिदेवस्य पक्षमेकमेतस्यानत्व संभवः अविश्वदेवोपस्येति विग्रहः न संज्ञायामिति कप्प्रतिषेधः दृशृकद्रु इति· डोम्रक्रगुणाकोपस्ये
स्यर्थः अत्र हि तद्धिपोगुणाक्वविसादनियमो विशेषणात्वस्या पुत्रभार्याशब्दाव पिगुणावचनाविति भाष्यात् यः जन्यपुंस्त्वधर्मभो
ग्यत्वीतपोगुणत्वादिसत्वे निष्ठापदयमिति भाष्ये· बहुव्रीहौ आच्छादनभिन्नजात्यादिभ्यः परमुत्तरपदं क्तांतमंतोदात्तं कृतादीन्व ते
पितेति सूत्रार्थः कडारः कडारशब्दस्येति· बहुवचनसामर्थ्यं दजहत्स्वरणाश्चत्रिणाइति वदाअपणीयेत्यर्थः ॥९॥ इति श्रि
वमरसुतसतीगर्भजन्मागौजीमद्विरचिते भाष्यमञ्जयापदोते क्षितीपाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं· पाद्यम्नसमासः ॥ अनभिहिते·
त्यवाचेतिम योजककर्मेत्यर्थः करणाभवनयेस्यैवाशस्यशक्षेनारंभवादीस्वरूपार्थयोः प्रसिद्धत्वेपि तस्यानेकार्थत्वात्सिद्धं रामः
त्यभिमततमर्थं तत्मुखेनवाचपित्वा सूत्रं प्रसक्त्यानं मश्न इति भावः अर्थं चतुष्टयासंभवादिति· तद्विषयत्वासंभवादित्यर्थः
भाष्ये विहितस्याभावादभिहिते इति· लौकिके प्रयोगे लाघवदानादरेणाभवत्येवतथाप्रयोगः विहितस्यतु नेत्याशयेन तद्दुरूक्तं न ७९

संभवतीति।ताभ्यामिति शेषः कस्यापि तद्धितस्यान्यायेनो क्तस्य संभवाद्यर्थविशेषणाग्रमनत्राह गतसर्ग इति विरोधकाभावादिति पर
देशरोधकाभावादित्यर्थः अण इति इदमुपलक्षणमिञ इति बोध्यं सत्यपर्णा शब्दे समासे तद्धिताभावात्कथं वीप्सावगतिस्तत्राह समा
सेन तित्तिनन्तुस्व वं योक्तार्थानाम प्रयोग इति न्याये सति तत्रारंभानुपपानात् किंप चत्वावदिति ग्रंथेनात आह आरंभवादीति तथावत न्या
ये फलाभावेन तन्न्यायस त्वेन मानमित्यमित्यानः भाष्ये न चात्राप्तिनेतिवर्ति पदार्थानामन्यपदार्थेन संसर्गत्वात्स्वशत्वाभावेन वरि
र्भूतास्ति रसामानाधिकरणपाभावइतिभावः यक्तपे यदेनास्तर्थस्य तत्रैवान्यपदार्थे एवांतर्भूतता दित्युक्तं तदनुपपक्तं वहुव्रीहो
वस्तथानं तर्भावस्यमतुप्यत्रेभाष्ये उक्तत्वात् तत्र हित हित्ताथ द्विग्वयेक्षपापंचगुणिसादेव हुव्रीहेरंतरंगत्वमुक्तविशिष्टस्यषष्ठ्य
र्थस्य तद्धितार्थत्वादस्सर्थावश्यायेक्ष्योद्विगुनाषष्ट्यर्थमात्रायेक्षत्वबहुव्रीहिरिकैयगः स्वार्थस्य संसृष्टत्वादिति अन्यपदार्थे
नेति शेषः स्वार्थोपवर्तिपदार्थः अत्रोपसंक्रांतत्वे हेतुः तच्चनियमेन विशेषणत्वे भाष्ये द्वितीयमर्थमुपसंक्रांतमित्यस्य तस्यापसमि
तिसत्त्वस्य द्वितीयपदवाच्यमर्थमित्यर्थः तस्माशये नाहसमर्थानामिति न चात्रेति सत्यपर्णा शब्दे तत्ताद शे वक्ष विशेषेकत्वर
तिभावः भाष्ये यं क्तोपक्ता विति अस्त्यापदं शारि फलमित्यमरः प्रयोगार्थेति समते तु विकरणायोतकाज्ञन्य भिमानः वस्तुतो
वद्गुकचोरपिद्योतकत्वाद्योतकविषयेप्ययं न्यायः द्योतकविषयेपि एकेनद्योतितेत्वक्तार्थानामिति न्यायेनापर द्योतकाभाव
इति बोध्यं भाष्यकारस्थितिरित्येननाप्राप्तेयोविधिरारभ्यते सतस्यायवाद इति लक्षणानुसारेणातक्तकौण्डिन्यन्यायमनुक्तेनसत्यपि

77

वि.२ संभवे बोधनमिति तदभावः तन्मते प्यपंन्याय अव्ययकः पर्यो क्तसमासेनाभिहितः सुजर्थइति द्विद शास्यादौ सुजेति इदानीमिति दर्शन्ता
७५ नामनन्यथासिद्धिपरिहारे जातइत्यर्थः अन्यूत्स्वत्विति शास्त्रविहितस्येत्यर्थः लौकिके प्रयोगे लाघवानादराद्दितिभावः एवमेव ख्यातित्व
नीतइत्यत्रापि समावेशः तत्रहि पूर्वमात्मनेपदं ततः स्पष्टं तत्प्रतीतये प्रतिप्रयोगोपि अपूर्वाविसत्र द्विवचनं तु विरुद्धविभक्त्यपेक्ष
यानुवादकविभक्त्यर्थोपसिद्धत्वान्न तद्विहितेन स्यात् नभवितुमर्हतीत्यर्थः अर्हेरुसन्तचक्षे तिवादर्हे लिङ् एकत्वादीनामिति संख्या
वाक्यविभक्तिविधानयोरेकवाक्यत्वपक्षे एकत्वादीनां विशेष्यत्वमवलंबत्यर्थः आदिनाद्वित्वादिः तदाह कर्मणीति एकस्यपदि
तिएकत्वस्याश्रयोपलकर्मैसर्थः अकर्योरितिषष्ठीतिभावः परंत्विदं विंसंबद्धविसत्रस पमीदर्शनेन छोकयोरित्यस्यापि सप्तमी
त्वोविस्यात् तस्मात्प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वेसतितदुत्तकर्मशक्तौ द्वितीयैकवचनमित्यर्थः उचितोऽयं च संख्यांगे च नुषंग्मातिपदि
कार्थइतिपक्षेत्रिकपक्षे तु कर्मणि द्वितीया भवतीत्येवार्थोस्य सत्रस्य ततः कर्मणा एकत्वे तदेकवचनमित्यर्थः संख्याबोधकस्य
इदमेवाभिप्रेत्याये एतन्मते कर्मण एकत्वेइत्यादिकर्मणार्थदर्शयिष्यतिभगवानितिसाङ्गः नार्थइतिप्रधानार्थस्योक्तत्वेन विशेष
णीभूतार्थानुक्तावपितेन न्यायेनातिप्रसंगविरहात् तन्मात्रबोधनस्य प्रथमयासिद्धत्वाच्चेतिभावः तदभिधानायेति उक्तार्थानामि
तिन्यायस्तु प्रधानार्थविषयइतिभावः तेषामेवेति तयाच संख्यायाविभक्त्यर्थत्वमसंभावितमितिभावः सप्तमीनिर्देशइति ननु द्विती एमः
याः सत्रेश्रातत्वात्तद्येक्षे च सप्तमीउचितान तेकत्वाये क्षयः किंच संख्यायाः प्रायेण विशेषणत्वस्यैव दृष्टत्वादेकत्वविशिष्टे क
७८

मेरणीत्येवार्थे उचितइति चेन्न· कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विधानानुपयोगात्‌ प्रत्युत नियमार्थत्वापेक्षया एकत्वविशेषणतया विधि
त्वद्वारा आर्थे नियमस्यापि सिद्धिरिति विधित्वापत्तेश्चैवान्वयउचितइत्याशयात्‌· तत्र पक्षे यथा प्रातिपदिकेनोक्ते द्वितीयादयो भवन्तितं
थ्यातिङाद्यभिहितेपि स्युरित्येतदर्थं सत्त्वावश्यकः एकत्वादयइत्यस्यापि ते एवेत्यर्थः एवं च संख्यारहितं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सू
त्रमावश्यकमित्युक्तं भवति· तदितरपक्षेऽप्युच्यते न कर्तव्यमिति· पंचकपक्षेपि सूत्रमाकमिति वक्तुं शिवितिसूत्रे भाष्ये कैयटयोः स्पष्टं पंच
कपक्षे सुपां द्योतकत्वाद्वाचकद्योतकयोः द्योतकयोश्च समुच्चयस्य बलादन्याभिहितेपि स्यादतः सत्त्वावश्यकः वस्तुतस्तु एक
त्वादयो विभक्त्यर्था इत्यस्य सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वेन गौणत्वा इत्यर्थः एवं कर्मादयो विभक्त्यर्था इत्यस्यापि यद्यपि द्योतक
विषयेऽकथितं च इत्यूह्यमिति न्यायेन समावेशोऽरहस्तथापि प्रकृते लक्ष्यानुसारादुक्तार्थानामित्येवाश्रीयते· परं तु अत्र यं न्यायः सूत्रो
ताप्रधानविषयइतिभावः उक्तार्थानामिति न्यायस्याद्योतकविषयेपि संचार इत्यतेविपरीति सूत्रे भाष्ये अत्र प्रफो। ह्यगिस्मा
ख्याभिवारश्चतन्नेवोक्तः ननु प्राधान्यादेकत्वादीनामेवाभिहितत्वं न कर्मादीनामत आह कर्माद्याश्रितानामिति नामभ्‌ वदितीति वाक्य
समाप्ताविति शेषः भाष्ये तेषामभिहितेषु सामर्थ्यादिति सामर्थ्यमत्रोत्रोक्तार्थानामप्रयोगइत्यंस्य पक्षेनापंरोक्षइत्याह एकत्वादीनांहि
ति· द्वितीयादिषु वैषम्यं दर्शयति द्वितीयादयस्त्विति· अनभिहिते कृत्वाद्यभिधानापेक्षेति· प्रातिपदिकार्थसूत्रे तु पक्षेप्यनभिहितइत्यस्य
प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वासंभवेनैकत्वादिविशेषणत्वमितिभावः कर्तरि कत्वमितिपेपि क्रियायामेवेति। द्वा च्य कारकगत संख्या

वी॰ २ मारोप्यन्नैवेति ङ. र्थसंख्यान्वयइति वदन्निति नामपि आरोपमन्तरेण तयोः सोऽहमापि वेति दोषं अन्यथाति ङं. पोऽप्यगतायाः उक्तेऽपि चैव तत्त्वविशि
७८ ष्टरूपनामार्थगतायाः अनुक्तौ तेन तरसंगतिरेकस्यात्तनच क्रियायाः एवं त एकत्वेन तदारोपात्तन्नेपसत्वेन कर्तृगतैकत्वस्य कर्मयुक्तत्वं तस्यापि सा
धने द्वित्वाद्यभावबुद्धिनिमित्तकेन तदनारोपेसत्वात् अन्यथा पचन्तदस्यादो द्विवचनाद्यनापत्तिः अमन्तु आरोपितयाप्युक्तयाः संख्यया पूर्वसंख्या
यावाधान्न दोष आह द्विगत संख्यारोपेणास्य हृदक्षिणात्वादिवत्। एवं च द्वित्वाद्यभावबुद्धेर्द्रव्यस्य निःसंख्यत्वाभावेन साधने एकत
मवगतमेवेति भाष्याशयः तत्र नुति ङ. सुपोर्युगपत्प्रवृत्तिरेकं शक्त्वेनति ङोक्तौ इत्यसंगत आह भाष्ये परिगणने चेति। तथा च ति ङ. इन्द्रिया
दिपरिगणनबोधितायवादविषयपरिलोचनाप तिङ. सन्निपर्यंतेसु पप्रतीक्षतंत्रस्यार्थः अस्तिर्भवतीपरन्त्वस्य प्रमाप सिद्धत्वमाह सर्वे
त्रचेति। छोकयोरितित्वत्रस्यामत्र साधकाशस्त्यात्साम र्थ्यासिद्धिमा श्रेमाहमातिपदिकार्थसूत्रे गोति। अभिहितेप्रथमाभाव इतिभाष्य
स्याभिहिते प्रथमायाभावस्यप्रवृत्ते स्वयांगीकारादित्यर्थः भीक्ष्मदीनामपि कर्मत्वात्कथं प्रथमा प्राप्तिरत आह विशेषणविशिष्ट
स्य कर्टस्येति प्रधानगतकर्मत्वोक्तौ विशिष्टगतमपि तद्युक्तिमेव विशिष्टस्यतद्रूपेसयातिरित्वाभावादिति शंकितुरभिमानः आरंभे दोषा
भाव माहारंभवादितिसिद्धिति। नाम छ्योदितिभीष्मादिपदानामपि द्वितीयोत्पादकसाम र्थ्यंसत्त्वात्वित्यर्थः विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषण
स्यापि द्वितीयोत्पादककर्मत्वशक्तिरूपसाम र्थ्यवत्वं अन्यथा विशिष्टं कर्मेत्युक्तिव्याघातः तत्र नकदेयदोत्तरद्वितीययाभिहितमितिभा रामः
वः तदाहतत्रचपक्षे स्यादिनाविशिष्टगतैककर्मत्वस्य तिपादनेछपामपंप्रयोगस्तत्त्वमतियारनंचनोभयत्र द्वितीया विनेतिभावः अत्रपक्षे ७८

भीष्मपदात्कर्मत्वावचनात्सिंगितस्य द्रव्यगुणस्यैवोपस्थितिरितरस्य न तु विशिष्टप्रतीतौ पश्चाद्विशिष्टस्यैककर्मत्वशक्तिमत्त्वयोपस्थितिस्तत्त्योप
स्थितौ च भीष्मपदस्य तत्र हृद्धितौ यापि सहकारिणीति तात्पर्यं तदा हननस्यापि चेति न तद्विशिष्टत्वं करस्येत्यनंतरं विशिष्टस्य कर्मत्वं चेति शेषः। यथा
कटं करोतीत्यत्र विशिष्टकर्मत्वेन प्रतीयते एवं भीष्मः कटं करोतीत्यत्रापि विभिन्नविभक्तितया विशिष्टाप्रतीत्यात् न च प्रतीयत इति भा
वः पश्चादिति न यावन विशिष्टस्य कर्मत्वं किंतु क्रियायां कर्मत्वेनान्वितयो र्मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति भावः इत्येके
परे तु साक्षात्कारस्य पादेव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादि कर्मैव तु भीष्मस्यापि इष्टयत्कर्म शक्ति विशिष्टस्यैव बोधने
भीष्मपदात्तादृश्येणाभेदान्वयात्तस्याः शक्तेर्वा कार्यं बोधे विशिष्याग्रहः भीष्मकटयोर्बोधश्च विशेषणविशेष्यभावेनैव चकार
कारणाभावेनान्वयज्ञानस्य च साक्षात्स्वशक्तिनियामकाश्रयद्वारा वेत्यर्थोऽन्वितक्रियोधः तदेव धनपक्षेऽपरे आहुः क्रियापादृष्यकृत्सर्वेषां क
र्मत्वे प्रसक्ते कृद्धितीयोपस्थितिः पश्चात्तेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति। पश्चादित्यस्य द्वितीयोत्पत्त्यनंतरमित्यर्थः। अक्षरत्वात्
स्यात् इष्टयत्कृत्सर्वेषां कर्मत्वे इत्यस्य चेत्यस्य परं परयापि चेति शेषः द्रव्यगुणयोः करोतिना संबंध इत्यत्रापि स एव शेषः पूरणीयः
संबंधश्च तदृष्टफलाश्रयत्वरूपः एतेनाचयक्षेप पयःसर्वेषां भावनान्वयः पश्चात्त्याह्निकः परस्परं मनसा विशेषणविशेष्य
भावबोध इति पराः संज्ञानरूपकल्पनागौरवाज्ञानानुभवाद्वैकवाक्यतयेति केचित् तेन यथा द्रव्यस्यैव विशेष्यविशेषणभावस्य स्वीका
रेत्याहुः क्रियांतरे त्तद्विशेषेऽस्मिन्नशयानादिरूपेऽप्रीतिजननात्वादितिसाक्षात्क्रियान्वय्येव विशिनष्टि एवं करणसंज्ञापि साधकं

वि॰ २ ७९ तमत्वारव्यस्यैवेत्यादि बोधंपरं त्विदं चिंत्यं अरुणेनपश्यादीपिकपाव्रजतीसादौ सर्वेषां करणत्वानापत्त्या कारकांतरापेक्षयैव प्रकर्षेण नतु स्वकक्षाया
मपीति स्वयमेवोक्तत्वात् गां पयो दोग्धीत्याकडारसूत्रभाष्यासंगतेश्चेति दिक् अत्र यथेति सामानाधिकरण्यंनाम अनेकस्य पदस्य विशेष्यतयैकार्थे
कत्वयद्भिन्नशक्तिकत्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थस्यापि भेदादेकार्थत्वं भज्येत तस्माद्विशेष्यसमानशक्तिकत्वं तदभिन्नविशेषणानामिति दर्पतितंतो
यथेति यनिपमात्तत्समानविभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादिवत्तद्वत्समानाधिकरणत्वमपि विभक्त्युत्पत्तौ नियामकमिति तत्तदुपपादयति तंतो
यथेति यथा मैत्रीभंगमियात्तधनो निर्धनस्य स्वधनेन स्वसमानतां सौलंकारादीन्करोति एवं सामानाधिकरण्यमपि भंगमियात्स्वशक्तिं तत्रारोप्य स्व
समानविभक्तिकत्वं संपादयतीति भावः नन्वेवमेव हृतः कट इत्यादावपि भीष्मादिभ्यो द्वितीयास्यादत आह भाष्येऽक्तिस्वत्वयेति भाष्यादि
गुणगतमित्यस्य तत्र गुणविशिष्टगतमित्यर्थः गुणगतं कर्मत्वमिति भाष्ये कर्मशब्दः शक्तिपर इति भावः अयं भावः कृञस्य धातोरुत्पत्त्या
प्रकृतिगतकर्माभावादन्यगतेन त्राभिधातव्ये पथ्यत्वातिवास्य क्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तिमतत्तत्त्वं गतासाभिधीयत इति युक्तं द्वितीया
याः प्रातिपदिकार्थतुल्यत्वात्सप्रकृतिमत्प्रातिपदिकार्थकर्मत्वलाभात्तद्देवगोध्यंनाप्यरिति भाष्यं कटमित्यादौ आरंभवादे पूर्वोक्त
षमाप्याप्तिरूपदोषाभावात् एव इत्यनुपपन्नमत आह वस्त्याण इति निरुभिहितेव वचनसामर्थ्यात्तदोषपरिहारि विप्रकृत्य अभिहिते एमः
दोषः तयानभिहितेकत्वादिके वक्ष्य इत्यादौ तस्याः चरितार्थत्वादित्याह अनभिहितैकत्वादीति एकं परयेत्यादौ द्वितीया तु कर्मणोनभिहि ७९
तादेकत्व उक्तेपि भविष्यतीति मत्वा प्रथमाभावापत्तिरेव हृतानानुकर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वे एकत्वादीनां निमित्तत्वं कथमतस्तदुपपादय

पत्तिय स्यापीति॰ प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणीति सामानाधिकरण्येनैकत्वविशिष्टकर्मणश्शक्तिरित्यर्थः वाचिकेनिवोधिकेत्यर्थः
द्योतकत्वपक्षस्यैवोचितत्वात् एकत्वादीनां विशेषणतया भानात् एवं चैकत्वविशिष्टे प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यर्थे तदयेस्समातिरिक्ते
पचैकत्वेह क्षः इत्यादौ तत्रैव स्यात् नत्वेकद्वित्वादौ इत्याहन तन्त्रेति॰ उक्तार्थानामित्यस्य प्रधानार्थविषयत्वादेकत्वे उक्तेपि प्रधानक
र्माभिधानाद्द्वितीयादीनामेतन्मतेपि सिद्धिरिति तदनापत्तिर्नाकाशि॰ एतन्माध्यहरिणाप्येवमेव व्याख्यातमित्याहतदुक्तमिति निमित्तं प्र
वृत्तिनिमित्तं॰ एकत्वद्वित्वे तयोरपि तयोर्ब्राह्मणोदावित्यादाविवैकरूपेणैव भानान्नवोधाहस्मनुभवविरोधी॰ इयं चकल्पनाशब्दशास्त्र
येसाह एवं शब्देति अत्रापि पक्षे प्रातिपदिकैकत्वविशिष्टद्रव्याभिधानाद्दोषस्तदवस्थ्यो तत्राह गुणोपसर्जनमिति द्रव्योपसर्जनद्रति॰
गुणगुणिनोरभेदाद्यैकः पटइति सामानाधिकरण्यं ननु प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टशक्तिमात्तेनैव द्रव्यं विशेषयितुं शक्यं किं तत्रवि
भक्त्येत्यत आह केवलस्येति अप्रभावः इह व्यवहाराप्रक्रियइः इह व्यवहारश्च विभक्त्यन्तेनैवेति विभक्तिसमभिव्याहृतेन गृहीतायाः शक्ते
स्तदभावेनुद्बोधात्पदार्थानुपस्थितिः मा संख्येयमविशेषितं एवं च पदार्थोपस्थित्यन्यथानुपपत्त्याभिहितेपि विभक्त्युत्पत्तिरिति॰ लोक
व्यहारे प्रयुज्यमानानामेव साधुत्वान्वाख्यायकमिदं शास्त्रमितिह व्यवहारे एव च किं मूलमिति निश्चयः॰ भाष्येन नियोगतइति न
नियमतइत्यर्थः प्रातिपदिकार्थस्याशेषत्वात्कथं तत्र षष्ठीत्यत आह कर्मादीति तावन्मात्रमेव शेषइत्यभिमानः अव्यतिरिक्तस्ये
ति॰ अतिरिक्तेन विशिष्टो व्यतिरिक्तः तद्भिन्नस्येत्यपक्षार्थः एवं च कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः शेषइति नात्र षष्ठीत्यव्यतिरिक्तस्य कस्या

वी॰२ प्यमतीतेरितिभाव: अर्थाभावे विसमय परिपालनाय विभक्तौ कयमर्थे तो व्यवस्थेत्यत आह साम र्थ्यादिति। तदेवोपपादयति एकत्वस्य ते
८० विविरुद्धविभक्त्यपेक्षया नुवादक विभक्ति-पो प्येतिभाव: पुरुष द्धयेपि द्वेधाभावमतिपादनात्संख्यासुवर्थत्वमितिद र्थे तेसत्त्वं कार्यं दर्शनात्तरेणेति
म्येत तत्रारंभ पक्षेपरिगणनादिम्रवृत्तिं बोधयितुमाह तदेवमिति- संख्याविभक्त्यर्थ इति सूत्रे प्राधान्यात्त स्याविभक्तिघोस्यताकारकं तु तद्धि
शेषणत्वेन तथेति दर्शनेत्यर्थ: भाष्येति ज. क्रिपते कर इतिनचात्र संख्याकारकयोरुभयोरप्युक्तै: संख्याविभक्त्यर्थ इतिप क्षेपि नेदमनभिहिता
धिकारप्रयोजनमितितिङग्रहणं प्रथमितिवाच्य- संख्याया: क्रियायामेवान्वयेन कारकगतसंख्याया: शब्देनानभिधानादित्याशय: एवंच
पचत्योदनं देवदत्त इत्यादौ तिङोक्ता एकत्वादयश्च तिप्र यमानमाप्नोतीति पूर्वोक्तभाष्यमेकदेशयुक्तिरेवेति पयाकयंचिदास्थेयमिति सूचितं
तिङ्- कृत्तद्धितसमासयो: कस्मिंश्चिद्विभक्त्यर्थे विधानादाहापत्यापत्यवदिति- तद्धितोक्तत्वादितित द्धितान्तोक्तत्वादित्यर्थ: नन्वेतयो:
संबंधस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनाशेषत्वान्न षष्ठीप्राप्ति: कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि तत्र शेष: नचकर्मादिव्यतिरिक्त एव शेषस्त्याशयेने
ने उदाहरणोपपन्नासंबंधेन प्रातिपदिकार्थ: प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयभि न्नत्वादितिवाच्यं घट: पदार्थ घटत्वयो: संबंधस्य भानेन तत्र ष
ष्ठ्यापत्तेः द्युयमिता पत्तेः नबहिनेतदन्यतमेनाभिधानमितिवेत्ससंवायोऽस्यसंबंधस्यषष्ठ्यर्थत्वं दृष्ट्वात्रा प्यप्रातिपदिकार्थत्वमित्यभिमा
नात् किंच कातहिस्यात्शेषत्वस्मरणा षष्ठी अशेषत्वान्न समपात्तद्धितायेवेसम्यिमग्रंथेन कर्मभिर्व्यमिसादौ अभिहितत्वादप्राप्त रामः
द्वितीयासाधनार्थं परिगणनमितिसेत्स्वंडन परेतापरिगणनमत्याख्यानवदेतयोरुदाहरणत्वाभावस्यापिकथनेनेत्त द्धतसमासयहण ८०

मधिकमित्यर्थस्यादिकथनात्। अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे भाष्ये व्यधनयोरनुदाहरणं तं स्वचितेन च शतेन क्रीतः शात्यः प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदकग्र
स्मादितद्धितसमासोदाहरणमिति वाच्यं प्राप्तोदक इत्यादौ प्राप्तोदककर्मेत्यादिप्रकारेणोक्तबोधस्तत्र विशेष्यमंत्र प्रकृत्यर्थबाधेन विशेषणा
मादाय तत्स्यैव सानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादेः शब्दाद्बोधेन द्वितीयाद्यप्राप्तेः एवं च विशेषणत्वमुत्पासोपिनः उपजीव्यस्यैकधर्मि
बोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य च न बाधः चित्रगुरित्यादौ चित्रा गावो यस्येत्यादौ यथा तस्य षष्ठीप्रयोजकतां न यथात्रापि स्यात्तेनैव रूपे
णाभानादिति बोध्यं एवं पयाक्रीत ग्रहे धातुनाक्तिपोपस्थाप्यते न तेन रूपेण शतमशद्धेनेति न तदर्थे इतरकारकान्वयः इदं च कर्मणो रि
त्यत्र भाष्ये ध्वनितं अतो न तदर्थकर्मणो विभक्तिप्राप्तियोग्यता एवमसामर्थ्यमित्यादिनियातेरपि न तेन रूपेण क्रियायाः कारकस्य चोक्तिरिति
न तदन्वयिनि विभक्तिप्रसक्तिः अतो निपातेनाभिहितत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिरिति चिंत्यमेव नारदइत्यवोधि सद्वृत्य त्रापि नारद इतीत्यनेन
श्रीकृष्णीयपक्षानाकारानुवादान्न तत्र द्वितीयादिप्रसक्तिरित्यलं परिगणनफलमाह भाष्ये उत्सर्गोहीति तथा च षष्ठे सामान्येनेति एकयो
गक्षेमत्वादिति सकार्थबोधकत्वस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वादिति भावः भाष्ये कर्मादीनामभावादिति अनभिहितकर्मादीना
मभावादित्यर्थः अन्यथेति प्रथमेत्यर्थः एतमभिसंबंधं सामानाधिकरण्यरूपमितरसंबंधानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावः सामा
नाधिकरण्यं द्वितीया भविष्यतीति। अस्याशयस्तु तस्मान्नाथे इति भीष्मादिभ्यो द्वितीयादेः प्रकारान्तरेण वारणाभावस्यान्तरस्या
भावाच्चेति भावः यत्तु एतद्वलेन निपातेनाप्यभिधानमिति वदंति तदयुक्तं उक्तरीत्याभिव्यक्तत्वं च विभक्त्यर्थपदव्यपत्ते समासविधाय

वी.२ कोसंगतिश्चेति दिकृतन्निराकरणायेति॰ ननु परिगणनमत्याख्यानमहूलकोयं दोषः घत्रः कृत्वेन परिगणने विशेषतादेवस्यादि तिभावः
८१ नास्तीतिअभिहितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदोनास्तीत्यर्थः ननु क्रियाभेदेशक्तेर्भिन्नत्वात्सदिनिरूपितस्याभिहितत्वासिद्धिरित्यतआह
द्रव्यचेतिः तद्व्यतिरेकेणेतिगुणसमूहोद्रव्यमितिभावः नतानुत्पत्त समिति॰ शक्तेरतीन्द्रियत्वात्तत्कथमित्यर्थः स्वरूपेति शक्तिस्वरूपेत्यर्थः अतए
वसंबंधस्यदुर्ग्रहत्वात्तत्सत्त्वकमनुमानमपिनेत्याह तत्सत्त्वकस्येतिननु पथादाहकेसत्यपिदाहादिकार्यस्यकादाचित्कत्वानुपपत्त्या
शक्तिस्वगम्यतेतत्रदिहोप्यस्तअतआहकार्येचेतिद्रव्यस्वरूपेतिननुतद्व्यतिरेकशक्त्यापत्तमित्यर्थः शक्तिसाधनपक्षएवेति एकस्ये
वपरस्यारविरुद्धकर्तृकर्मादिव्यपदेशः शक्तिंगमयति एवंचैकनिरूपितशक्तेरभिधानेतच्छक्त्यंतरस्यानुक्तत्वमेवेत्येतदाशयःपर्युदा
सपक्षेकुतइतिप्रश्नानुपपत्तिरतआह्रसज्येतिद्रव्यंकारकमित्यपिवोध्यंएकैवासनक्रियेति॰ तथा च तन्निरूपिताशक्तिरप्येकैवेतिभावः
प्रत्यभिज्ञयैकत्वावगतेः कथमन्यत्वमतआह भिन्नपदेति॰ प्रत्यभिज्ञातुसाजात्यनिबंधनेतिभावः ननु एवमनभिहितत्वनिस्तत्वंव्यर्थमत
आहएकपदेति॰ अतएवगोघ्नायपहंति कृतंकरमानयभीमाक्षिमेतीत्यादौचतुर्थ्यादयइतिभावः तथाचपदभेदेहत्वभेदमर्थंआ
रोप्यतन्निरूपितशक्तिभेदोयामभिप्रायः एकस्येसस्यार्थमाहआसनमित्यत्रेति आसनत्वसिद्ध्यनुपपत्तिलक्षणसामर्थ्येनासि
साधनत्वमाह आस्यतइति आस्तेरतिस्वोक्तस्यव्याख्यानेसंनिधापतइति अस्मिन्निति मत्यपार्थस्येननिर्दिष्टचस्तनआसिक्रि राम
यासंनिधानमंतरेणसत्त्वायोगादासिक्रियासाधनत्वंकृत्यकृत्यर्थस्यासेः स्वाधिकरणद्रव्यघटापैर्छव्यंतदाहएवंसामर्थ्यादि ८१

श्रीरामः

त्रिकर्त्तृभावत्वमस्य कारकं साधनं भवतीति त्वप्रकृतिकस्मादेतार्थेद्वारेत्यर्थः एकस्मात्सिद्धिरिति भाष्ये आसिः शेतेरप्युपलक्षणं नन्वेवं स्वरूपप्रकृतिमतासि
क्रियापाप्तिरुक्तो पात्रात्रासिक्रियासाधनमिति भाष्योक्तं न सिद्धमित्याशंक्य तेन तितिः केचित्तु आसनक्रियाप्राप्ते ऽस्मिंश्चित्रिसासनमिति सूत्रतिः
प्रकृतिमं तत्रासिरस्तः तदर्थस्यापि लोके प्रयोगदर्शनात् तः एवं शेतिरपि तिष्ठतेसर्थो ज्ञलोशयरत्या दोऽप्रयस्त्राप्यासिनहरणमुपलक्षणं
एवं च भाष्यसमं जसमेव साधुः वस्तुमात्रमितिनासादिक्रियाधिकरणत्वेन न तद्बोधः किं त्वासनत्वेनेत्यर्थः तदेवाह अनुभूतशक्तिकमिति रा
हस्तु न्यत्त्रपेरति अनुलोमादित्यत्रापि वसत्यर्थः अत एव यकारत्या दोकेनेति कर्त्तोकोत्तावत्त्रासनमिसुक्तेन तदाकोशात्रतएगासिः साधन
मितस्य साधनतां तरनिरसेत्तात्पर्यमुक्तं प्रयोजनं वदन विचारस्य प्रस्तेसंगतिमाहयदिद्व्यमिति अत्र द्व्यमिति तस्य शक्ता नाविहेद्व्यमित्य
र्थः ननु दक्षशद्दोपात्तस्याधिकरणत्वेपि षष्ठ्योपात्तस्य कर्त्तृत्वं भविष्यतिशाह भेदेनभेदात् अतआह अपंभावइति शाह भेदप्रत्ययेणार्थ
भेदासिद्धिरितिभावः हस्ते देवदत्तस्य शेते इति हस्तं प्रस्पप्तादेदोषाच्चाद्व्यमिति शक्तिरहितसुखंद्व्यमित्यर्थः तन्निरूपणेनेति एकरूपत्व नि
बंधनेत्यर्थः नानार्थकिं पति अर्थे किं यानिक्तपितभिन्नकारणतानिबंधनरत्यर्थः गागाशक्तीति एवं च प्रसज्यप्रतिषेधे पिन दोषइतिध्वतित
अत्र हि प्रसंख्याभिहितापाशक्तौनेसर्थः तत्र प्राशक्तिरभिहितात तस्यामामन्नस्य यः पालनमभिहितात तद्बोधनाय स्यादे रमस्य पदति धोध्वंस
त्वप्रकारव्यानुमितिएकत्वादपोविभक्त्यर्थाद् इति प्रसेपीसर्थः भाष्ये अनवकाशत्वादिति नन्वेवं कृतः कारकत्वादावेवनकारकरणेत्वेसा
दाविसत्वत्र किंविनिगामकमिति चैतत्त्रमात्रं ग्रहणानामभिहितविभक्त्यर्थाधिकेप्रथमापान अग्रहे तेः तत्र किं विनिगामकमिति चेत् न मात्र ग्रहणे

वि.२ नाव मिश्रितं विभक्तयर्थो धिक्यो प्रथमा पाश्वमर्हति। कृत इत्यादौ तत्र स्वार्थकप्रत्यये नाभिधानाधिक्याभाव इति भावः। अस्ति र्भवंती पर इति। प्रथमा या
८२ अपि कर्मणि द्वितीये सा दिसाह इव येरण क्रियायोग एव प्रवृत्तेरिति भावः। ज्ञाने च सत इति तु छिसन्नर स्पर्थः। अनवकाशत्व मुक्ता विभक्ति येधो प
त्यासो संगत इत्यत आह हाव का शत्वमप्युपगम्येति नीतमिदं न तु रक्तमित्यादौ रक्तादिनिवृत्तिपरेणाक्येसज्ञापा अनावश्यकत्वाद स्ति
र्भवंती पर इत्यस्याभावात्साह वव पंचसर्वेवनस्य वस्यायापकमित्यभिमानः। चैत्रडिकोकि रिपमितिता सर्यं अनेनरक्ततोनिरवकाशत्वमेवे
ति स्। वितउक्तरीत्यात त्रापि सत्रा स्येयातः अतएव तिऊ समानाधिकरणेप्रथमेतिन्यासः संगछत इति वो अंस्यएवेदस्यातिपदिका
र्थसूत्रे भाष्ये अशेषेत्यादि ति अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इत्यनेकमिति सूत्रेणैतत्प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिप
दिकार्थकारकव्यतिरिक्तत्वरूपशेषत्वाभावादिति भावः। षष्ठीप्राप्नोतीति। नव कृत्यानामिति विभक्तेन षष्ठीनिषेधात्कथं तत्प्राप्तिः
न च नात्रोभयप्राप्तिः तदधिकाराभावे उभयप्राप्तेरपि सत्वादिति वाच्यं एकसूत्रप्रसे दोषात् योगविभागस्तु भाष्यकृता वस्मतेन वाति क
कारेण। यथैकत्वात्यद्वतिप्राधान्येनतिमक्रियायोग्यास सख्येव कारकं तु तन्निष्ठविशेषणत्वेन तदसूत्रं कार्यमित्यर्थः। एवमग्रेपि व्याख्येयं
उक्तार्थानामिति न्यायः शास्त्रोपात्तप्रधानार्थविषय एव। कारकस्य प्राधान्ये न तत्तेतु अयं न तु तदापि द्योतकसमावेशास्य दृष्टत्वा
त्तत्र कट इत्यादौ क्रियते कट इत्यादौ वतद्वारणाय सख्या वश्यक इति चेन्न आधेयविशेष्यत्वेन भावेन तस्य द्योत्यत्वासंभवात् अ्रा रामः
ने क्रियाप्रति तस्य विशेषणत्वेपि कटपदार्थे तत्त्वाभावेन तदुत्तरद्वितीयाद्योत्यतायात्र संभवाच्चेति दिक्। कर्मणि। सामीप्य सं ८२

वेधेइति समर्थपाशादेशक्तस्यापि सामीप्यस्य तन्मयानार्थनिरूपितं संबन्धत्वमपि पर्यालोचः स्वमिसन्नतत्वस्येतिभावः सामीप्यानेन तत्पोदीनांध
स्य पर्येत्वमितितुसमभिव्याहृतपदार्थभिन्नसामीप्यादिपरं तु पर्यवसितेरितिज्ञयरिसामीप्यं वर्त्तते तत्त्वर्थः संबोधनेनेति· संबोधनविभक्तेः प
दोत्तरानपेक्षत्वादित्यर्थः। उभसर्वेइसेताभ्यामितिभाष्यस्य रत्नत्रयकृतिकाभ्यामित्यर्थः उभशब्दात्तसोनुत्सत्त्वात्स्यात्प्रयुक्तत्वं परिहरन्नुक्त
स्यार्थस्य गार्हिकाघट्टतालाभत्वाद्दर्शयति उभसर्वयोरिति·ननुद्वित्रिविषयेपदृश्यं मेवापवः प्रवृत्ते रमभयम कृतिकलेतन्तु सद्ररमत आह उभये
ति उभेतितेर्घटितोभयशब्देनाकृशिकमितिभावः। ननु कर्मप्रेति श्रमयाकर्मप्रवचनीयसंज्ञेत्येवसिद्धं स्यादित्यर्थः। तत्तोयावन्ने सो
दाहरणेऽग्निहोत्रशब्दोहविः परस्तत्र द्वितीयातत्समानाधिकरणपदाद्गृशब्दादनेन तृतीयाविभिरामनवत्त्वं तावत्सामानाधिकर
एयमितिसत्रमतं·भाष्यमतेन·एवं तर्हि तृतीयासिद्धं स्यादेशोष्यस्यास्तिकिमर्थं सूक्तिकर्मणापूर्वपस्युक्तितात्वन्नुजुहोतेः प्रयोगार्थत्वेत्यग्निहो
त्रशब्दस्यान्यत्र कर्मणात्वात्तृतीयाप्रसिद्धिमाशंक्याह देवतेति अग्निहोत्रशब्दो हविःपरः तद्धि शेषरापयोगादिति भावः। यद्यप्यग्निहोत्रं हवि
रितिविसंपदेजुहोतिश्रयोजुहोतोसारश्यं तिर्बोधानः·तस्मात्सैवेधेश्राधारमेवंपदमेवयुक्तं तथापि प्रकृतामिप्रायमेतत्तत्र प्रयोगः
कर्मत्वाद्वितीयाप्राप्तत्वर्थः कारणद्वितीयायाविधानात्तस्यानुपपत्तिमाशंक्याह किमप्राप्तेति·प्रयोजनान्तरसिद्धयेत्स्याव सूक
तादसंसेतस्मिन्निति सप्तुक्रमं तत्राह नहीति स्वं बहुप्रापवसितित स्मिनुपपत्त्यन्तरपरं सूत्रमितिभावः एवं तर्हि तृतीयायां तादिभाष्यं पूर्व
पस्युक्तिः अर्थभेदात्का नयुक्तेतिस्फुरत्वाप्रयोनोनेत्यग्नि ध्रियेति·बहुवचनेनसामानाधिकरण्यमवगतेरर्थात्तएसंभवात्श्रीरागात्व

83

वि.२ र्यत्वमित्यर्थः। पञ्चमीमांसकाः अग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वेन तत्प्रख्यन्यायात् स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाविति दर्शनाच्च रे
८३ वं च करणम् । तेन तेन समानाधिकरण्यादग्निहोत्रस्य करणत्वात् तृतीयया प्राप्तस्यापि पक्षे द्वितीया यार्थमिदं न्यायतो अधिकरणत्वादेव तृतीयासि
द्धेति । तत्र सूत्रानुगुणं नापि भाष्यानुगुणं कर्मणी ननु इत्यत्र पाणिनीयमते वं वन रूपते न जैमिनीयमतेऽपि रूपते न तत्साधकतायां प्रमाणं
वित्वाच्चैवं च प्रकाशाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिवाक्ये नामधेयताभाके तस्य वषट्कारस्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिसिद्धिरिति दिक् । अन्ततरंगत्वं अन्त
रङ्गत्वं तत्तीयात्ताभिप्रायेण प्रश्नः साहचर्ये तेन गतशब्दोत्तानार्थक इति भावः । बहिरंगत्वादिति । अर्थकृतबहिरंगत्वस्य शास्त्रे नाश्र
यणाच्चिं समिदेत्वात्स्वारसिकत्वेन परिहारे तेनान्तरङ्गेऽप्यस्य साहचर्यं भाष्यानुपपत्तिर्द्रष्टव्या पूर्वस्माद्विशेषमाह अत्र त्वाहचर्य
वेति । साहचर्यमत्र साहश्यपकोऽयम् । सहायपद इति भाष्यप्रयोगे इति शेषः । यथा कार्ये सदृश्यस्यैव सहायत्वेन यथा प्रयोगेपीति भावः ।
परस्परेति । अत्र तरणसाहचर्यांतरं तरणोत्पत्तौ यांतत्साहचर्यात्तद्दानं तमेवेति नियातयोरेव ग्रहणमिति भावः । न च परस्परसा
हचर्यादनयोरेव ग्रहणं सांगु तोनेति वाच्यं । आरव्यानात् उपलब्धयोः स्वरादौ वा पाठेन परस्परसाहचर्यसम्भवे व्यवनयोः
पाठाभावात्साहचर्यप्रक्रमशकत्वादिति तत्र उक्तभाष्येण साहश्यस्य सहप्रयोगे नियामकतायां उक्तत्वात् अस्य स्थल
पुष्टयग्रहणात्सर्वविधिनित्यसाकांक्षयोरेव तयोर्ग्रहणं न च रावणतोतराशब्दस्तथा अंगारवत देशत्वेन परिधानीयत्वेनैव वचनेन बोधा रामः
दिति भाष्याशक अस्य संगोष्ठितीयेनेति द्वितीयपदशब्दो न सहायवाचो मध्येऽस्य समर्थकेनांतरेणासादिन्याकमंडलोरपियोगोऽस्य स्थानुपप ८३

त्विरत आह अंतरेति॥ अंतरेण्या देमेध्यवज्ञीत्यर्थः। ननु कमंडलोरिति अभेदस्य सत्वेपि तस्य षष्ठीप्रयोजकत्वाभावेन तदपवादविभक्तिप्रयोजकत्वम्
पिनेति भावः। आधारार्थत्वादिति॥ आधारपरतंत्रत्वादित्यर्थः। तस्य तत्स्वरतंत्रत्वे समानन्यायेनाधेयपरतंत्र आधार इति कमंडलोरपि
तद्योग इतिभावः। नत्वाधाररूपेति॥ आधारशक्तिप्रधानेत्यर्थः। तत्स्थानमिति॥ अन्यपाठतंत्र स्थानमिति वक्तव्यं स्यादित्तिभावः। कमंडलु
योगेति॥ असंभेदप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः। उभयत्राधारेति तत्स्वार्थेपि आधाराधेयभावे नैवान्वये साधुत्वेन ननु केन विदभेदान्वयेरतिभावः
उपपदविभक्तेरिति॥ न्यायमूलकेन राचनिकमित्याह साचेति॥ क्रियाद्वारक इति संबंधसंबंधसा॥ किंचिक्रियाकारकभावमूलकत्वा
तयपास्यत्वेकयादिति बंधनमितिभावः॥ पुक्तिरत्र शिष्यत्वाः सर्वत्रप्रथमायायास रापत्तेयुष्मदाद्यर्थेपि सत्ताकर्तृत्वस्यायभिवा
एतनवेवंसत्वाराणांवेप्रथ्वं न्यायानुगतेर्थे किंकर्मत्वस्याह वनमेवेरंक्षतएवनमस्यतिदेवानित्यत्रानेन न्यायेनद्वितीयाव स्य
तिभाष्यकृतत्वहि क्रियाकारकभावेत्रगावपात् इत्यमेन च विशेषणासंबंधस्योभ्रत्तत यामतीतेस त्रेवषष्ठ्यपवादत्वेनसंबं
धार्थिकैषाद्वितीयेतिवा वंप्रथमापवादत्वस्यापि संभवइत्याशयात्॥ उपपदविभक्तेरितिवचनात्तु षष्ठ्यपवादत्वमेवनप्रथ
मापवादत्वमित्युत्तराशयः॥ प्रथमाया अपिकारकविभक्तित्वं क्रियात्मनकेर्थेजेस्यात्र पिविधानादितिबोध्यं तदुक्तं कमंडलोः
कर्तृत्वतिङाभिहितमितिकात्यायनोत्तस्य प्रत्यर्थमिसुत्वरं त्वादिभिरभिधानयथास्यादितिभाष्येयाठमभिमेसाह ननु कर्मणो
तिअकर्मकधातुभियोगइतितुनविधायकमिति पागेवेनिहपितंलाघवार्थमित्यपहरंभाष्येयाहां त्वरंत्वादिभिरभिहितेद्विती

वि॰२ तीयामाभ्रन्नुरुत्ति न्नत्सु कर्मकारांतरेणान्नभाव्येरभावान्ननन्विदं वार्त्तिकं सकर्मकाकर्मकविषयमकर्मकविषयं वानाघः स्पासंय
ठत्तिदेवदत्तरस्मादोमासादिकमेरुपपत्तिताधायत्रोमासः पच्यतेरेदेवदत्तेनेसादिप्रयोगायन्नेतेना ःसंकोचेमानाभावात्तस
८४ कर्मकार्यकालाखनोरित्यस्मा स्यावस्यकत्वेननतर्हीदानीमिदंसत्रकतेव्यमितिभाष्यविरोधायत्तेश्वेतिवेद्व्यते सर्वविषयंवार्त्तिकं
सत्रवचनकार्यमित्येवतास्पर्यन्नवमासंपच्यतेवेदेदेवदत्तेनेत्येस्माप्याप्यापत्तिःउभयसंनिधोऽत्तरंगेमुख्येवद्रव्यकर्मणोपेवत्नम
हत्त्रिरित्तिनदोषःद्रव्यकर्मणोत्तरंगत्वेचधा तत्त्वरार्थानगत्वार्थकर्मत्वेनवार्त्तिकप्रामाराणयेनगोणोकर्मणिदुःखादेरित्यादिवत्भा
ष्यप्रामाण्येनात्राप्येवंविधकस्यनाश्रयणाच्चएवंवपाकनेमेवेतिपक्षेपिनदोषःअत्रपक्षेआस्मनेमासरत्तिकर्मणिगोत्वेपत्राकि
येतिवस्यमाणरीत्याश्यकेनाप्यनेनद्वितीयानुनास्तत्ममेयोगस्याप्याप्तिरुपस्वधातुनोक्तलात्पद्येवमिति अकर्मति
कर्मशब्दप्रयोगेणवत्त्वयोगत्वेऽतिदेशाभावाद्वेत्साश्रयणिद्वेरितिभावःतत्र्यासंगरत्तिकर्मशब्दस्यासंगःसंबंधः
संज्ञात्वमित्यर्थःधात्वर्थोगेरत्तिआसननपूर्वकेयायनेधातोर्हेत्रिरित्यर्थःननुनयाणोल्पाकटमास्तेरत्तपिस्यादतआहतिपत्
त्वाद्वेति भाष्येएकदेशीवार्त्तिकाशयमाहएवंमन्यतेरत्यादिनानतरहूयतिनेवंशक्यमिति पुनर्वार्त्तिकारंभआवश्यकएव
मयीसाशंकतेपरित्तशैलादिनातत्हिंतत्ठकेयंकर्मवदितिपरुक्तंतदित्यर्थःउत्तरपनिसिद्धांतीनवक्तव्यमितित्रकर्मकाणा रामः
मित्युच्यतेरत्तिगसादिसत्रेरत्तिशेषःतन्नयोगविभागोनसत्जातीयायेस्तनिपमेनसिद्धेतत्सत्रेऽकर्मकग्रहणंकालादिभिन्नक ८४

राम मेरहितार्थवोधनामेव शास्त्रेऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणमिति वोध्यमत इति भावः अकर्मकग्रहणं सामर्थ्यादस्यं तावद्विद्यमानकर्मकग्रहणार्थमेव
स्यादत आह नवेति एवं च तदर्थासंभव इति भावः तस्मात्तत्सामर्थ्यान्निषेधप्रतियोगिसमर्पकं कर्मशब्देन मासादीनामग्रहणं तदाहत एव
मित्यादि किंचिदिति कानादीनां कर्मत्वमयोजकत्वात्त्यादिरहितेर्थे इत्यर्थः इदं गतिसूत्रे निरूपितं प्राप्तीति अकर्मकाणामित्यस्य कर्मान
न्वय्यर्थप्रतिपादकानामित्यर्थः इत्यभिप्रायः तथापि धातूनामिति धातूनामनपदार्थत्वात्क्वचित्कर्मस्पर्शोप्यकर्मकत्वहानेः सामर्थ्या
न्न विद्यते द्रव्यकर्म येषामिति विग्रह इति भावः अर्थानामनपदार्थत्वेपि भाष्ये वपवित्यत्केवेति चिंत्यं तदर्थानामेवेति अधिकायेव तावत्
पितरं पुस्तकमागाद्विरमुत्क्षेत्रे इति विषये समीपे सामर्थ्यात् द्रव्यरूपकर्मरहितार्थमर्थ इति भावः शिष्टं भाष्ये केपरत्वौगत्यादिसूत्रे
व्याख्यातो गत भ्रात्युस्यवास्तवार्थोपि तत्रैवोक्तः ननु तु समायेन कालकर्मणोरकर्मकव्यवहारस्याप्यभावे तत्र कर्मणि लोनस्याद
त आह यत्र लिति तत्सन्निधौ तु न तेन व्यवहार इति मासः पच्यते वेदमिति निमयोगः तत्थेन पेवकत्सेन यासर्वत्र क्षीयादि सिद्धेः सूत्रेन
कार्यमिति शष्ठ तिमाष्ये न तद्दीति उत्तरयति यत्राक्रियायेति नव मासमास्तेइत्यादौ माक्रूतकर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीवा ध
नार्थं तत्राप्यावश्यकत्वेनाक्रियायेति असंगतं क्रियाकारकभावेनयत्रान्वयाभावस्तदर्थमित्यर्थात् अपवर्गेनिष्ठासमाप्तिः
साधनापवर्गे इति साधनोपरमहेतुक्रियात्यागे योस्यर्थः क्रियायाएवेतिस्वतत्रवस्यार्थः सच फलस्यात्मावेव भवतीत्यर्थः सा
धने आलस्यादिरहिते सत्यपि प्रयोजनलाभेन क्रियायाः समाप्तिः स क्रियापवर्गः प्रयोजनालाभेन क्रियायास्त्यागस्तावत् अपकृते

85

प्रदेशाश्च

वि॰२ पिश्चालस्याविनाक्रियोनिहत्तिः साधनापवर्ग इति भेदइतिभावः सप्तमीपंचम्यौ॰ प्रदेशादिति॰ संवेहुरहेतिसश्यानिर्दिष्टइतिपर्यितस्य
स्थितिक्रियायामधिकरणत्वंतथापि वेधक्रियायामपादानत्वमित्यभिमेत्यभाष्य यतइतिपंचमीनिबोधयंक्रोशाद्वस्यमित्य
स्येमः क्रोशात् द्विविधमानत्वस्यमित्यर्थात धनयन्नाह कर्मापादानयोरिति॰ भाष्येसाधनशब्देन तद्गता शक्तिरुच्यतेइत्याह शक्तिरिति
शक्तेरीती द्विपत्वादाह क्रियानुमितशक्तीति॰ कर्मप्र॰ पुनर्द्वितीयेति। वार्त्तिकेनेति शेषः। भाष्येना चतुष्कमप्रतेरितितत्रेत्यः प्रति
लक्षणेत्यमितिसूत्रस्यप्रतिपर्यन्तनामुपलक्षणमित्यर्थः। भाष्येवर्जनार्थ एवेतितत्रेवार्थेतस्य कर्मप्रवचनायत्वादितिभावः। य
स्मादधिकं अन्यतरस्येवेति अधिरीश्वरेइतिरेश्वरसंबंधे कर्मप्रवचनीयत्वविधानेनसंबंधस्यवस्वस्वामिनिष्ठत्वेनोभयोः कर्मप्रवचना
युक्तत्वविपयस्य चेश्वरवचनमित्युस्यात्रोमानाभावेनान्यतरस्येवमाप्नोतीतिभावः। तासप्यग्राह कामावाग्र। भावमप्धानत्वेऽपरि
तुष्यन्नाह अथवेतित्र हग्निनिमित्तेने स्वयंणाहिईश्वरउच्यतेइतिईश्वरवचनशब्देनैश्वर्यमुच्यतइत्यर्थः। पञ्चमेश्वर्यं तद्व
चकात्सप्तमीतत्रेतितदेतियाठउच्यत॰ एतत्सूत्रेतित॰ देकदेशयस्येश्वरवचनमित्येतदित्यर्थः। ब्रह्मदत्ताधीनाइति अथवइत्य
त्यादिना ध्रुवतरपदत्वात्स्वः अतएवपरिग्रहीत्रधीनमितिवक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगोयपाद्विः। नन्वेवमधिनाख्यपीभावेन राम:
स्यादतआह दिमत्तमर्थेति॰ संमन्यतइतितृतीयउक्तोर्थउपपत्तियुक्तादस्यनुमोदेतइत्यर्थः अनुमोदनाकारमाहभाष्येति
स्वमित्यादि॰ परिग्रहीत्रधानेपरिग्रहीताधारकमित्यर्थः। प्रथमाचेतिभाष्येतुप्रारब्धार्थेइतिभावः। सूत्रारंभेतस्यवैपर्थ्यम ८५

षमानुपपत्तिश्चेति दोषद्वयमिति। तृतीयो वदतीति तात्पर्यं एतत्सूत्रसत्वे हि अधिरीश्वरे इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकं कार्यं न यावाधेः
कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगस्योक्तरीत्या स्ववाचकेऽपि सत्वाद्द्वितीयाप्राप्नोतीति दोषः एतत्सूत्राभावे तु ऐश्वर्ये विषयाधेः क्रियायोगाभा
वेन गत्यादिसंज्ञाबाधरूपफलाभावात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाश्च प्रभावेन कर्मप्रवचनीययोगाभावाद्द्वितीयाप्राप्त्यसौ प्रथमासि
ध्यतीति भावः भाष्ये कीतर्हि स्यात्स्व ईशस्त्र स्याद्वित्यादिरेकदेश्युक्तिः अधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च योदायादः सतत्तुनादिरत्नामि
त्वात्स्वामीति लोके व्यवह्रियत इति ईश्वरपर्यायाविभावितिभावः व्यतिरेकाभावादिति। भेदसंबंधेनेतरान्वयित्वाभावादित्यर्थः
ननु ईश्वरत्वद्योतकस्य ईश्वरापेक्षया कर्मप्रवचनीयस्याधेः कथं पञ्चालसंबंधद्योतकत्वं येन ततो द्वितीया स्यादत आह अ
धिरीश्वर इत्यधेरिति ऐश्वर्यं विषयार्थद्योतकस्याधेरिति तदर्थ इति भावः एवञ्च परस्परप्रतियोगिकसंबंधस्य परस्परनिष्ठत्व
तेन द्योतनादस्येवत्प्राप्तिरिति भावः उभयगतस्य संबंधस्येति विशेषणाद्व्युत्पन्नपाषष्ठ्यैवेति भावः भाष्ये ऽधेत्रेस्वदत्तस्य चे
ति। अधेर्योगोऽत्रस्वदत्तनिष्ठः संबंधरत्त्वर्थः एवमग्रेऽपि च सत्यमयत्वापि वाक्यालंकारे रेशितव्यस्येति ऐश्वर्ये दिषयाधेः कर्म
प्रवचनीयत्वमिति तदर्थः षष्ठी तु विशेषणाद्व्युत्पन्ना सुभयगतं संबंधं सामर्थ्याद्बोधयति। परत्र तद्बोधकविभक्तिविधानात् राम:
त्रनुपत्राप्ति तद्बोधकविभक्तिप्राप्ताविशेष्यनिष्ठसंबंधबोधकत्वेन विशेषणविभक्तोरिति तात्पर्यं द्वितीयाप्रथमायवादिका
यीत्यभिमानः सूत्रे सपदानुपादाने कथं स्ववचनात्प्राप्तिरत आह यस्येति तत्र द्वितीया प्राप्नोतीत्यंतं भाष्यं पूर्ववदेव व्याख्येयं। अत्र

वि॰२ त्रपसेद्वितीयावारणायाभाष्ये एवं तर्हीति सुवचनादिति गतिर्कर्मेवैतद्धेत्ववारकमपीतिस्याचष्ट इत्याह अन्यथाख्यानुमिति भाष्ये
८६ एवं तर्हि आह उपसर्गेति तत्र द्वितीयायाम्नो नीत्यं तं भाष्यं पूर्ववदेव व्याख्येयं· अथ वचनादिति कार्यं कर्मैवैतद्धेत्ववारकमपीति स्वावष्ट
त्याह अन्यथा व्याख्यानुमितिभाष्ये एवमपीति अधेः स्वप्रतिकर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः ननु संज्ञाविधानसामर्थ्याद्द्वितीयाप्र
मां बाधेतेत्यत आह कर्मप्रवचनीयसंज्ञायामिति· तद्योगेऽपवादविषयत्वात्संज्ञायाद्वितीयाविधावनुपस्थानमिति भावः उपपदवि
भक्तेरिति भावेनैव षष्ठी शेष इति सत्रेव स्वप्रमाणायां पुरुषादिप्रधानयदास्य षष्ठी वारकपुंक्त्व ध्वत्र द्वितीयावारयितुं शक्येति बो
ध्यं यथाधिकरणत्वमिति· केचित्तु अधिकरणस्य सप्तमी संज्ञासूत्राभावेन द्वितीयायाः प्राप्त्यभावेन सूत्रमताख्यानेतात्पर्येण सतिसं
प्रतिकर्मप्रवचनीयत्वेनोपन्यस्यत तत्स्वस्वामिभावविवक्षायां आधारत्वाविवक्षायां सप्तम्यर्थं यस्य चेश्वरवचनमधिरीश्वर इति
च सूत्रद्वयं कार्यं विनिगमनाविरहेण वस्तुतः सूत्रद्वयस्योभयत्रीचैवंतात्पर्यमिति भाष्यतात्पर्यं लभ्यते ननु प्रत्याख्याने अधिरीश्वरे इत्ये
तदीप्सा रवेवोत्तरे स्मरेवोत्तरम् इति व्याख्येयं· अतः स्वमतेनेति कर्मप्रवचनीयत्वं लभ्यते किं चाधिकरणस्य सप्तम्यां पंचालेषु द्वितीया
वारकपुंक्त्वेऽपि पंचालेषु सप्तम्यां ब्रह्मदत्तादपि वारयितुं शक्यत्वेन स्ववचनानुमिद्धमिति स्यादुक्तत्वेऽपि भाष्यतात्पर्यमित्याहुः राम:
गत्यर्थेत्तहेत्वादिभ्यो द्वितीयापि न स्यादत आह द्वितीयेति भाष्ये वीवधेनेति पर्याहार्ये अमार्गेऽप्यवि विवधो वीवधो वर्ता वित्यम ८६
रः पर्याहारेऽध्वमार्गेषु समौ विवधवीवधौ विति नानार्थे कोशः भाष्ये पयोग छतीत्येवं तत्र भवितव्यमिति· एतत्कारोऽभिन्नक्रमः इ

तितत्रभवितव्यपेवेत्यर्थः। अप्रत्याख्यातइति। तथा चैतन्मात्रफलसाधकत्वेनारंभेशौतदत्रचन प्रत्याख्यानेन चमत्कारीति भावः। व्यापकस्येति तत्
तत्फलस्याव्याप्यसाधनेनतत्त्वेन प्रत्याख्यानान्मात्रापर्वेतत्कर्तृत्वमभवतीति भावः। तदेव ध्वनयन्व्याख्याने तस्मादत्राप्यवेति। व्यापमेव दर्शयति
तत्रयदेति। मेरइति। संयोगानुकूलव्यापारानुपदाभेदो विवक्षितइत्यर्थः। एतत्र कर्तृकर्मेति सत्रे संप्रदानसंज्ञासूत्रे च निरूपिततत एवा
वधार्यसंयोगस्य कर्तृनिष्ठएव फललेन विवक्षितेरसपि वोध्यं अस्मत्यापरत्वात्कर्मत्वमेवस्यादित्याहुः। पदालभेदेति। ग्रामनिष्ठसं
योगानुकूलतेनैव पदाविवक्षितत्यर्थः। अतएवेति चतुर्थीचेति वक्ष्ये द्वितीयाग्रहणमपवादकर्तृकर्मणोरिति षष्ठीविषये कृद्योगे
पिद्वितीयार्थमिति न व्याख्यानापप्रत्याख्यानेनभिन्नफलत्वादिसन्वयः। अप्रत्याख्यानीयमिति पाठान्तरे तु चतुर्थीचेति वक्ष्ये द्वि
तीयाग्रहणमपवादविषयेपि द्वितीयाविधानार्थमिति न भवति। तस्मत व्याख्येहि प्रत्याख्यानेन सह भिन्नफलत्वादिदं सूत्रमप्रत्या
ख्यानीयेस्यादिति योजना एवं च भाष्यमते ग्रामस्य गंतेत्यादौ षष्ठ्येवेति भावः। अथ यात्नयतिरिति। एतत्र गतौ सत्रेनिरूपितं चतुर्थी
तादर्थ्ये शब्दार्थमाह तच्छब्देनेति। कार्यप्रयोजनमिति बहुव्रीहिः। कार्यं प्रयोजकमित्यर्थः। श्रीसत्यायाय दधीमादोदध्योव्राह्मणेला
भावाद् उक्तविशिष्टकार्येति। भोजनविशिष्टो ब्राह्मणस्तत्रापि कार्यमिति भावः। सम्बन्धोपस्येतिबहुव्रीहिसमानेनोक्तः। तस्य सूषस्यात्
रंगलातुपव्यावषष्ठीति विशेषणानिष्टत्वेपेवसंबं धस्योक्ततनयाप्रतीतेरिति। विभक्त्यभिधानेपितिङादिभिरनभिधानाद्वैतोन्त
तीयास्यादेवेत्सतन्नाह प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेचेतिषष्ठीविषयेहेतुस्तृतीयाविधानादिति भावः। प्रातिपदिकार्थेति हेतुत्वेनेत

वि·२ तएन्वयेचतुर्थीपाभवतिएतदर्थस्यच कश्चिदर्थेतेनान्वयाभावादितिभावः उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां संगृह्णाति तस्मायोतिनृपकार्य
८७ हीतिविद्यमानमेवयत्किंचिदुपकारविशिष्टकार्यमित्यर्थः तेनघटायदद्यादित्यादितेप्याहुः मोक्षाय हरिंभजतीत्यादौ क्रियया
यमितिसंप्रदानेचतुर्थीवोध्यागम्यमानविभक्तित्वादितिचतुर्थीतदर्थेतिसूत्रेणगम्यमानविभक्तित्वादित्यर्थः तत्क्रियाप
कंकार्यवाचकाच्चतुर्थ्यांसत्यामेवसंगच्छतेइतिभावः तदनुवादेनेतितदर्थानुवादेनेत्यर्थः नित्यशब्दत्वेनाव्याप्त्युक्तेनापी
तरेतराश्रयपदरिहारः सुकरस्तथापिकार्थवादेपिपरिहर्तुमाह ततत्रहीतिचतुर्थीविधायकमन्यद्वचनमित्यर्थः वक्ततइत
रेतराश्रयतमेवनेसाहनखल्वयीतियदिचतुर्थीसमासविनाभ्यः समासेनस्यात्तस्यादेवेतरेतराश्रयं अस्तिचाश्चषष्ठी
समासस्तस्याशयः नन्वत्र षष्ठीकथमित्यतआह संबंधसामान्येतितादर्थ्यत्वेनबोधेचतुर्थीसंबंधत्वेनबोधेषष्ठीतिभा
वः षष्ठीसमासोप्येतद्विषयेशब्दशक्तिस्वभावान्नित्यससमासस्तस्याशयेनाहभाष्येगुरोरिदमितिभाष्ययान्येनेति रुच्यर्थाना
मित्यादिना कर्मणायमस्वभावान्नित्यसमासमासस्तस्याशयेनाहभाष्येगुरोरिदमितिभाष्ययान्येनेति रुच्यर्थानामित्यादिना
कर्मणायमभिप्रेतीतिसूत्राविधानंतुदाशगोघ्नौसंप्रदानइत्यर्थेतसंप्रदानकंदानमितिवोधार्थं च दानकर्मणोगवा
देःसंप्रदानार्थत्वेपिदानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेचतुर्थ्यंतार्थस्यदानक्रियान्वयानापत्तेरितितद्व्यावृत्यर्थं वेति द्वि राम:
भाष्येपदपमितित्यपिसमासः प्रकृतिविकृतिभावएवतथापितज्ज्ञाप्याचतुर्थीसर्वत्रेतिभावः तापि संपत्तिशब्दः ८७

अमतमाइर्भावरूपाउत्पत्तिरुच्यतइत्याहसंपत्तिरितिनन्वेवंप्रकृतिविकृत्योर्भेदस्तेनाभेदान्वयोनुभवसिद्धोमङ्ग्येतेत्यतआहवि
कारस्यचेति तथाचप्रकृतिवाचकसमानाधिकरणतात्रास्मप्रत्ययमाविभक्तेःपरत्वादोषमितिभावः विकृत्यर्थैकविभक्तिरहितत्वा
त्सामानाधिकरण्येनान्वयइतिबोध्यंननुसमानाधिकरण्येप्रकृतेरपिचतुर्थीस्यादतआहपञ्चरूपमितिअपादानविवक्षे
तिअपादानपदेनशक्तिःकस्येत्यस्मस्थलेइदं अत्रवदति कस्मादित्यादेःपरिणामतइत्यर्थःपरिणामप्रकृतिरूपान्तरस्मात्तिः
मदेकदेशेरूपान्तरेमृत्त्रादेर्विकारस्याभेदेनान्वयेनततोक्षितीयापञ्चम्यापादानत्वेनचाविताथीचतुर्थ्याअभेदविवक्षायांरू
तामप्रत्ययमपावाध्येतेपवागम्मेत्रकस्यतइत्येवहितदाद्विनितेचेदंहरदत्तेनकस्येत्यस्मस्थलेजनिकर्तुरितिप्रकृतेःपंचम्या
मपिविकृतिवाचकात्सरत्वाउपेपदाविभक्तेरितिन्यायाच्चप्रथमैवेतिदिकअन्वलितस्यचेयमेवारूविःप्रकृत्यादिभ्यइतितृतीया
वत्प्रथमापवादोप्येषेत्यपरेयद्यपिदाहपूपयोरिवपगम्मत्त्वयोःप्रकृतिविकारभावोस्तितथापियवाग्वाप्रत्यर्थत्वाभावा
न्नतादर्थ्यंचतुर्थ्याःस्यगतार्थताएवमुत्पातेनज्ञापितइतिवचनस्यस्तार्थकमहत्त्वंहितयोगेचेतिइदंतस्मैहितमितिनिर्देशाज्ञा
पकान्तिहमित्याहुःअरोचकेरोगात्याममितिरावृत्तुलीकत्तेनयेसकलःततोमन्वर्थेरनिःसर्वेत्रामपस्यायसंख्यानेमि
त्यामयशहाक्षिनिःअन्यत्रापीतिदीर्घःनमःस्वस्तिःपूर्ववीतिःपुनर्विधानार्थनचेनेदंसिद्धमितिकश्चिदत्रलरोदनेनेतिरो
दनेनाकुर्विसर्थःएवंचात्रततीयाकथतस्माद्रोदनेनसाध्यंनास्तिअत्तस्तन्नाकुर्विसर्थःभाष्येपयोपसर्थत्रहणामिति

वि.२ वार्त्तिकस्य द्वेधाव्याख्यानेन मम्भ्राद्वियोगे षष्ठ्यपीति दर्शितं॰ मन्यक।भाष्येऽहापीति॰ यद्यपि भाष्यप्रमाणिष्वनभ्यस्त्राप्य बैने
८८ वसिद्धे उत्तरयोगेनावस्यानित्यतान्नायनात्कचिदेव प्रवृत्तिरिति तिनलाकाकमित्यादौ नातिप्रसंगस्तथापि योगविभागं विना
पि सर्वसमाधानं वक्तुमसमुच्चक्रमः अत्र भाष्ये येषु भाष्येषु नेष्यते रमत्र बहुवचनेन शुककाकातिरिक्तप्राणिष्वपि निषे
धो धनितस्तरविमेत्येवहत्तौ श्रृगालउदाहृतः भाष्येन त्वांनावं मन्ये पाव त्तौ त्वांनमाव्यमिति। यावत्पतोनाश्वनावास
त्वनेकयातायामपितयामहृत्त्वापिनतीतामतस्कानावमुदृयमपि न मन्ये इत्यर्थः नो शब्देनो हृपंरवस्तनेकोच्य
ते त्वां श्वाहार्थ स्कमहतीनोरेखनादरो भवतीत्याहुः एवन त्वां त्रणं मन्ये याव मन्कनश्वा इमित्यस्य यतः श्वाहं श्वाहीय
वैन्येन भुक्तं श्वतस्त्वत्र पूयपहत्य मन्नमादनमपि न मन्ये इत्यर्थः प्रकृष्य कुत्सिते तेति॰ परावरयोगे चेति त्का॰ अनिशय वि
शिष्टाकुत्सितत्वे प्रतिपाद्ये इत्यर्थः तदाह यद्वाचिनइति त्वात्तृणमिवमन्ये इत्यादावव्यनादरस्य सत्वाद्वात्र्तिकारंभ इति
भावः आपिशलिवाक्येनोपमानवाचकात्ततोऽपि तिरस्कारे चतुर्थी स्यादिति इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभ
दविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयस्य तृतीये प्रथममाह्निकं कर्तृकरणयोः क्रिया पदेति॰ संबंधी॰ अभिरूपक्रिया रामः
नध्याहारे विभक्तेनरवोधनायत्राह्निकमितिभावः अभिरूपाह्निकं तु गुणोन क्रियतेतात्स्वर्यस्य स्वत्रेति॰ प्रकृतिसंबंधी आ ८८
भिरूप इति बोधादितिभावः प्रथमाय द्दीचेति॰ गोत्रामिन्तगार्गायत्र्यमितितिबाधेश्चाधासामाम विशेषभावसंबंधेनगो

त्वसंबंधिगार्ग्यत्वप्रानितोधेत्येतिभावः गोत्रशब्देनागस्त्याद्यमसप्तर्षयपत्यं अत्रायीतिपरिछेषपरिछेदकयोरभेदोपचारेणादिद्वारणाभिन्नमि
अर्थात्तपंचकेसंख्योपात्तत्विशब्देनायाइतिकनरएतत्वमायइतितत्रोदाहरणीएषत्रायपदार्थोयेनहेतुनानेधीयतइत्यर्थः तद्वाध्यय
नस्येतिअधीयतइतिक्रियाध्याहारइतिभावः बहुभिरध्ययनेग्रहणधारणयोः सौकर्यंभवतीतितान्तर्हत्वंतत्वेनविवक्षितमितिबोध्यं
एतेनाहेसंज्ञायेइतिअहमात्रइतिगोत्रेणापरैः संज्ञायेइत्यर्थः अप्रयोगेहेतुमाह प्रतीयेतिअत्रकेचितएवंरीत्याकरणत्वादिप्रत्या
दनेहेतावितिसत्त्वस्यस्यमंतलक्षणइत्यस्यचवेपथ्योपनिपदितन्न्यायाधन्वयविवक्षायासाध्यसंतत्त्वेत्रायीतिप्रत्याख्यानमत्र
सिद्धान्तैकदेश्युक्तिरेव संबंधसामान्यविवक्षायांषष्ठीबाधनार्थमावश्यकत्वाद्वेत्याहुः अनभिधानेनभगवताभाष्यकारप्रत्याख्यातमित्यन्ये
सहयुक्ते ननुमाषाणामिवतिलानामपिवापक्रियेशितत्वादप्राधान्यमसिद्धमतआहतथायुक्तत्वेयेति वक्ष्यतः सहार्थविशे
षणतमप्राधान्यमितिनदोषः ननुवापक्रियाकर्मत्वेनमिश्रीकरणस्यवततदर्थत्वेनाप्राधान्यान्नायविरुद्धान्ततीयेत्याशंक्या
हअन्तरंगत्वादितिअन्तरंगत्वोपपादनमेवपूर्वमित्यादिपूर्वमित्यणाक्रियाऽसंवंधेतदर्थत्वमपिनस्यादितिभावः ननुपुत्रस्येति
तस्यसहार्थबलादनुमीयमानेकर्तृत्वमितितत्तीयायाअप्राप्तिरितिभावः एकेनशब्देनकेनगुणप्रधानयोरितिप्रतीयमानोयात्र
क्रियापेक्षत्वेनतादृशयोः कर्त्रोरित्यर्थः भाष्येऽप्रधानेइत्यस्यप्रतीयमानक्रियाकर्तरीत्यर्थः प्रधानकर्तरीत्यस्योच्चारितशब्दबोध्य एभः
क्रियाकर्तरीत्यर्थः तद्देवाहप्रतीयमानामिति साहिसानुपपत्त्यर्थः प्रविशपिंडीमित्यादौप्रतीयमानक्रियापेक्षाविभक्तेर्द्र

वि॰ २ इत्वादिति भावः। ल्यादयस्तन्त्रतथा धातोर्विधानादिति स्पष्टमेवेति ध्येयं एकान्वयित्वादिसमानाधिकरणता सा हि संहिसूत्रस्था ध्याहृतागम
८९ नसंबंधज्ञान एव बोद्धुं शक्यं न तन्मयेति तात्पर्यं च स्पष्टवाधिकेत्यत्र रुद्धोनादेवदर्शितेत्यर्थः सूत्रमिति भावः। तिदनिष्टमिसतत्राह सु
रे ति भावः। ध्येयपस्पष्टत्रैति एवं बोधमपोसत् तीयाप्रसक्ताभावेन नियमार्थत्वानुपपत्तिरिति भावः। ननु षष्ठीवाधनार्थमेव तृतीयेदमावश्यकम
तत्राह साच प्रधाने तिप्रधाने वा। ताद्यं संभवादिति भावः। भवत्त्वेवेति अत्र वदंतितत्तीयाषष्ठ्योः को विशेषः। यत्तृतीयाप्रधाने विषष्ठी
नेति। एवं च पुत्रेण सहागमन मित्यादौ षष्ठीवाधनेन तृतीयार्थं त्वत्वमावश्यकमिति अन्ये तु रूढत्वात् षष्ठी हृद्योगश्चात मत्वस्यार्था
न्वयमात्रेण एवं च शाहरूत्वं त्वस्यार्थान्वयिनोः कर्त्रे कर्मणोः षष्ठीनप्रतीयमानतत्संबंधयोरिति भावः। व्याप्यपत्तिमाहुः क्रिया
पाश्रमावादिति। अस्ति क्रियासत्वेपि साहित्य त्वलात्संयोगत्वमेव पुत्रेमप्रतीयते न तु तत्क्रिया कर्तृत्वमिति भावः। कारकविभक्तिरिति।
तिष्ठन्त्यादि किंतु षेणात षष्ठ्यादेरपि कर्तृत्वम स्त्वीति भावः। सहयोगश्च विशेष्यतया विशेषणतया वेति तात्पर्यं अन्यतरंगता
दिति तदपवादत्ववारणाय इदं वचनमेवेति। विस्पंगवांसंसं व धीत रंगइति एकान्वयित्वादिसमानाधिकरणतां डोयाधिरूपसा हि स
स्वसहशब्दार्थेन तयाप्युक्तं मन्वयिज्ञानावश्यकत्वादिति भावः। वाधितेति स्वामित्वमपि गोनिरूपितमेवेति स्वामिशब्दयोगे विग
वामिति भावः। पंचांग। अशब्दस्याथी श्रीवजं तत्वेशंकानुपपन्ने ग्रहः। अंगशब्द इति अप्रसिद्धिसिद्धत्वात्सन गर्त्यंतरतिभावः। अ रामः
विधिविवेति उभावपि भावे इति भावः। एरजिसवननेवं काराशब्दे क्षिसामानाधिकरण्यपमनुपपन्नमत आह काणगुणोनितु ८९

विधानाद्धेति। इदं चिंत्यं गुणानां रागप्रभृत्यभिधानसमर्थ एवं तत्प्रवृत्तेः न तु क्षणः कालमिति कदाचिद्भवति। कर्मव्रजंतः कालात् गुणा विशिष्टाभि
वाचीति परेण प्राप्नोतीति। शब्देन गकिकाल प्रतीतेरिति भावः। अत्र चमत्स्यपांत इति अप्रमिति रुस्यापि व्याख्यानात् ग्रहणमिति भावः। विल
तमंगमिति। सामर्थ्यादिति भावः। तदेवोपपादयति समुदायोंगी धात्स्यते इति भाष्ये विकृतत्वस्यादिः तस्यैव। अवयवस्यैव। विकारमति
पत्तिरिति शीर्षीतिभावः। अर्थीनत्वप्रतीतिरिति नन्तनीपानिमित्रमिति ध्येयं। इत्थंभूतानाम् इत्थंभूतलक्षणे इति इत्थंभूतस्य लक्षण
वोधके शब्देन तस्यैव लक्षणाद्विपदप्रवृत्तिप्रदस्यैव सति लक्षणावाचकात्तृतीयाप्रतिषेधो व्यर्थ इत्यर्थः। तदाह पदालक्षणा
वाचीति। लक्षणावाचिनः शब्दस्य लक्षणवाचिता समासं विना लक्षणावाचिनस्तस्य तेन संभवतीत्यत आह लक्षणावि समासेति लक्ष्य
वाचिपदकसमासे समर्थः कमंडलुपाणिश्छात्रः बहुव्रीहिणा लक्ष्यछात्रवाचीतत्र पाणिशब्दस्य लक्षणत्वायोगात्परिशेष्याद्दा
हकमंडलुशब्द?द् इत्थंभूतस्य छात्रस्य लक्षणं कमंडलुरिति भावः। बहुव्रीहौ समुदायस्य संबंधित्वेन संबंधीति
ध्यः। नत्र वृत्तेरयमर्थ इत्यपेक्षाकारे शके यत्तत्र हि तृतीयापाम् अपि कमंडलुना छात्रोऽयं तेनान्वयः सुवचः। पाणपधिकर
णक कमंडलुज्ञाप्यः छात्र इत्यर्थः स्यादिति भावः। ज्ञापक इति। एतेन न लोपविषयमेवज्ञापकमित्यपास्तं तस्येत्थंभ
तलक्षणाद्वितीयात्रिंकस्यारम्भेनावयवात्तृतीयापत्तेः प्रतीयमानत्वात् एतेन समुदायात्तृतीयायत्नौ तात्पर्यमिति मंदोक्त
मयास्तं प्रातिपदिकानयवत्वादिति। तन्न ख्यापतितन्यायात् अकत्वन्तत्र ग्रहणेन ग्रहणेपि कदमुमादिवत्शास्त्रेणावयवत्वा

वि॰१ बोधनाद्द्वयपवते मानाभावादितिभावः एवं च लक्षणालाचिवक्षयाम थमांतत्वेन समोसे जाते पश्चाद्व लक्षणात्व विवक्षायामात्र तृतीयादनेक
८० तपूरीकरमितिवदितिबोध्यं केचित्तु कमंडलुपाणिशब्दादत्र तृतीयापत्तिः कमंडलुपाणित्वस्यैव लक्षणालात् सकृदसौ कमंडलुपाणि
स्छात्रोदृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवतीति अनुते लक्षणेति सत्रेभाष्यात् तदेवं तस्य कमंडलुपाणित्वमेवेत्यर्थः अन्यथा सर्वव तिवदेत
कमंडलुपुक्तयाणित्वाप्यत्वदवयवीति बोधः स्यात् कमंडलुपुक्तार्थकमंडलुपदेन संभानाधिकरणो बहुव्रीहिः अन्यथा तन्मध्यप
तितन्यायेन तद्ग्रहणेन ग्रहणे पितद्वयपवते नेत्यस्या यात्तृमरणीयत्वे नलुक्दुर्वारएव अत एव चरणकावोमितिसूत्रेभाष्ये नरमन्य
इत्यादौ समास भातियदिक संज्ञोत्त रंजातस्या व्ययमः सुपो धातिति लुग्विधि साम र्थ्यान्नेत्युक्तमित्याहुः भाष्येऽस्य थमादि
निरुक्ता र्थीभावे इतरविशेषणस्यैव कमंडलोरुपस्थित्यातस्य लक्षणातेन छात्रेन्वया संभव इति भावः तदेवं तस्यतिकेयदः
नास्तिलक्षणास्य प्राधान्यमिति विशेषणत्वाकांतोपस्थितिरित्यर्थः प्रागुक्ताशयानभिज्ञः शंकते किं वक्तव्यमिति अत्रार्थे स
नाहरामसमुच्चययुक्तिमप्याहेकदेशी भाष्यप्रामाण्येनेति संतोमतः अन्यपदार्थेन योगे स्वामिनः पंचमीस्यादत आह भृत
पूर्वइतिअन्यपुकरइति अन्यतमतियोगीत्यर्थः पूर्वस्वाम्यपेक्षयेदानीमस्यो गवां स्वामी क्षहरणार्थः उभयमात्मसेगवात्
त्येन वस्वामिनः संबंधमुपपादयति गवायंयइति हेतो व्यापारानाविष्टत्वेद्रव्यगुणक्रियाविषयते च हेतुर्वाच्यतामात्रयुक्त राम:
इति व्यापाराविष्टक्रियामात्रविषयं चकरणं व्यापारत्वेप्रोच क्रियाविषयत्वमेव फलोपधानमेवेतिततो भेद इति भावः नत्विति ह ८०

त्तिकारत्वदितिभावः अन्येत्वितिमतेनुग्राहकामागोरुविवीजं अपादानेनानुस्यवलोयविधायकस्यात्र शास्त्रे दर्शनात्तस्य पूलोपजत्वसंगत
आहयत्रेतिवाक्यैकदेशन्यायेनेतिभावः ल्यपूग्रहणं क्त्वउपलक्षणं आसनात्प्रेक्षत इत्यस्यासने स्थित्वेत्यर्थो न तु तत्रेति। ल्यचं
ताभावेपि गम्यमानक्रियायेपि कर्मत्वादितिभावः गम्यमानक्रियायेपि प्रापादानत्वमपि प्यतीमत आह क्रियायोगइति। यदा श्रिते
तिपदवधित्वेनाश्रितेत्यर्थः तत्रेति तत्र वर्तमानाच्छल्यादित्यर्थः तयुक्ता कालादित्युदितमत आहः कालेविषयेइति। युक्तो मासादिरिति
मासकार्त्तिकोभ्यावध्यवधिमध्याव संबंधः आग्रहायण्यापाकनतयुक्तत्वमितिभावः अथवा पंचमीति। तच्छब्देन पंचमी परामृश्यते
तयुक्तश्चतत्वकृत्यर्थस्त समात्परे यरावयवकेकालेभिधेयेकालवाचिनाः सप्तमीत्यर्थः आग्रहायण्याश्वायुजं यरत्वं भागेन समा
सस्येवेतिभावः दर्शनेचक्षुरितिकरणोस्तु इतिभावः तेजोरूपमिति अपक्रमणासामर्थ्यमनेनदर्शितं विषयग्राहित्वेन नयनरश्मयः
परश्मिवत्प्रासाददेशस्यपुरुषनयनापक्रमस्य यावच्छिवपदेशं गच्छतीत्यर्थः एवं च प्रासादात्प्रेक्षत इत्यस्य च चक्षुः प्रासादादपक्रम्य विषयं
जानीतेइत्यर्थः प्रासादस्यपुरुषात्रिगमनं प्रासादादिति मवद्धिपतेइतिवोध्यं प्रासादमारुह्य प्रेक्षत इत्याद्यर्थे प्रासादामध्यत इत्सादि
नामनभिधानमिति वोध्यं प्रासादस्य पात्रानिर्गतमनोभुक्तइतिभाव्यरीत्यार्थः इत्यन्ये माध्यविषयग्राहित्वादितिपरावरयोगेचेति
कावेन्योयथाकर्थंचिद्विभागो वोध्यः माध्येन्याचान्यावेति दर्शनाक्रियेत्यर्थः अपक्रामतितत्र स्मादर्शनमिति दर्शनपदेनवृत्ति
रेगाभिमतत्वं केपरोक्ताव्याख्याने तु चक्षुर्यं क्विरितिविशेष्यं वोध्यं। हविषयरत्वेन व्याख्याने विरंतत्वानानुभवानायतिरितिध्येयम् सं। ताव

वी॰२ ९१ कालेऽस्मिन्स्तेनाधमुत्तरं द्वितीयं तु स्यष्टामेवेति ध्येयं। सत्यपि द्विलेविम ऽस्तंतस्यैव द्वित्वाप त्तेः कर्मव्यतिहारा भावेन समासवचनात्वामामेरे
कशेषेणावाधात्तु देवाया माऽलौकथम न्यान्येती त्यत आह भाष्यकारेतिं ततस्मा मारापान्कर्मव्यतिहाराभावे पि बहुलग्रह णात्तु कञ्चित्स
मासवचनात्वाद त्यर्थः। इतरीशद्धिं चनस्यान्य स्येत्य स्य प्रादुर्भाव शाहेन षष्ठी समासइति यथेऽभ्मति पदम्प्रयोगे पितर र्थे योगे पिवा
वासयं पंचमीत्यत आह भाष्यकार त्वतुनादितिरदमन्ना प्रयोक्तव्यं स च प्रसक्तस्तेरन्येवत्स्यात्त्राम्भतिप्रयोगे पंचमीति वचनमनुमीय
तेइति भावः नमप्रयुज्यते इत्युक्तात्प्रभृत्यर्थयोगे पंचमीतिसूत्रे चितंतदपचाधिमा दायेत्येवंतत् यमप्रत्यर्थयोगे स्व प्रवर्त्तते मस्मतिशरस्या
राप्येत्यस्यचत मासायेत्यर्थः अधिकरणसामान्या लक्ष्यं सप्तमीत्यत आहा तत्रैवेति काशिकी मादायमासेऽपतेप्यग्रहायणीभवतीति
वाक्यार्थइति भावः तत्रमातीति॰ एतदर्थमेव ततः सोकाश्यमिति वाक्यभेदइति भावः। पक्षतसातदर्थो पन्नसूत्रेणोमितिः मध्यमपद
लोपिसमासादिति भावः अतसूत्र इस्यार्थस्येति ल्यधिकरणं पक्षो आश्रपराणमा मार्ये हेतुं दर्शयन् अत सूत्रेऽर्हे प्रत्यय त्व
मिवारंदर्शय त्वितस्त्वेरिति॰ न चप्रत्ययाम त्यय यो हितिय रिभाषयांगस्येतिसूत्रभाष्य प हित यामतिय दोक्तपरिभाषयाचे
प्रत्ययस्येव लाभेसिद्धेप्रत्ययग्रहणेन सामर्थ्यात्त्वदर्थलाभ इति वाच्यं तदनित्यत्वज्ञापनेतोपि चारितार्थात संभवाद्वेति चो
हेतोर्भाष्ये स्यलेन समानार्थं इत्यस्यतेनापि योगे सिद्धमिति शेषः अथ प्रत्यये तित्य रिभाषयैव सिद्धे इत्यर्थः लुग्झेपिप्रत्य राम:
यलक्षणेन प्रसयांततमस्से वेमतआह प्रत्ययग्रहणमिति॰ अंचेलुंगिति लुक्॰ पश्यगित्तानतः प्रतिषेधार्थत्वे संगतिरत आ ९१

हकाकेति॰ अनधिकारत्वेऽपारार्थ्यस्यासंगतिरत आह योगांतरे छिति भाष्ये ङितीयाषष्ठी विषयेऽरति॰ एतयोः षष्ठ्यस्तु समर्थस
त्र चेत्यर्थः सोत्र क्रमस्य योगेप्यायसिद्धः एवं तु निपातस्यागे च बीजचिंत्यं केचित्तु रानयाङितीयाषष्ठ्यंतसमर्थनेऽसेवाष्टाध्यायी
यारः एवं च ष्टथ्यिंत्रिनेमनेनङितोयाविधीनमक्षितिरनये तिपोगविभागात्वस्य पीतिहत्कक्तं चिंसमित्याहुः अन्यतरस्यांग्रहणा
मिति॰ अव्ययानामनेकार्थत्वात् समुच्चयबोधनद्वारेत्यर्थः आशयान्नभिज्ञः शंकते भाष्येऽस्तस्य दिति यद्यपि संबंधीनुवृत्तौ तथापि उ
कानुवृत्तौ चानुवृत्तिसामर्थ्याद्देवपचम्यामपि सिद्धा यान्यतरस्याग्रहणाचिंत्यप्रयोजनं षष्ठी तु नेष्यते भाष्यकृता तथापि नङ्खिना
तयोर्द्वेते पत्वात्रेबोधनायेव तत्पग्रहणमितिचेो भयत्र धनयने वाप्यवासे मो द्विपक्षद्वयमाह वाध्यत इति॰ इह तु तत्तीयपान गाभ्मनेचिस्या
नीयान्यतरस्यांग्रहणादिति भावः। भाष्येऽयत्नादिति॰ अत्र चान्यतरस्यांग्रहणयत्नो स्तीति भावः हृ एतिकार्थेऽन्यो भाष्ये पूर्वमिति
धानेनघुक्ताशिति॰ पंचम्यंतहरणेतिकार्थे पक्षादित्यर्थः सामान्यतो हरणेतिकार्थे पक्षात्प्रतिषेधे पर्वसूत्रस्यान्यतरस्याग्रहणस्य चेपयुपपत्ति
रत एवात्र गात्तिकेऽपंचमीविधीनानन्तरमितिसार्थेकहरणेतिकार्थेऽतिसूत्रेण षष्ठीपंचम्योः प्राप्तिः पूर्वसूत्रेण हरणेतिकार्थेः षष्ठीत्यनेन नः
षष्ठ्यावेति॰ ननु पंचमीअनेनेनिषेधादितिभावः हरणादावसथादिस्यनयोः सामानाधिकरण्यभ्रमं निराकरोति आवसथस्येति॰ हरणतया
मस्येसार्वे तत्र निर्भिधाना पंचमीनेतिभावः सप्तम्य ईत्ति विषयस्मे सस्यइनोविषयस्येति समासः प्रकृतित्वेन च समरनो विषयस्तदाहरनं
तस्येतिक्रोतमप्रकृतिकेनेतस्येसर्थः अत्र व्याकाफेरणास्येति पदं समतिवक्षितकर्मतया भावे क्ते पश्चात् कर्मसंबंधेन कर्मण्येन भि

वि॰ हितत्वादितीयामात्येत्याशयः कर्मणि क्तमत्ययांतात्तुनइतिस्यविकल्पायात् एतेन कर्मणि क्तप्रत्ययेप्याका शाश्वात्ययथमेवेतिनिरस्तेत्र
२१ धिकरणायामिति। अत्तीत्यध्याहारेणाकर्तृद्वारायाराश्रयत्वविवक्षायामित्यर्थः चहिरंगत्वादितितच्चोपपादितंकालाद्धनोरिस
त्रउभयत्रानेनेवसस्यासिद्वायामवीग्रहणांतत्रयथमतत्राह अर्वायग्रहणांत्त्विति· नत्रसाधुग्रहणातुसाधकमयोगेप्यर्वायां प्रसा
दियोगेनिषेधार्थंनवानेनदुर्वारः तत्सामर्थ्यं नास्याप्यमहदइतिकेचित् क्रियायाएकारकाहेतावसंगतिमाशंक्याहकारकश
ब्दइतिशक्तिपरः सइतिपरेउत्तरसत्रेणाःयस्यचभावेनेत्यनेन· क्रियाफलमितिव्याख्यानादितिभावः भाष्येमहाइत्यस्यविषयादि
गुणासमहाइत्यर्थः संयोगइत्यस्यव्याख्यानेसुवंधइति समवायस्यापिसंग्रहाययस्यचभयइति अनुमायकत्वलक्षणात्वं
तत्प्रकारकोवोधइतिएवंयस्यइतिभावःयथाध्यौति· तथाचउदयात्रिसवितेति तमोनष्टंध्येसतिवह्निमंवतीत्यावत्वेचस्यात्इति
भावः भाष्येहितोयोभावआरम्यतेइत्यस्योच्यतइत्यर्थः लक्षणशब्दइतिनायंशब्दोनुमापकत्वेनाभिमतलिंगपर्यायःकिंतुहेत्व
प्रतिपोततइत्यादाविवानिर्ज्ञातज्ञापनहेतुरितिभावः भाष्येसकृदपियन्निमित्ततायेतितत्कालादिपरिच्छेदनिमित्ततायेत
त्यर्थः तदेवमंडलुपाणिनमेव अनिर्ज्ञातकालेस्येति अनेनमानान्तरेणायस्यस्वरूपंज्ञानंतत्यकालविशेषज्ञापनार्थंश
ब्दप्रयोगेएवास्यमहत्वंसूचयति· गाहयराणेत्यापादित्यावेकालवाचकाद्धिकरणेएव· पचमीविंविभक्तेविभागोमेदः गा राम:
भ्योगोरेवकथंविभक्तत्वमतआह गोमेत्यादितिदर्यक्रियते। भेदेनवोध्यनेअवधारणामाश्रीयतइति· माथुराःपाटलिपुत्र २१

केप्यद्रस्यादेर्मा भूद्गौणायामिति पुत्रकेषु माणित्वेनांतर्भावेऽपि शब्दोपात्ताकारापेक्षया नेतर्भावाद्विभागएवेति भावः स्वाधनिमृति प
रीतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूत्रस्थः प्रसाद इति भावः प्रतिनिधौ सप्तमीति रीतिप्रतिस्यतीलक्ष्यतेऽप्येसिने मितिः कारकं कर्मकारकं अप
तिषं गोरक्षादिभिः संबंधने गोरक्षा थरत्नस्य रत्नरूपः अन एव पर्वमुतस्करसाहचर्यादिसुक्रतस्मरेत्यसिता सन्नाऽद्रत्पमरः न सत्रेव
एतत्सूत्रप्राप्त्यपेक्षक्रियामाह पुष्पेभ्यश्च इति सर्वेतिततभ्रवर्यं प्रतीकतेयप्याय स्पृहयति पुष्पस्य समीपप्राप्त्यादिम्यो
गान्नसिध्येरनिति भावः इति सर्वेतिः तत भ्रवर्यं प्रतीकतेयुष्पाय स्पृहयति पुष्पस्य समीपं प्रत्यादिप्रयोगानसिध्येरन्निति भावः
न्तिसर्वेनिमे लो॥ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे ऽह्निकम्॥ ॥ श्रीः ॥ प्राति
पदिकार्थः ततग्रहणमेतत्तदर्थेम पमानियमालाभात्प्र स्तानुपपत्तिरतआह व्याविति अन्तरेणापीति अर्थेइत्यस्य ज्ञापिकस्यार्थेर
त्वाकाक्षायांपतः स्वादिविधिस्त्र इ थेइतिलादिति भावः तत्स्वेपि लिंगविशिष्टपरिभाषयापि स्वंताघर्षितज्ञाभः नन्वपानाम प्य यंव
ताद्वैनेवसिद्धमतआह असतीति पत्न्या इति प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादस्य संख्यावाचे रेकत्व स्नतायामपिप्रकृत्यापेक्षनियमा
अपरणार्थे नियमाश्वपरणा व्यासेर्ध्यां द अपाकाचनसिद्धिरिति भावः अर्थेवेतितिलिंगवर्तमानात्प्रातिपदिकादिति सत्रार्थः स वेत्रलिंगम
त्न्यर्थइति भावः इदं चिंत्य प्रातिपदिकार्थग्रहणाभावे लिंगमात्रे इत्यर्थापत्तौ स्त्रीपुमानिसाहाद्यवेव स्यात् नत्वाक्षइत्यादौ जात्यादेर
प्पधिकस्यभानात् तस्मादायध्याख्येवज्ञाय सीजात्यादिरिति आदिना अपः जातिपदं चप्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणं यस्मिन्नर्थेइतिप्राति

सि॰ २ पदिकार्थस्य परमाविधानाभावात्तद्व्यतिरिक्तः शेषः इति न सम्भवतीति भावः। ननु संख्येति। षष्ठीं विधाय कस्यापि शेषकत्वोऽस्मादिभिरेक
२३ कवाक्यताऽस्तीति भावः। वस्तुतो द्वितीयादीनां विषयाभावः शेषः प्रातिपदिकार्थरूपः प्रथमाया विषयः स सर्वत्रेति न तद्रूपे सः शेष
इत्याशयेनैकदेश्याह षष्ठ्या त्वेति। एवं चाद्यव्याख्यानेपि नास्य भाष्यस्यासंगतिः परं एकदेश्याह इदं तर्हीति इदं सर्वमेकदेश्युक्तिरि
त्यपरे। स्फुटं भविष्यतीति उच्चैर्नीचैरित्यस्य कदेश्युक्तिः। अव्ययादाप्सुप इति लोप का सिद्धिरिति बोध्यं। ननु प्रातिपदिकत्वस्य अव्ययानां लिं
गाबोधकत्वेन व्यभिचारान्न तत्प्रातिपदिकार्थ इत्यत आह सत्त्वमिति। प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य हि तत्प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थेन
तु प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नार्थ इत्यसंभवादिति भावः। अधिकविशेषेति। द्रव्यजातिभ्यामधिकस्यार्थः स्त्रीत्वाद्यधिकमिति। स्त्रीत्वा
दिकमधिकं पञ्चमस्यार्थः पञ्चमार्थमिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य प्रातिपदिकस्य योऽर्थोऽवधारितः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्तदधिकस्या
हस्यार्थं मात्रग्रहणमिति भावः। द्रव्यमात्रापेक्षयाधिकमाह तेनो घटशब्दस्यापि न स्यादिति। तात्पर्येण प्रातिपदिकार्थ इति कुमारस
स्येव नियमेनाभानात्तदर्थता न तु लिंगस्येति भावः। अत्र स्त्रीत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव इति तटस्तटमिति। अस्य त्रिलिंगत्वेन
प्रातिपदिकात्कस्यापि लिंगस्य नियमेनानुपस्थितिः सा तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभाव इति भावः। जातिरेवात्रेति। अत्र प्रकृतसूत्रे जा
तिग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तपरं प्रातिपदिकार्थः प्रातिपदिकार्थशब्देन विवक्षितः जातिपदमाश्रयस्याप्युपलक्षणं। एवं च भाष्ये : २३
ऽन्यत्रोदाहरणानीति तत्र भावः। अन्तरंगत्वात्त्वतल्पोरेव प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणं लिंगादीनां तु प्रायेण द्योतकत्वाय सु

प्रतीतिकृत्तपाचहिरंगत्वमितितदाशयः एतदेवाभिप्रेत्य प्रातिपदिकार्थः सत्तेति वृत्तावुक्तं उक्तभाष्यव्याख्याद्वयं चिंत्यमेव । अनेकलिंगत्वेपि स्वभावेन
पुंस्कादिति शास्त्रबलेन लिंगप्रातिपदिकवाच्यत्वस्यैव सर्वैः संमतत्वेन तटादिशब्देपि प्रातिपदिकार्थग्रहणेन सिद्धिरत एव द्विती
यायांते लिंगबोधः न हि समाने प्रातिपदिकवाच्यत्वे वृक्षादिशब्दवाच्यं प्रातिपदिकार्थे शब्देन गत्वतेन तटादिवाच्यमिति सत्त्वातिरेकात्र
न्युक्तातिरिक्तं निमित्तमस्ति एवं वा लिंगाद्यपानि लिंगमप्रवृत्तिनिमित्तकाः शब्दाः प्रातिपदिकार्थ इत्यस्योदाहरणानि । अन्ये तु तिंगाथा
धिकस्येति बोध्यं येपि गोर्वाहीक इत्यादौ गोसदृशे लक्षणां वदंति तेषां मते तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदुत्तरत्वमस्य येनाभिधीयमा
नत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् । अस्माकं तु शक्यतावच्छेदकारोपे गोत्वतत्तद्बोधपदे एवं लक्षणेति वादिनां एकैकेन
न भाष्ये यथा परिमाणेति द्रोणादयो यदि परिमाणवचनास्तदा प्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिरिति भाष्याशयः उत्तरं तु लक्षणापाय
रिमेयप्रवृत्तिता यदा तदर्थमितीत्याह यदि कोर्थत्वात्सिद्धिरिति भाष्याशयः उत्तरं तु लक्षणापायपरिमेयप्रवृत्तिता यदा तदर्थमितीत्याह य
दामानमेये तिव्यभिचारादिति मेयस्यापि द्रोणालारोपे राद्रोणादिपदस्यावबोधेन तद्बोधेपि परिमाणस्य भानात्तन्नियतः प
रिमाणोत्र ज्ञेयमेयार्थत्वाभावेन व्यभिचारे सत्यपि भावः प्रातिपदिकेन नियतोपस्थितिविषयो हि प्रातिपदिकार्थः परिमाणश
ब्दवक्रमेणोत्पुरुषपरिमेयेऽत्यर्थः स्तिनासर्पे । एवं हि सिंहो माणवक इत्यादौ संज्ञा न स्यात् सिंहसदृशार्थस्य अभिचारेण प्रा
तिपदिकार्थत्वात् । तस्मात् द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यादिति भाष्यस्य विभक्त्यर्थस्य परिमाणस्य परिच्छेद्य परि

वि॰२ छेदकभावेन व्रीह्यादौ मे ये च ये पि यथा स्यादित्यर्थः प्रातिपदिकार्थप्रथमा योस्तु नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरोधेन तथान्वयो न स्यात् तत्के
९४ यत्रादिमते पि इत्यत्र मे यद्दत्ते पि यथा स्यादिति लक्षणापामाष्यव्याख्यायामावश्यकत्वाच्च॰ सूत्रभाष्यकृतोः सिंहो माणवक इ
त्यादेरज्ञानकल्पनाबाधिका॰ यदा यो निपतो पस्थितिकः स तदा प्रातिपदिकार्थ इति स्वीकृत्य तदकरणस्यैव न्याय्यत्वं च भाष्या
ख्यायां शाब्दबोधवेल लक्षणापास्ते तत्तद्ग्रहणं॰ न च परिमाणं प्रातिपदिकार्थ इति तत एव तत्त्वाभावात्तत्र प्रथमाविधाने न्यर्थ॰
द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थत्वे पि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाभावात् तन्न वक्तव्यमतो द्रोणो व्रीहिमानये पि स्यात् प्रातिपदिकार्थमा
हच यो नाम्नोः संबंधे समानविभक्तिकनामान्तरार्थेन च येष परिमाणे प्रथमायाः साधुत्वबोधनात्। अतएवाभिहिते प्रथमेसा
दिलक्षणेः सम फलता। तन्मते हि सिंहो माणवक इति वत् द्रोणो व्रीहिरित्यपि लक्षणया साधुशाब्दबोधकत्वे चैल क्षणानादरे
णापि तत्र तत्र वास्तिकप्रहृष्टेर्दर्शनात् इत्याहुः अत्र वृत्तिनिमित्तं मुख्यं तदाश्रयश्चेति द्वावेव प्रातिपदिकार्थशब्देनात्र विवक्षि
तावच्यं तरंगत्वात् अतः परिमाणग्रहणं लक्ष्यार्थोपलक्षणमिति केचित् यत्र श यमभ्ये अयं रेतु प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थ
मित्यस्य ज्ञापकात्सिद्धिरित्याशयः तदज्ञानान एकदेशं पाह उच्चैरित्यादि एकदेशयुक्तित्वादेव तिङः समानाधिकरणे प्र एमः
थमेति वार्त्तिके न तन्मध्ये सौतसूत्र स्थैव नाव्ययादावितिसूत्रस्थेन ज्ञापकादेव्य येभ्यः सर्वो विभक्त्युत्पत्त्यादि भाष्येण ९४
चनविरोधस्तत्प्रातिपदिकग्रहणस्य फलान्तरं न कल्प्य मिसे च भाष्यतो समर्थ॰ एवं प्रत्याख्यात प्राये प्रातिपदिकग्रहणं

ज्ञापकात्सर्वविभक्त्यर्थस्य प्रथमाया अपि सत्वेन चतस्रपुरुक्तार्थसिद्धिः तिङ्समानाधिकरणे प्रथमैवेति च नियमान्तरवादिकमतेपिरो
धः अयथालिंगेन्यादेर्देशः कुंडमितीत्येतस्यप्रत्ययेवुवनरतिमतेनकेयतौक्ते एकार्थः एतद्दीन्येव चट्टोणादिशब्देन सिध्यतिनेहिद्रो
णत्वादिप्रकारित्रिनिमित्तका अपि द्रव्यनिष्ठलिंगमिव परिमाणत्वमपि बोधयंतीत्यधिकार्थात् अतःपरिमाणग्रहणं न च तेषां तन्निष्ठ
परिमाणत्वबोधकत्वे प्रमाणाभावः सूत्रभाष्ययामाणयेन अनुभवात्सिद्धाच तद्दर्शीकाणः न चौ न्मानादादीनां प्रत्युपलक्षणतां
धनयन्नुदाहरतिद्रोणः खारी आरकमिति अत्रकैयटव्याख्यानेन व्याख्याने च भाष्ये अन्वयिवीह्यादिपदानुपादानेन न्यूनता
नव्यव्याख्यानेद्रोणो व्रीहिमानयेतिप्रयोगापत्तिश्च आनुमानिकसाधकत्वबोधकवचनकल्पनेगौरवं च प्रातिपदिकार्थे लिंगमा
त्रवचनेण परिमाणस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वे लोविरोध एव अत एव द्रोणपयस्तिः कैयटव्याख्याने पदार्थे नियतोपस्थितिकस्तत्राप्यव
त्यतदकारणायत्तिश्च जातितद्वाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणेन मेयपरत्वेपि सिद्धिश्च किंच यत्रैतानि समुदितानि भ
वेति तत्रैव स्वादित्यनुपदवस्यमाणभाष्यविरोधः तस्य हि यत्र स्वादिविश्युदेश्ये एतानि समुदितानि वाच्यत्वेन भवंति तत्रै
व स्वादित्यर्थात् स्वरस्वारस्येन तन्मते परस्यैव लस्यणोतिसिद्धांते द्रोणो व्रीहिरित्यस्य कैयटरीत्यानुदाहरणत्वाच्च न च द्रोणादिशब्दा
नामिघत्ता विशेषावछिन्नत्वादिपरिमितव्रीह्यादिपरिच्छेदकद्रोणत्ववदादिबोधजनकत्वात्परिच्छेदकत्वस्यापि प्रातिपदिकत्वे
वलाभात्तत्र प्रथमाविधानवैयर्थ्यमिति वाच्यं लाघवेन तत्समानाधिकरणद्रोणत्वादेरखंडोपाधिरूपस्य जातिरूपस्यैव वा

वि॰२ महत्त्विनिमित्तत्वात्. ननु भासमानमानमपि लिंगात्वद्विशेष्यत्वस्यैव. द्रोणः परिमाणमितितु द्रोणादिशब्दानामनेकार्थत्वान्निर्णयाय पृष्ठोत्रास्त
२५ णादिविति वद्धो ऽतिवदंतिननु शब्देकार्यसिध्यर्थं वचनग्रहणमत आह अर्थ इति प्रातिपदिकार्थादिवचनादितिसूत्रेतुमहत्तेरधिकरणा
त्वविवक्षयासमितिभावः गर्गाः शतमित्यत्र शतस्य प्राधान्यात्तदोहत्तेरनुचितत्वेनास्त समुदायेवा म पारिसमाप्तिः प्रकृते कथमत
आह प्रथमतिः प्रथमासिद्धेवेतिः तथा चाविधीयमानत्वात्प्राधान्यासिध्या पूर्वं न्यायानवतार इति भावः नियमायेति कर्मण्युप
वर्द्धितीयेत्यादिनियमे नियतकर्मादिषु प्राप्तप्रथमावारणाय प्रातिपदिकार्थमात्रे गात त्संबंधगोधनमिस्य ननु प्राधान्यामा
धान्ये निर्णोनुमशक्ये विधीयमानस्योद्देश्यार्थत योद्देश्येतिप्राधान्यस्य वक्तुं शक्यत्वात्. अत एव यागोद्देशेन विधीयमानानामपि
व्रीह्यादयो गुणत्वेन व्यह्रियन्ते अत आह अप्यवेति. नन्वनभिहिताधिकारे पि संख्याविधेस्तन्मध्यपतितत्वाभावोऽत आह बहुधिति
इहाधिकृते नानभिहित इत्यनेन प्रातिपदिकार्थादेः सर्वस्य प्रातिपदिकेनाभिहितत्वात् संख्यैव विशेष्यत इति भावः ननु परिगणनान्न
दोष इत्यत आह परिगणनस्येति वचनग्रहणादिति एवं चात्र सूत्रे नाभिहित इत्यस्यासंबंध एवेति भावः मात्रग्रहणादिति मात्रग्रह
णाकुर्वतः सूत्रकृतः प्रत्ययनियम एवाभिमतः न प्रकृतिप्रत्ययनियमे पि प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमेन कारकस्येव व्यामोदिषु तद्द्वारे
णासंभवाद्द्वितीयाथ्यमितिवाच्यं पथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैवाहत्तिर्ने तु तत्समा राम:
नाधिकरणकरणार्थान्तरस्यात एव गार्दोऽ पयः इत्यादावयानत्वादिशक्तिबोधे पि द्वितीया भवति एवं च कर्मणि स्वत्व द्वितीया न तन २५

दसत्वेऽस्त्येवं नियमाकारः तथा प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव प्रथमा न तु तदसत्त्वे इति नियमेन निरर्थकस्यैव आवृत्तिर्न तु प्रातिपदिकार्थसत्त्व
एव कर्मत्वादेरिति मात्र प्रहरास्याऽवश्यकत्वात् न चैवं सत्याधिकेऽपि प्रथमा न स्यात् द्रोणः रूपो रित्यादिभिरस्यैकवाक्यतया तदाधि
क्ये प्रवृत्तेः अर्थनियमश्चेति श्च त्रय पक्षे तत्तु स्पन्माया यात्संबोधने चेति सूत्रे लिंगादिग्रहणं अनभिहित इति सूत्रे समयाहेति पक्षे ग्राव्वचनग्रहणं
च प्रत्याख्यातमेवेति दिक् सामानाधिकरण्यादिति· तयोः पदयोरेकार्थे वृत्तित्वात्मवृत्तिनिमित्तयोरेकवृत्तित्वाच्चेत्यर्थः विशेषणविशेष्य
भावस्य विशेषणत्वविशेष्यत्वरूपस्य भाष्ये अतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति अतिरिक्तार्थेन विशिष्ट इत्यर्थः मयूरव्यंसकादित्वात्स
मासः भाष्ये वीरत्वमिति वीरशब्दात् शं आ घंजंतात्वः वीरत्वं वीरसंबंधस्तन्निरूपितविशेष्यता इति यावत् यतो वीरत्वं वीरनिरूपितविशे
ष्यत्वं पुरुषेऽधिकं भासते अतः पुरुषार्थोऽधिकार्थविशिष्ट इत्यर्थः एवं वीरे पुरुषनिरूपितविशेषणत्वमधिकमिति बोध्यं तथा वीरत्वं
पुरुषे धेरस्पृमास्त्र वृत्तिर्वीरत्वपुरुषत्वयोः साहित्यरूपो वीरपुरुषयोर्विशेषणत्वविशेष्यत्वनियामकः संबंधश्च ऊः सोपि वाक्यार्थ
एव एतदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषयं उदाहरणं चार्थे द्वंद्व इति सूत्रे भाष्ये कृतं एवं च वीरत्वपुरुषत्वसमूहवानु वीरः पुरुषः
इति बोधः अनपेक्षितशब्दान्तरेति अनपेक्षितः शब्दान्तरार्थसंसर्गो येन यद्धितः प्रापितो विशेषणभावः स्वार्थो येन तस्मादि
त्यर्थः पुरुषसंसर्गेण हि वीरार्थस्य तन्निरूपितविशेषणतेनिभावः एवमिति पुरुषशब्दार्थस्य तदर्थसंसर्गेण तन्निरूपित

वि० २ विशेष्यत्वेनेत्यर्थः मात्रपदेनांतरंगार्थकृतमेवाधिकं व्यावर्त्यते ननु बहिरंगकृतमिति भावः भाष्ये आधिक्यमिति स्वार्थे ष्यञ् न वा साम्यं वाक्यश
९६ क्तः विषयतानामविशकलनमेकत्वायामपर्यायादिति ननु विभक्तेतराभिहितेपि सुंदरं कटमित्यादौ प्रथमा स्यात् तदाह तिङ्कृदिति अभिहिते
इत्यत्र चार्थे नियम एवाश्रीयत इति चेदित्यादौ न दोषः प्रथमाप्राप्तेनेति तात्पर्यादिति भावः न च शक्तिगुणत्वाश्रयात्तत्र प्रधानमनुरु
ध्यत इति न्यायेनायं दोषो वारयितुं शक्य इति वाच्यं क्रियायोस्तत्र गुणप्रधानभावाभावात् इत्याहुः भाष्ये तिङ् समानाधिकरणे इति न
चोच्चैरित्यादौ प्रथमानापत्तिः तिङ् समानाधिकरणे प्रथमेवेत्यर्थे नियममात्राश्रयणे नादोषात् उक्तं पूर्वेणेति पूर्वं यद्येनेत्य
र्थः पूर्वेण वार्थेणेति कथितं ननेनानभिहितसत्त्वोक्तं विभक्तिषेधाद्धेति वार्त्तिकं माध्येति सत् चितेति तिङ् समानाधिकरणे प्रथमा
या अप्रथमा समानाधिकरणे शतृशानचोर्विधानं स च वाक्यसंस्कारे एवमह इति दित्यादि देवदत्तेति ननु एकवाक्यतया वि
धानमिति यस्येति तिङ् सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमायाश्चकर्मोपभागात् द्वितीयादीनामप्यभावेन द्वितीयादि सामानाधि
करण्ये विधीयमाने शत्रादेरप्राप्तेः तिङ् सजातेषु प्रथमा भविष्यतीत्यत आह यावत्तिङ् इति भिन्नवाक्यतया विशेषेणोत्पन्ना नाना
मर्थनियमइति भावः सर्वे स्वादयः स्थिता इति विनिगमनाविरहेण सर्वेपि समकालं वन बुद्धिविषयतया स्थिता इत्यर्थः द्विती रामः
यायंतेति अप्रथमेति पर्युदासेन प्रथमाभिन्नविभक्त्यंत समानाधिकरणे त्यर्थकेन शत्रादेर्विधानमिति भावः ननु एवमपि ९६

कर्मत्वापेक्षद्वितीयेत्यादिनियमात्कथं द्वितीयादीनां स्थितिरत आह कर्मणीति वा किंकारस्यार्थनियम एव संमत इति भावः नन्वयवादे
नोत्सर्गस्य बाधा विशेषात्मकस्तद्रूपोपन्यासः किमर्थो न त्वाह इहेति उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिबाधप्रकारविषयमिति भावः तद्रूपमिति तिल
सर्षपौ च शब्दस्य च स्वरूपेण न लक्ष्ये कश्चसुखस्वरूपेण च वेत्यर्थः तदेवाह सर्वविषयसीकारिणोति। सत्येवं मन्यते शास्त्राणां सर्वत्र मासस्य वि
षयविशेषे प्रचारेण निवृत्तिरिति कतिपये तिलस्येकत्र सुखेकोहिल सदृशीभागेवोत्सर्गस्यापवादविषयातिरिक्तविषये नियो
यतिः विषयविभागोऽयमिति किं विषये निश्चितामवृत्तिः किं विषये बाधकबाध्येति विषयविभागापेक्षार्थः पूर्वं स्वपवादादुत्तिश्च प्रवा
दशास्त्राणामर्थः अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्धिविषया भवन्तीत्यर्थः ततस्तद्विषयसाभावेन निरोणीते विषये उत्सर्गो बुद्धिविषयः स
न्लक्ष्यं संस्करोतीति भावः द्वितीयेत्यपवादशास्त्रविषयं स्वयमेवत्यक्कोत्सर्गशास्त्रेणान्यद्विषयमित्यंतलक्ष्यं संस्करोति शास्त्रप्रक्रिया
ज्ञानपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इत्यस्मादेव ज्ञायत इति वोध्यं भाष्येऽप्रतीक्षत इति अपवादविषयसंस्तावात्तत्रत्तेर्बुद्धिर्निवर्तत इत्यर्थः
यात्रिक इति प्रसेभव इत्यर्थे ध्यात्मादित्वात् मत्कन्तरस्मिन्स्येत्यभिभवः सदोष इति शेषः विभक्तिनियमे चायीति अर्थनिय
मोपि सामान्यरूपेण विभक्तिविषयो नियमो भवत्येव नियमस्यानेकाश्रितत्वादिति भावः विभक्तेरर्थान्तरसंबन्धनिवर्तको विभक्ति एम:
नियमः अर्थस्य विभक्त्यंतरसंबन्धनिवर्तकोऽर्थनियम इति भेदः तत्र यस्य च तत्र सुप्रभृत्युदाहरणार्थनियमो यत्र यंदास विभक्तिनियम
मो प्रसज्यप्रतिषेधरूपो धात्वर्थनियामो पर्युदासप्रतिषेधविभक्तिनियमो वेति। तत्राद्यस्य कर्मदोषोक्तिदावनमिति भावः पक्षद्वये पि·

वि.२ पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधत्वयपक्षद्वये तिः प्रसज्यप्रतिषेधेति । पदिप्रथमासमानाधिकरणाभिन्नेऽन्तिपर्युदासस्याश्रीयते तदापि न दोषः अ
८७ सामानाधिकरण्यप्रथमासामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावाद्दिश्मपि चोध्यं । ननु अर्थनियमे षष्ठ्यन्तशा
न चोरभावे पि सर्वविभक्तिप्रवणापत्तिरित्यत आह शतृशानचोरिति अनियततायाश्चेति पराहि विभक्तौ सत्यभाष्यास्य प्रथमास्यि न सूत्रस्या
सेऽन्यस्यार्थः प्रत्ययनियमस्यैव सूत्रसंमतत्वात्तन्न च प्रथमाया अर्थविशेषपुरस्कारेणानियततया प्रातिपदिकार्थमात्रप्रतिवद्धा
याः संनिधानमस्त्येवेति भावः । न ... ह्निकन्यासे पंथेयः तन्मासेऽस्तन्नियमस्वीकारे प्रथमा वाक्येष्वेवमेव नियमापत्तौ देवदत्तःपचलऽ
त्यवस्थायां विभक्तिसामान्य ... विनपर्युदासपक्षे प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तताभावेन शत्रादेरप्राप्त्यावपि प्रसज्यप्रतिषेधे प्रथमान्त
सामानाधिकरण्यभावेन निषेधाप्रवृत्तौ तौ स्यातामिति चेन्न वार्तिकमते शत्रादिविधौ प्रसज्यप्रतिषेध एव प्रथमाविधावर्थनियम
एवेति न दोषः सूत्रमते तूभयथापि न क्षतिरिति । तिनासपर्यात् षष्ठी शेषे किमप्रधानमिति शिष्टविशेषणरूपत्वेनोपजीविशिष्य अस सर्वो
पयोगरूपतोऽत्राघञिनिष्पन्नरूपस्यार्थः । तत्रापि षष्ठीप्रसंगइति नैव तस्य कर्मत्वाद्यविवक्षायां वारितार्थत्वेन क्रियाकारकभावे
नान्वये तद्भिन्नविभिर्धोधात्मक षष्ठ्यापत्तिः अभिहितविषये पि प्रथमया बाधादिति वाच्यं । ज्ञो विदर्थस्य करणे इत्यादिषु शेषइत्यनु
वृत्तेस्तद्विषये क्रियाकारकभावेनान्वये विपरत्वात् षष्ठीप्रसंगइति तदर्थोऽन्नदोषः शेषः षष्ठ्याश्चप्रचावीतस्य प्रतियोग्याकांक्षायामुपस्थि रामः
तकर्मादेरपएवप्रकरणात्तरत्वं तदस्याह कर्माद्यनंतरमिति ननु कर्मादिप्रतिरिक्तार्थासंभवइत्यत आह स्वस्वामीति । किं पारकेति । ८७

स्वत्वहेतुदानादिक्रियाकारकत्वपूर्वकत्वरस्यर्थः पतरेव विधीनः कारकेभ्योत्मद्गत्यर्थः विशेषणाभाव एवस्मरणात्प्रतिमातुरितिक्रियाकर्म
तसत्तकविशेष्यविशेषणाभावइत्यर्थः एतेनक्रियाकारकभावएवसंवंधत्वेनविवक्षितइत्यन्याप्यषष्ठ्यर्थेकर्मासर्गिकेवविषयता
वक्ष्यतिवम्याख्याकारः राज्ञः पुरुषइत्यत्रराजाविशेषणंपुरुषोविशेष्यइतिसंवंधाभावादितिदानादिनास्वीकरणातिरिक्तसंवंधा
भावादित्यर्थः सर्वत्रतस्मात्तन्निमित्तस्यचकर्मादेरवश्यंभावादित्यभिप्रायः ननुराज्ञः पुरुषइत्यत्रराजापुरुषस्यकिंचिद्दातीतिराज्ञाक
त्वंपुरुषः संप्रदानंभवतुनामराज्ञोवस्त्रविप्रस्यगौः विप्रस्यतिराइत्यादौतुनदसंभवात्षष्ठ्यलंभविष्यतीत्यतआहभाष्येएतत्स्वंनाम
मेति। तत्रयाज्ञाशब्देनतत्स्वत्वकः प्रतिग्रहोलक्ष्यतेअयहरणादितियथापुत्रेदत्तेत्यादौनानुपविनिमययोर्भेदमाहपरिवर्त्ते
नादितिनहिवित्रस्यतेइतिनहिपषठस्कास्थित्यास्तितत्तचेभिधानत्वमपरेवविवक्षिततदेककार्यकृदितिभावः हस्तस्यशाखेत्यादाव
प्याधारोधेयभावमत्तकोऽवयवावयविभावइतिवोध्यं अस्मतोविवक्षायाः महत्तेनसंगतिरतआहदंष्ट्रेतेतिभाष्यतत्रषष्ठीप्रा
प्नोतीति पृथापियोगेतिभावः परश्चेतिनियमेनयोगपृथासमवात् ननुसादिवाकेनषष्ठ्याप्राप्यप्राप्यायाः पुनः षष्ठीविधान
मप्राप्तांशेविध्यर्थंननुनियमार्थमित्यतआहसमेइति एवंचमीमांसकमतसिद्धोयंनियमइतिभावः व्याकरणेतुपरिसंख्या
पिनियमपदेनोच्यते अर्थनियमेपितृगार्थशेषग्रहणमावश्यकमितिवोध्यं शमममकर्त्तेमित्यस्याकर्त्तेशमित्यर्थः
ननुशेषग्रहणाभावेपिशेषसत्वेनन्यासातरस्यवादर्शनेनेमिवेदिसनुयपन्नमतआहव्याकरणान्तरेत्वितिभाष्येव्यतिरिक्त

वि॰ २ त्यप्रातिपदिकार्थातिरिक्तया राजनिरूपितविशेष्यतया सहितस्य स्वार्थः यत्तु षष्ठ्यर्थसंबंधस्यांशे नोभयनिष्ठतया प्रतीतेस्तेन प्राति
९८ पदिकार्थातिरिक्तेन सहितस्यार्थ इति तन्न पुरुषे स्वामिकत्वं स्वत्वमपि षष्ठ्याभिहितमिति पुरुषशब्दात् षष्ठीनेमप्रिमभाष्येणतस्य
वसम्बंधेतो स्वावामार्थत्वकथनानुपपत्तेः भाष्ये षष्ठीस्यादिति कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तत्वात् स्वष्ठ्येव स्यादित्यर्थः संबंधस्य
विशेष्यविशेषणभावस्य भाष्ये षद्वाधिकमिति उक्तरूपं पदांतरसंनिधानप्रतीयमानत्वाच्च वागार्थत्वं संबंधिसंउक्तसंबंधरूतराजनिरू
पितविशेष्यत्वरूपः संबंधित्वावगमः संबंधकृतो विशेषणत्वावगमः एवं च विशेषणत्वस्य वाग्मार्थत्वेन निपामकसंबंधो पिवाक्यार्थ एवा
स्थितिगततोपिप्रथमप्रसंगइत्यर्थः संबंधित्वं विशेषणत्वं अनियतप्रतियोगीति अनियतविशेष्य व्यपुरुषेसार्थनिरूपितमि
त्यर्थः तदाह राजा परोपकारित्वेने विशेषणत्वेनेत्यर्थः न स्वनिष्ठत्वेन न सार्थनिरूपितविशेष्यतया भाष्ये पुरुषे सोर्थ इति किंचि
दन्यपदार्थनिरूपितं विशेष्यत्वं शाब्दार्थयोर्नित्यत्वात् शब्दकृतमर्थकृतमित्यनुपपन्नमत आह किंतर्थ्यर्थस्येति अर्थस्य शेष्यत्वं श
ब्दार्थयोर्नित्यत्वात् शब्दकृतमर्थकृतमित्यनुपपन्नमत आह किंतह्यर्थस्येति अर्थस्य शब्दोच्चारणप्रयोजकत्वाच्छब्दे थेकृतत्वमिवा
र्थे शब्दकृतत्वेनेति भावः प्रतिपाद्यविषयेस्य विषयीकरणाकरणाभ्यामित्यनेनान्वय राजनिसार्थ इति विशेषणत्वस्य च अस्यार्थः
तदाहते त्रेतिपरोपकारित्वेन विशेषणत्वेन षष्ठी भवतीति तस्य विशेषणतानियामकसंबंधबोधिका तद्धि तद्विशेषणताबो राम:
धिका च षष्ठी भवतीत्यर्थः पुरुषस्य तत्त्पकार्यत्वेपेति अविवक्षितत्वेनेति शेषः राजादिपदासंनिधाने तस्योपकार्यत्वेतयान्यनिरू ९८

पितविशेष्यतयाऽविवक्षितत्वेन स्वनिष्ठतया स्वार्थमात्रनिष्ठविशेष्यतया विवक्षितत्वादंतरंगत्वात्प्रथमेत्यर्थः। द्विष्ठ इति। असौ संबंधः परार्थत्वात्। परविशे
षणत्वमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्वात् विशेषणतानियामकत्वादित्यर्थः। भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य संबंधं विना विशेषणत्वासंभवेन तदा
कांक्षितत्वात्तत्र संबंधो ऽप्रतिरिच्यते ऽस्तत्तया प्रतीयत इति तत्रैव षष्ठीत्यर्थः। विशेष्यस्य तु स्वनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसंबंधाकां
क्षेति भावः। तत्र विशेषणशब्देन षष्ठ्यादिना प्रतीयमानः प्रधानेन प्रयुज्यते तस्य द्विष्ठत्वस्वभावत्वात् राजादिनिरूपितविशेष्यतापा राजा
दिपसंनिधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीत्यर्थः। किं पुनस्तादिभाष्ये। सोऽर्थ इत्यत्र तच्छब्दार्थः कः। किं विशेषणत्वमेवोताऽन्यो पीति
मप्रश्नः। उत्तरं स्वामित्वमिति स्वामित्वं तत्कृते विशेषणत्वं चेत्यर्थः। स्वस्य स्वामिसंबंध इति। तन्मूलकं विशेषणत्वं चेत्यपि बोध्यं द्रव्यस्वामिनोः
संबंधः स्वत्वस्वामित्वोभयरूपः स चैकदेशेन स्वनिष्ठः स्वामिनिष्ठश्चेति बोध्यं। समासे तु सशब्दादेशस्य स्वामिनि विस्वामिन्नृणादर इत्यभावः
भाष्ये किं कृतमिति स्वत्वं स्वामित्ववाचकपदानुपादानादिति भावः। उत्तरयति स्वकृतमिति सामान्यतः स्वमात्रनिरूपितमित्यर्थः। नन्वेवं पुरुषशब्दो
पादानं व्यर्थमत आह पुरुषेति। ननु स्वामित्वमपि पित्रादपि वायां राजा स्वामीति प्रयुज्यतां किमिति षष्ठीप्रयोगः। प्रयोगयोर्विषयविभागश्च
कः। सामान्यनिरूपिते स्वामित्वं च कथमित्याशंक्य दृष्टान्तेनोपपादयति भाष्ये [illegible] विषयविभागश्च कः। सामान्यनिरूपितं स्वामित्वं च क
थमित्याशंक्य दृष्टान्तेनोपपादयति भाष्ये [illegible] षयेति। क्रियाकृताः क्रियासामान्यनिरूपिताः उपजायंते। विच संपतेन देवाहा श्रीपतेर
तिपदेत्यादि। उभयपक्षापि भवतीत्यस्य तदेति शेषः। प्राक्किल स्वरार्थातिरेक इत्ययं भावः। सर्वे पदार्थाः सर्वशक्तिमंतः। शक्तिभिन्नश्च

वि०२ मिरंगां भेदाभेदौ तत्र भेदविवक्षायां विभक्त्यर्थः अभेदविवक्षायां तु करणादिशब्दैरभिधानं भेदविवक्षा च क्रियायां सा भेदे क्रियाविशेषे वा विशेषण
२७ तेनान्वयविवक्षायामेव भवतीति तथैव च क्रियायां प्रतिभाया रावेश विवक्षायत्नं स्याद्विशेषणत्वविवक्षायां प्रातिपदिकार्थता विभक्तिसमभि
व्याहारं विनापि तदर्थता अयमेव कोपि लेनोति इतरा विशेषणतेनेत्यर्थः स्वनिष्ठतया स्वार्थं निरूपित विशेष्यतया दृष्टान्तमुपपाद
दार्ष्टान्तिके योजयति तद्वदिति एवं च स्वप्रकृत्यर्थस्य विशेषणतापि विभक्त्यर्थ इति बोध्यं संज्ञामेवेति संज्ञाव्यवहारः करणत्वादिव्यवहार
त्वमेवेत्यर्थः विभक्त्यभावे न शास्त्रीयसंज्ञाया अनुपयोगात् सधर्मः शक्तिरूपः नाभिधीयते सामान्यतो विशेषतो वा पृथक् नाभिधीयते
यते फलाश्रयत्वादिनैव ततो बोधादिति भावः उपकारः स्वप्रकृत्यर्थस्य तद्विशेषणतानियामकः कर्मादिपदेन संबंधपदेन वोक्तस्य न श
क्तिरूपतानापि संसर्गरूपता अत्र कर्मादिशब्देनाभिधीयते इमुमाह रूढत्वे सर्वत्र तदभिधानमिति तस्य तेन हि कृतकर्मशब्दयोः
कारकविशेषत्रुभयत्रापि कर्मणि प्रत्यया न विभक्त्यादिभिरित्यत्रादिशब्द आश्रयवाचीति बोध्यं उक्तमाशयमजानानो यस्मादधिक
मितिसूत्रोक्तरीत्या अधिग्रहणं तद्द्वेयं चालाइत्यत्र पंचालशब्दाद्धितीये वप्रकृते पुरुषपदादष्टीशं कृते भाष्ये यथेयं तथैव तथा तिनत्वं ष ष्ठा
उभयत्रापि द्वितीयादीनामप्युभयत्रापत्तिः कृतोन रूतेसत आह शक्तिस्त्विति संबंधस्य तु स्वत्वस्वामित्वोभयरूपत्वोभयत्र वृत्ति
त्वमितिभावः यद्यप्येवं क्रियाकारकभावसंबंधो विद्विष्टः एवं तत्र व्यापि कर्मणि स्वादिशास्त्रबलादिह स्वामित्वस्यैव तत्र शक्तेरपि तत्त्व रामः
र्थत्वान्न दोषः क्रियाबाचकस्य प्रातिपदिकत्वादपि न तदापत्तिरिति बोध्यं षष्ठ्यामिहित तरतिभाष्ये अयं भावः कर्मभोक्तमित्यादोप्र १७

कारांतरेण द्वितीयासाधनात्परिगणनमनावश्यकं रात्तपदोत्तरषष्ठ्यास्वामित्वस्योक्तावपि पुरुषस्वत्वं विनायुरुषनिरूपितस्वामित्वाप्रत्यये
नतत्वतत्वमप्यर्थो यातमितिनत्वयं तद्धेयित्वामिलेराज्ञा वमित्यादौ षष्ठीदश्यते किंच वार्त्तिकमते इदं परिगणनेन विरुद्धमित्यत: पूर्वमुक्तम
भिप्रायं स्मारयति· तरास गुणप्राधानभावेनेति· रूपांतर· विशेषणतानियामकसंबंधत्वं पदांतरासमभिव्याहारेपीति भाव: प्रधानत्वेति·
पदांतरासमभिव्याहारे इति शेष: रूपांतरे· अन्यनिरूपितविशेष्यतानियामकसंबंधं तस्य एवाप्रतीतेरिति भाव: अनयोरीमापंचाल शब्द
द्विताया वारणमपि कर्त्तुं शक्यं तदा पुरुषस्य राजेति पुरुषसंबंधी राजेति तदा बोध इति भाव: अधीगर्थ· एषां कर्मणि शेषत्वेन विव
क्षिते षष्ठीति सिद्धांते सूत्रार्थ:। कर्मादीनाम विवक्षावमेष इति। बोध्यं न तु मातु: कर्मत्वाविवक्षायां किं निमित्तेन संबंधेन मा
त्रादे: स्मरणोन्वय इत्यत आह मातुरिति अवस्थानेविषयत्वमवनेमाता कर्त्री स्मरणमधिकरणं तन्निमित्तकं विषयत्वं संबंध
इत्यर्थ: अन्येति· स्वकर्मत्वकृतो विषयविषयिभाव एव संबंध इति भाव: कर्मव्यतिरिक्तस्याभावादादिशब्दवैफल्यमत आह आदिशब्द इति·
द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति· द्वितीयापवादषष्ठीविधिनिमित्तभावेनेत्यर्थ: द्विवविषये विभाषेयं यस्मगें द्वितीयाप्राप्नोतीति सूत्र
रूपारंभसामर्थ्येनात्र प्रकरणे शेषग्रहणानुवृत्तिरेवेति वाच्यं कारक: पदाभावेनस्य देवानभिहितत्वात् षष्ठी· पदाकर्मणि तदापि
हितत्वात्तषष्ठी मैवतत्राह कर्मणीति किमपीति अत्र सदत्तेब्रह्मणोगृह इमप्रयोगइवेत्यर्थ: तत्समानार्थसिद्धिमुपयान्न पतिनाम्नस
इत्यत्रकृत्ये अप्रं क्षत्रियेप्राह्मणा इत्यादौ नेयस्यान्तेनषष्ठ्याःस्वाश्रयनस्यादिति माप्यतासंपन्नभाष्य: कर्मकर्त्रोस्वादसप्फलात

^ लोके वर्तिं विनाप्यतिदेशो विषये स्वाश्रयानिवृत्ति दर्शनादिदं चिन्त्यम् किन्तु वस्त्यभावे ऽकर्मकसं... =१

वि.२ रमाह कर्माभिधाने हीति आर्थे रस्येकेनेति तन्त्रेष्टापत्तिरित्यत्राह चिः भाष्ये ऽविवक्षिते कर्मणीति । एवं चाविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मत्वात्स्वेला
द्यः सिद्ध इति भावः न चैवं शेषषष्ठ्या सिद्धे प्रकरणमिदं व्यर्थमत आह प्रकरणं चेति मेऽजकानुहृते रयुक्तत्वात्प्रवेसत्रे पिशेषइत्यस्य सं
१०० बंधो बोध्यः साधनेरिति । अपवादार्णात्क्रिया इति स्वरूपकथनेन न च शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्याः समासस्य दुर्वारत्वेन दुर्वर्थं । आदिकर्म
णि कर्त्तरि क्तमत्यया तस्य तो दिभिः समासवारणार्थत्वात् । न हि तत्र कृद्योगलक्षणषष्ठी न लोके ति निषेधादिति बोध्यं पूजार्थानां कर्मणि
षष्ठी विधानेन भावकृत्स्नेकादिस्वनुपपन्नमत आह स्त्रलोपरतित त्वमस्याख्यानुपपत्त्याह स्वयं वेतिक क्रलासमंगादिति । असत्वमने
स्य भवत्स्य द्यांतिरिक्ते कर्तृत्वासंभवादिति भावः कर्त्तरीति । वहवचनादिस्यर्थः अन्येति तिवाहल काव्यधिकरणवक्त्री हिरत्यत्र पराणं वरणि
त्वभिमानः कृनाशब्दाइति । अन्यथार्कजार्थानामिति निर्देशोनुपपन्न इति भावः धातुमात्रेति धातव्यमात्रेत्यर्थः अकारउक्तो
रणार्थ इति निर्देशो यय त्रिरिति भावः तिङन्तप्रकृ[illegible]स्यकाले कर्मते । शेषग्रहणानुहृतेरस्ति मते ऽभावात् । ह्वितीयाप्राप्त्यभाष्ये पूर्वेण
यीति विभाषोपसर्गे इत्यनेनेत्यर्थः दिवमिति सूत्रे शेषयहणानुवृत्त्या शेषे षष्ठीतत्त्वाविवक्षायां द्वितीये तीदमपि सिद्धमत आह अत्र शे
ष इति दिवस्तदर्थस्येति सूत्रे इत्यर्थः अत्र शेष इत्यस्य संबंधे विभाषोपसर्गे इति सूत्रं समासविकल्पफलकं गम्यं तथा च नो
पसर्ग इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषषष्ठ्यां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाग्रहणाव्यर्थं स्यात् । विभाषोपसर्गे इत्यत्र राम:
शेषइत्यस्यासंबंधे तु वेदेपि तेनैव कर्मणि द्वितीयाप्राप्तः सोपसर्गो सिद्धत्वेन आपाद्यरूपाभावेन निरुपसर्गे क्रिकर्मत्वविवक्षायां द्विवस्म १००

रम: स्याग्रहस्याकर्मणोद्वितीयेत्येवमिहतत्पाद्वितीयाप्राप्तागइत्यस्यैवेयर्थ्योपत्तिः कृतित्विदंनमत्तंतेइतिपुनर्विधानं समासाभावायेत्यविनवाच्य
मितिभावः परेतुदिवइतिसूत्रे शेषइत्यस्यनिवृत्तिर्व्याख्यानादेव. नोपसर्गेइत्यत्रविभाषोपसर्गेइत्यतः पदत्वाघवाभावात्तिङ्. ते रूपद्वया
यं विभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वाच्चकृत्तितुप्रतिपदविधानेतिनिषेधात्षष्ठीसमासाभावएव. अतएवतेभ्राष्यतानप्रमाख्यातमित्याहुः
परेतुदिवइतिसूत्रे शेषइतिसंबध्यतएव. कर्मादिष्वकमेकवचनमितिवाहिंकरीत्याशतस्यदीव्यतेइतिभावे छः प्रयोगः सिध्यतित्र्य
तएवसकर्मकाग्रधोगर्थादयः मेष्यरूपं पेताः कर्मादिशहेनोच्यंतइतिकेयरः शेषइत्यनुवृत्याचाहिंकम त्याख्यानेलेतत्सूत्रेद्वप
मत्याख्यानेएवभाष्यतात्पर्यम्अत्रचेतिकेयटस्याप्यत्रमकरणोइत्यर्थः एवंचात्रस्वभाष्यंवाहिंकरीत्याएवचरणेकिदर्थस्वकृतलोर्थेतिसू
त्रेवनशेषपदसंबंधोमानाभावात् अत्रचमेइकानुवृत्तिरत्रयपदाचकमेविवक्षेमितिसेवोक्तंअत्रमथाकर्मादिविवक्षितमितिवदेदित्या
हुः प्रेष्यब्रुवोः हविषः प्रस्थानासंभवादाहपेदत्तिचतुर्थ्यर्थेरववैणा. अग्निदग्धशरावेणा अंजलिस्पकशरावोवाविहिइतिवोध्यं.
रवषीगामनः रजस्वलाप्रस्तावेतेत्रितीयपक्षेतोनसहासीतनास्याअन्नमघाद्भ्रहत्यायैत्येषावर्णौप्रतिमुत्र्यालेः थोरवल्वाइत्य
जनंवावद्भियाअंजनमभ्यंजनमेवनप्रतिगस्यंकाममन्यदित्युपक्रम्यपामेलवहासससमित्सादिमलवद्वासं रजस्वला. सम्भवति
गर्भाधानार्थमुपगछतितनोजातोभिशस्तः । मिथ्यारोपितपातकः अरंणपिदइतिसंभवंतीसन्तुवजेते. स्तेनश्चौरः परावीऽल्लजुगादि
नापरुषलितवद्नोमन्यविज्ञाकान्तस्याहीनमुखीलज्जावनतदनः तस्मैवभ्याख्याअयगोलाः आमगात्मइसर्थः मारुकोमर

वि.२ राशीभ्यः अभ्यंक्ते तैलादिनेति शेषः दृष्टमोकुष्टीमालिखते चित्रादिलिखति लिखति केशशिरः अपमार्जी अपमृत्स्य पुरुक्ते अंजनं नेत्रयोः कजु
१०१ लदानेश्माव दनमूलिनदं तः पाक्केण त्रिश्रावख्यादीनच्छिनंत्ति त्रंधुकः गलेरज्जु वधामरणाशीतः उन्मादुकः उन्मत्तशीलः एतद्वत्रे अतो
याखर्वेणापिवतितस्येखर्वेत्ति स्तोराजी भ्रेत चरेत् अंजलिना गापिवेद् खर्वेणावा यात्रेणाम्नजाये गोपी थाया हस्तापेजा स्मना च्चे तं तुरितित
तस्मात्तिस्त्रो रात्री रुक्तव्रतं चरेत् अहत्स्वा पाजा रेत्यर्थः हस्तापेजारेत्यादिकर्तृ कर्मणोः ययोः क्रोतितस्य कर्मकर्त्रर्थमित्यस्या र्थोनरंच
कंपूर्वोक्तार्थकत्वंनिरस्यतीतिभावः ननु कर्तृ कर्मत्वं क्रियायेक्षेन धात्वर्थ पेक्षं इति धातोरित्युक्तमत आह द्वे हेति गावकं धातुमिति
नचस्ववाचकापेक्षेयेपिधातापेक्षेयेमानाभावः खनतीत्यादावर्थेजायमानानां नहितानामपि क्रियोपसर्जनेद्रव्यवाचकत्वेन क्रिया
वाचकत्वात् तदर्थाश्रयादिष्वपि कर्तृत्वादिमपुक्तकापेदर्शनाच्च अपमेवतस्येकर्मकर्तृर्थमितिवक्तुराशय इति भाष्यः एद्य
ष्यमामारोपेनकीरकान्वपयोगपक्रियाधातुवाच्यैवनतु तद्धितादिवाच्येति निर्णयेनादोषात् एवं च देवदत्तेन शस्तो स्वत्राहि
कोमम्मिमित्यादयोऽपप्रयोगाएव अतएवहिलणादियोगेनहितीयादयः न बाधिकालारीद्रोणेनेसमनापत्तित्वत्रेप्तसस्त्यादिलाद्धेतौ
वात्तृतीयासहेनादोषादितिपंचमेनिरूपयिष्यामः भाष्ये कृतो व्यपस्यपेरतिअहतो व्यपस्यप्रयोगेपलि विक्रियानिरूपितेपेक
र्तृकर्मत्त्वमत्वर्थः स्वस्पाविअव्यपप्रयोगेनेत्येवार्थः तदंतकर्मकर्तृत्वादितिकृदंतकर्तृत्वकर्मत्वमेवैतयोर्न त्वप्ययकर्तृत्वकर्मे राम:
त्वमेतयोरित्यर्थः तदुपपादयति अत्र स्थेति संदेहेतस्सरूपस्येवम्याप्यत्वं हत्यद्वेपादानेन अन्यपदार्थस्यस्यष्टत्वाद्धउभीहि १०१

रेवेति भावः। भाष्ये प्रतिषेधशब्दो नियमशास्त्रारंभे निषेधपर्यवसानमभिप्रेत्येत्याहुः। एकत्वस्याविवक्षामिति। उद्देश्यनिमित्तगतत्वादिति
भावः। भाष्ये कृतो येऽइति कृदन्तशक्तिग्रहसहकारे योगोपस्थितायाः क्रियाया येऽइत्यर्थः। तद्धितस्येति तद्धितान्तशक्तिग्रहसहकारे योगो
पस्थितक्रियाया येऽइत्यर्थः। एतद्वाक्यभेदनाभावे हेतुमाह तत्र द्धितीयप्रत्ययेति करणे सत्वादिति। कृत इत्यस्य विशेष्यतया कर्तृसापे
क्षत्वादित्यर्थः। अन्यथा क्रियायाः कारकाकांक्षेति नित्यसापेक्षतयाऽसंगतिः स्यादित्येतिबोध्यं नित्यसापेक्षस्थलेपि क्वचिदेव स
मासो न सर्वत्रेत्याशयमन्ये। भाष्ये यो सौ कृतकर्त्रोरिति। यः कृतकर्त्रोः सामानाधिकरण्य एषः संबंधो वा भेदृष्टः सत्रुसन्ने
न्नेप्रत्यये द्वेष प्रत्यये इन्नो निवर्त्तते नित्य तु इति बुद्धिविषयामवतिभावविषय कृतशब्देन हि सत्वान्नत्रान्यार्थदर्शनान्नद्धितार्थे
नेकार्थीभूतस्य कृतस्य कर्त्रेन संबंधाभावादिति भावः। ननु विशेषातिरिक्तसामान्यसद्भावमानाभावात्कथार्थफलाश्रयः क्तेना
भिहितत्वनिज्ञानकालेतदर्थफलेचितस्य कर्तस्यानभिहितनायावत्कर्म श्रमताद्यकर्मसामान्येनत्यसंगतमृतस्याह भावे चेति।
अविवक्षितकर्मतयाऽकर्मकत्वे फलांशेभागमाश्रयविशेषान्वयाविवक्षेवाऽकर्मकादिवक्षेत्याहुः। कृतं पूर्वमनेनेति। अत्र यद
र्शनमात्रामेनतृनत्वयंप्रयोगः साधुः। अस्य योसमनंतरं भाष्ये सामानाधिकरण्यपनिहत्युक्तेर्वाक्ये कृतकर्त्रोः सामानाधिक
रण्येन प्रयोगस्यैव साधुत्वात् कर्मत्वमिति। अस्य त्वनभिहितं कर्तस्य कर्मत्वमित्यर्थः। विशेषकर्मेति। कृतः कटोनेनेत्यस्यामवस्था
यां कृतशब्देन विशेषकर्मकटादिसंबंधेनिर्मुक्तेपि अनुभूतेपि तस्यामवस्थायामस्याम र्थो न हीति विरहात विक्षितकर्मतयाभावे

वि॰२ कर्त्स्याद्व्यञ्जकमेकत्वदति एवं विशेषनिरपेक्षत्वेन विशेषरहितसामान्यस्याभावादित्यर्थः अत्र कांतोत्पत्तिस्थितिरिति विशेषः एवं सति तद्धितोत्प
१०२ त्तोऽपयाऽसामर्थ्यं न भवति तथा दर्शयति तिन इति क्रियावचेतेति कर्मणां कर्त्रादीनां कि वक्तव्ये थं केनेति ना तदंतोऽयस्याध्याक्रियायोगो भवती
त्यर्थः तत्रोपपत्तिमाह स्वविग्रहेति विशिष्यमाधान्येनयुग्रहोग्रहणं तद्धिता माधान्येन गत्वमारगापीत्यर्थः गुणमत क्रियया विकारका
णां संबंधदर्शनादिति भावः तदुक्तं भाष्यमिति चकरोतेः करेन सामर्थ्यमिति सामान्येनतद्धाद्वहिरितित्रविवक्षितकर्मत पाधात्वर्थ
मात्रवृत्तिना भाववक्तां ते नेत्यर्थः विशेषार्थिने तिकर्मविशेषजिज्ञासा निवर्त्तेत्वेकपत्तनतेत्यर्थः एषा च विवक्षीमयोगानुसाराल्ल
कचिदेव तेन घटं करोति मित्सादिना यादनी ये करतयहणो के ते तुन दोषः कर्मणः कर्तृतमात्रोपस्याप्य क्रियान्वयाभावात्स्वास्यो
करासामर्थ्यापि प्रयक्कुमयोग इति तन्मात्रस्य पश्च क्रियहाभावात अत एव तंडुलानां पाचक पुत्रः पाचकत इत्यादौ न दोषः नि
षेधसूत्रे पिलादिसाहचर्यात् निष्ठांशे पितय्यार्थ इति न निषेधप्रवृत्तिः कर्तृकृतव सूत्र इत्यादौ च निषेधप्रवृत्तिरत एव भाष्यक
रोतेः करेन सामर्थ्यमित्युक्तं नं तु कृत शाहस्पकंठे नेत्युक्तं एवं च सकर्मकधातावीदृश विवक्षायामभावे कर्मत्वपदे दश समासे
विषय एव नास्ते ति भाष्यस्वरसात्तम्पत्ते भातं देशमित्यादौ तु गत्यर्थकर्मकेतिभावे कृदिति बोध्यं एतत्त्व विशेषणापेक्षायामि राम:
ति अत्रैव प्रधानस्यायोग न तृतीयादि विधावितिविशेषणमित्यर्थः विरोधाभावे हेतुरेकेशब्द वाच्यत्वाभावः तदपपादकं भिन्न शब्द्वा
च्यपोरित्यादि इति बोध्यं उभयप्राप्तौ नियमेनानेनेति नियमशास्त्रारंभ निषेधेनात्मयोदन्मयाठवो दवेय र्थ्यापत्तिरिति १०२

उभभावः स्त्रीप्रत्यय एवेति· भाष्ये अकाकारयोर्भेदिकाचिकीर्षतिक्तिरितिवत्स्त्रीप्रत्यये एवोदाहरणादानादिति तदाशयः अपरे त्विति·
नोदाहरणमादरणीयमिति तद्भावः क्तस्य च नपुंसके भाव इति· इदं वार्त्तिकं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कोलो हासीन नपुंस
के भावे क्त इति सूत्रविहितक्तयोग एव· तेन भुक्ते भावे क्तेन योगे तृतीयैवेति वार्त्तिकमतेऽपि विशेषत्वविवक्षयापि सिद्धं तथापि तत्त्व
म कारके बोधे षष्ठ्यर्थमिदमिति वार्त्तिकाशयः भाष्यकारस्तु तादृशार्थे साधुत्वमगीकृत्य समप्रसाचष्टे· भाष्येऽप्येवमिति· ए
वं· शेषत्वविवक्षयापि षष्ठ्यङ्गीकारे अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्रेति एतत्सूत्रोदाहरणविषयीभूतगत्यर्थेति अर्थः तर्हि कोऽधिक
रणे च ध्रौव्यगतीति विशेषविधानान्नपुंसके भावे क्तस्य प्रयोगे त्रिरेवेति वार्त्तिकमते वार्त्तिकेन षष्ठीं न प्राप्नोति शेषत्वे विवक्षा
याश्च भावविषये भाव एवेति वार्त्तिकमते नैकदेशमप्यस्यास्यापि तन्मते च शेषे षष्ठी स्यादिति चाहुः शाद्यमित्यर्थः तदाहृत शेषेति
कर्मादिविवक्षयाः कर्मकत्वेऽमानिवत्त्वात् इति पाणिनि सकर्मकत्वे तु अहिना सन्नो ग्रामइति पंचमप्रविवेध्यमिति केचित्समसमीप
योगेशोतिन्द्रहेति सत्समीपयोगेऽवेदं दर्शितं इह परार्थस्येदं विवरणं भाष्य इति वोध्यं· किं तर्हि भावइत्यत इदमिहाहिः
सत्स्य इत्यूदाहरणोकरीत्यस्योपलक्षणं नलोकाव्ययनिष्ठेत्यनीयेति· साक्षिद्व्यहणेन स्यफलाभावादिसर्थः लघ्नहणेने
वस्त्वानन्वेहोतानासिद्धत्वाक्तिं साक्षिद्व्यहणेन न नतआह किंकिनेवेति· लेसस्पलादेशयोगइसेवार्थः लयोगइतितुन
शर्मं· आदेशेत्वस्यासिद्धित्वेन स्यादिवेत्वायोगात उद्दिष्टकार्यातिदेशादिति· द्वित्वविधाने नेरसिद्धोनवदंतिदेशात्सिद्ध

वि.२ देशानुत्पत्तिरित्यर्थ इति भावः। क्त्वा क्त्वा स्या मोतिसंज्ञां न क्त्वा क्त्वा स्या मिति किं त्वतिदेशं क्त्वा क्त्वा स्या मित्यर्थः। ननु लिङ्दतिदेशेऽपि कथं
१०३ लमात्राश्रयषष्ठीनिषेधो न स्यादत आह विशेषेति। संज्ञाप्रकरणाभावादिति भावः। तेषु कं भाष्ये उकारे तेकारस्य योगे रावर्णग्रहणमिति ध्वनि
तं तत्फलमाह उकारान्तेति। शाहपर्वविशेष्यमादायतदन्तविधिः स चेत्प्रत्यय एव स्यादिति भावः। तेन कन्यामलंकरिष्णुरित्यादि
सिद्धं। प्रत्ययाप्रत्यययोरिति वर्णग्रहणे न भवेत्तेन इति बोध्यं। एतेषां चेति। कृञ्जोः शानन्नित्यादीनामित्यर्थः। भाष्ये प्रतिषेधार्थ
मिति। षष्ठ्याः सिद्धत्वेन प्रतिषेधमात्रफलकत्वात् किमिति भावः। तदेव विधेयमर्थं मिति। नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे षष्ठी विधेयेत्यर्थः।
अकेनोखतत्वेति। पर्यासस्मृत्रेऽवारितेनेत्युत्तरसूत्रे इति भावः। भविष्यदधिकारेति। इदं च तु मनः रातुला वित्यत्र भाष्ये स्पष्टं। भविष्यदर्थ
कस्याविग्रहणमिति पक्षान्तरमपि तत्र स्पष्टं। कृत्यानां भाष्य भावकर्मणोरिति। तत्र भावे कर्मैकाद्विधानेन कर्मणः भावएव कर्मलि
तु सकर्मकाद्विधानेपितस्याभिधानमेवेति भावः। न च कर्तव्यपूर्वी कटमित्यादौ अविवक्षितकर्मे तया भावे न ख्ये पश्चात्कर्म
संनिधाने भावेविस्मयवदिति वाच्यं। भाष्यमामाणपेन कृत्यविषये तत्यविवक्षायाअभावादिसाहृः। भव्यादीनामिति। तत्र
ह्रिकहेरिकत्यः। गेयोमाणवकः साम्नामित्यत्र कर्मणि विकृत्याभावायेत्यर्थः। तन्निवृत्यर्थमपीति। स्मृत्यानां प्रयोगे कर्त्त
र्वषष्ठीन कर्मणि सा च वेति किं स्मान्न प्राप्त इत्यर्थः। यद्यप्येवं व्याख्याने गेयो माणवकः साम्नामिति न सिध्यति तथापि रामः
उभयप्राप्तावित्यनुवर्त्तत एवोभयप्राप्ताविति भावः। अत्र पक्षे विधिसंभवे नियमानुपपत्तिमनुभयप्राप्तिविषये भवत इति कर्त्तृक्योग १०३

वत्ताकत्ः कर्तृत्वाद्दृत्वादरसिद्धिं च मनसि निधाय भाष्येऽत्र एवं तर्हीति । कर्तृत्वकर्मत्वोर्द्वयोरपीति विकल्पसिद्धिं तु भयप्राप्तिविषयः
क्राकषष्ठ्यायामेशास्त्वादेवदत्तेनेसस्यैवेष्टेरिमाशयः इत्थं च सौत्र्येव माध्यमामकः ष्ट्र्येत्स्य देवदत्तेनेति शेषः उभयप्राप्ति
विन्यस्य सर्वधाज्ञानेन वातन्मात्रमुदाहृत्ते । देवदत्तस्य देवदत्तेन वा कर्तृत्वमिति कर्तरि वेत्यस्योदाहरणमहापि न हि मामोतीति नि
षेध इति शेषः ननु चोभयप्राप्तिरित्युभयप्राप्ताविति न समरूपषट् इति भावः बहुव्रीहिरित्युत्तरंपदार्थो येतीति कर्तरीमध्यादीनां किं कस्मे
न विधानादित्यर्थः । बहुव्रीहीति कदाचित्कर्तरि कदाचित्कर्मणि कृत्यस्य सत्त्वेन स्त्यमपत्यपभेदादेकत्र कृत्से युगपदुभयप्राप्तिर्नास्तीति
भावः अनेन भाष्येणापचोभयोः प्रयोगस्त्वचेतो भयप्राप्तिरिति सूचितं ॥ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदी
पोद्योते द्वितीयस्यात्तीयेतृतीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः ॥ द्विगुरे· तद्धितार्थेत्यत्र विहितस्य सर्वस्य द्विगुत्वात्समाहारद्विगोरे
वग्रहणे मानाभावः तन्मात्रग्रहणे । पि समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे बहुवचनमाशेवस्य माणाम द्वीत्साभावसाधनत्वेपितस्मस्यः
प्रथम[illegible]पपत्तिरुत आह इहेति कल्पसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वादाह संख्याशब्देनेति । अत इति अत एव द्विगुपदेन
सामानाधिकरण्यं पारिभाषिकग्रहणं हि द्विगोरिति पञ्चम्यां स्यादिति भावः वचनमिति च सामान्येनैकत्वबोध्यं द्विगर्थस्येति·
एवं चानुप्रयोगेऽपि सिद्धिरिति भावः षष्ठीसमासे यात्र यत्निमाशंकाह एकशेषविषय इति एकशेषे चेति तु भाष्ये विषयसप्तमी
भाष्यस्वारस्यात्तु विषयसप्तम्यं तेन सुशपेति समासमास इति लभ्यते । भाष्ये नेत द्विगोरिति । द्विगर्थस्येत्यर्थः समुदायस्येति उभ्याव

वि.२ पचभेदस्येत्यर्थः।यद्यपि शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति अपमिवि द्विवर्थ एव तथापि न दोष इत्याह बहिरंगत्वाच्चेति बहुवचन
समभिव्याहारेणो वा स्वमतीत्याजाते संस्कारानिवृत्तिरिति शपमन्ये पंचकपाल शब्दान्न शब्दस्य मन्ये के समुदाये वा पर समा
१०४ सेन द्विता र्थो द्विगुत्वान यापा लोके विचारेणो सत आह यस्तितावदिति। समाननिति अपमेवपुरस्तादेवेवोदितं परिहृतं चेति भाष्यस्यार्थः
समाहियमाणत्वादिति समुदायरूपत्वादित्यर्थः समुदाय समाहारो वयपो पावितिभावः नित्यत्वेन सिध्यतीति समाहारानुवादेन कृत्व
विधानादव्येतन्न सिध्यतीति भाष्यस्यार्थः प्रत्येकमेव समाशितत्वत्र विनिगमक माहन होति एकवचनवा समाहारे कत्वादिति निःफलं कं
से मासस्य स्वाविशेषान वगतेः समुदायवहुवचनोपपत्तिरपिनेति भाष्याशयः तिरोहितेतिा लक्ष्यानुरोधादिति भावः अत्र पसेदृश्या
नयन्ने तुना तद्वीयकत्वात तद्व्याक्रमो रभेदमायेन वा अत्र शपचभाव साधन एव समाहार शब्दस्तन्त्रा श्रयणीयः अन्यथा पंचखट्वी
सादावनुपसर्जनत्वाहुत्वो न स्यात्। एवं चन्यायसिद्धार्थानुवादकमेवेदं सूत्रमिति बोध्यं समुदाये शब्द समासो पंचगवः पचास्त्यो
दोत द्विता र्थेपि समाहार संभवात्कर्थं तेनापि तत्वार्द्विज आह समाहारे ताप्य पदिष्टस्य विप्रतिपदोक्तपरिभाषया तद्धितार्थे
द्विगोश्चत त्वाभावादिति भावः पंच पत्न्यः इत्यनेन नेदं तुल्यमिसाह पदान्तरेनामिति असमभवसतेति। च स्तूतः समासे तन्त्र वृद्धिम रामः
त्वर्थसंख्यान वा मेन सर्वत्र समासादेकशेषेणेव बहुवचनादीति भाष्याशयः अत एवेवं तद्धीसादि परिहृतं चेत्यत्र भाष्यसंगच्छ
ते अन्यथा तदसंगतिरेरोसमेकत्तरपद द्विगुत्वेन समाहारग्रहणस्य व्यावर्त्यं दर्शयति उत्तरपदेति। विप्रतिपदिक लेर तितत्वे १०४

सत्यपि स्वगतसंख्याद्यभावान्न ततः प्रत्यय इति भावः। पंचगवमित्यत्र स्यादेव प्रत्ययान्तत्वात् शक्त्यार्थवत्ताभावाच्चेन्नाति परिकलमि
त्यपि न्यासः चिंतनं द्वन्द्व एवेयं पक्षेपि ममैकमग्रशा इत्येवं धेयुक्तिमाहनहीति। एवं च पूर्वपक्षान्त्रिसद्धान्ते कोविशेषद्वत्य तत्राह तस्माद्य
थेति अंगानामित्येवं रूपं बहुवचनान्तस्य सतः प्रत्येकं समासिद्धिरित्यर्थः। पूर्वपक्षे विशेषद्वत्य तत्राह तस्माद्यथेति अंगानामित्येवं रूपबहुव
चनान्तस्य सतः प्रत्येकं समासिद्धान्ते को विशेषद्वत्य तत्राह तस्माद्यथेति अंगानामित्येवं रूपबहुवचनान्तस्य सतः प्रत्येकं समासिद्धिरित्य
र्थः। पूर्वपक्षे समाहारपक्षस्तु योगेस्मिन् सादिवचनस्य ज्ञात्वा व्यतिकरः शंकितः सिद्धान्ते तु समाहारांगानामित्यादि बहुवचनान्तलक्ष्यसंस्कारकतया
सत्र पलाभात्समाहारांगानां समाहारेणैव समासः एकवद्भाव इति विशेषद्वति भावः। केवलस्यांगाति पदिकस्य परान्तरे राज्ञा च प्रयोगा द्विमत्स्तेन
स्यैवान्वयो वा पुरस्तथा चक्रम समारांगाविभक्तिं त्यक्त्वा विभक्त्यन्तरकस्यैनेगोरवाद्वहुवचनान्तस्यैवांगशब्दस्यान्वय इति तात्पर्यं वा सूत्रत्र
यमिति बहुवचनान्तांगशब्दघटितमित्यर्थः अत्र तत्र योगशब्देन वादकाण्वगत्वतिमदंगशब्दतरा वादसत्त्वात्तरमिति सूत्रे भाष्यप्रयो
गात् तत्साहचर्याच्च सेनांगशब्देन रथाश्वाद्यंगानामेवं गशब्दतरा वादस्त्यस्मान्तरमिति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् तत्साहचर्याच्च से
नांगशब्देन रथाश्वाद्यंगानामेव ग्रहणं संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यवरसाच्च फलेसेने सत्त्रत्
सेनाशब्देन हस्तिरथपादपणवेत्याद्युः अतुगादेमतिपत्ताः श्रोतारस्वामिसंघतमीति लुङः संज्ञाविशिष्टलिंगाजनपदविशेषा
इति जनवासस्थानविशेषद्वरस्यर्थः ग्रामप्रतिषेधद्वति ग्रामग्रहणेनाराराणां ग्रहणं नेत्यर्थः भाष्येनअयतश्चेति। चोग्रामणां

बी. २ प्रतिषेधः सउभयतः ग्रामस्यैवावयवकस्य ग्रामान्तरावयवकस्य चेत्यर्थः नगरस्यैवावयवके चानगराणामितिप्रतिषेध इति भावः तदाह
ग्रामनगरे स्मादि सूत्रजं ग्रहोर्थ इति अनेन सूत्र शाहे गापि ग्रहार्थः तेनजं तु शाहस्य कर्मधारय इति ध्रुनितं भाष्ये स शोणितं नास्तीति प
१०५ याजलो कः प्रमतो नो येषां चव्यत्वेनेति पुनर्विधानार्थं नेत्यर्थः स द्वाराणाम प्रत्यय इति दिव्य शहे प्रत्याहारादिना सौतिः तस्य चतुर्गेति
भावः ऊे वाइति श्मशाननिकरे येव संतिमतवस्त्र चिति कादि संग्राह काष्ठ्वडालसद शास्त्र जेवाइत्युच्यते तेतष्ठ द्वीपज्ञे ऽनवह्रमर
ति स्मते: भवस्त्र चिति कादि संग्राह काष्ठ्वडालसद शास्ते डे वाइत्सुच्यते तेतछ द्वीपज्ञे ऽनवह्नमर इति स्मते: भ द्वाराणायत्न कर्मणो
ऽरहिक्षुतत्वे विरुद्ध मित्सत आह प्रद्वाराणामिति पूर्वोक्त स्मृतिस्त्वग्निहोत्रादिविषयेति भावः तस्यादीनामिति तेषां प्रति लोम त्वादिति
भावः प्रदृश्य होत्रे सत्रे त्रैवर्णिके तेरय इति वोध्यं स्मृतिकौरिति मत्स्य नाभुध्यते कास्य मिम्याहिणवाक्यप्रभाष्येय थोच्चारितवदे
त्रिमिति देहप्रयुक्तमिदं कार्यं गरोय यथोच्चारित शब्दविषयमित्यर्थः तस्फु सितमाह गरोइति यथोच्चारितमित्यस्य फलमाह पदा
विति विभाषा याहस्रा देहप्रकृतिवर्त्रि पदानि तेषां वहुत्वेत्रिप्रमतिछेवस्यादत आहवहव इति पदार्थानां दशयदार्थप्रतिपाद
काः शब्दाः तदर्थानां वहुत्वगमक श्चैकवचनमेव यहाव दर्तवाने केषामानमेकवेम्याव चत्वादि क्षिने कार्थीभावविरोधः ए राम:
तत्सत्रानुपात फलठ दृस्येहोपादानं वहुप्रकृतित्वनियमायेत्या हुजातिरिति नवजातिप्राधान्ये एव ज्ञातिरित्यस्य माविस्त
त्रवचने पदुवचनेतस्याएकवोत ग्रतएव क्षीरोदकेसंपृक्त रसनोदिव्वेति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगाः संगच्छते ज्ञासाख्यायामिति १०५

सूत्रं च भगवता महता व्याख्यानमिति वाच्यं जातिप्राधान्ये एव ततो व्यक्तिद्वारकपरं परया संख्यान्वये तत्सं भगवान्तरे एवं जातिप्राधान्ये व्यक्तिद्वार
कपरं परयासंख्यान्वये च बदरामलकमित्येव पाठान्तरे आद्यव्याख्यायां बदरामलकानीत्यपि व्यक्तिप्राधान्ये तु बदरामलके इत्येव व्या
क्तिप्राधान्येऽप्येकैकत्वविवक्षायां बदरामलके बदरामलकमित्युभयमिति लभ्यते इति तो ध्वंख्याव क्षत इति। अन्यत्र त्वस्येह पाठसाम
र्थ्याद्धि कस्य बहुप्रकृतित्वं चानेन विधीयत इति तदाशयः अत एव वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये विभाषेत्युक्तमेवेति। वार्त्तिकव्याख्या
नभाष्ये विकल्पो न वार्त्तिकः किंतु विभाषा वृक्षेति सूत्रमासिद्धविषयानुवादकः तस्मादेषां पर एकवद्भवति पक्षे विभाषा एकवद्भवति
स सर्वोऽपि बहुप्रकृतिरेवेति वाच्यमिति वार्त्तिकव्याख्यानभाष्यार्थः एवमेव प्रकाशिकायामपि भाष्यव्याख्येयं अत एवाबहुप्रकृ
तिरेव तत्र प्रयासादि स्वप्रयोजनमुक्तं न तु फलसद्भूतं लेशे विकल्पोऽपि प्रयोजनत्वेनोक्त इति तदाशयः अत्राद्यव्याख्यैव युक्ता भा
ष्यकारेण फलसद्भावे तोर्विभाषाप्रकरणे पाठः कर्त्तव्य इत्युक्ते तेन वार्त्तिकप्रयोजनकथनभाष्यविरोधः पृथग्ग्रहणं मुनीना
माम्नायाप्रामाण्ये वयुक्तमित्याहुः सेनाङ्गत्वेऽपीति इदं चिंत्यं तत्र सेनाङ्गशब्देन हस्त्यारोहादीनामेव ग्रहणात्। अत्र तु सेनाशब्देन हस्त
श्वादीनां ग्रहणं भाष्यप्रामाण्यात् अत एव संग्रामं हस्तिभिश्चरथपदातिभिरिति भाष्यप्रयोगः संगच्छते बहुप्रकृतित्वाभावाच्चैकव
दिति तन्न युक्तं बहुभिरेवतैः संग्रामस्य निष्पाद्यत्वात् बन्यस्य तिशब्देन वार्त्तिके हस्तिग्रहणं। एतत्सूत्रानुयातानामपि याणां तत्प्रक
रणाद्विषयत्वनिश्चयेन संदेहानुपपत्तिरत आह येषामिति। एतत्सूत्रोपात्तविषय एव संदेह इति भावः भाष्ये निसोऽहं हे कवाम
वः प्राप्नोतीति अस्य नियमेन बाधेऽपि विनिसः प्राप्नोतीत्यर्थः अविशेषेणेति एकैकवचनं द्वंद्व विषयं पयघ्नाद्धात्वं प्राप्नोति न द्व

106

वि० २ हणप्रकृतेरेवेत्यर्थ इति भावः एतेन च द्रामलके अन्यत्र जातिरित्यस्याप्रवृत्तावपि वार्थ इति विभाषास्यादित्यपास्तं प्रभृते नेत्तरन्निर्दिष्टे स्ववं
ज्ञयग्रहणानर्थक्यमित्याशयेन गार्निकमित्याह पशुप्रसारिति नात्रेति· प्रवृद्धविप्रतिषेधात् स्ववत्वग्रहणमेव न्यायमित्याशयः। ननु सक
१०६ लस्य प्रतिपदविधित्वं समर्थं पतेतेत छवेनेति भाष्ये ज्ञो स्यामीत्यन्तमकथनेनापव्येज्ञापयिष्यामीत्यर्थः।।इह निस इति वि तिगमनाविर
रहात्मात्पगवादीनामेव समाहार स्तिषां समाहार एवेत्येवं द्विविधोपि नियम इति भावः। श्रमयाएतत्र्य योजन खण्डनपर भाष्ये ते द्वामे
व समाहार इति नियमस्येव लाभात् एतत् द्विवे इतरेतरयोगा प्राहृत्याह ह भेदमारभ्येतत्सर्येते भिन्नौ विधि रित्यादि कैयटा संगतिः
स्यात· भाष्यमपि विशिष्टप्रयोजनखण्डनपरं भोष्यपदपमिति एवं चैकवद्भाव प्रकरणे सार्थ इति भावः। सर्वे शद्वो ऽत्र कुचवद्दत्विरित्यभिमा
नानः एवं चाप्यन्तरनियमस्य ज्ञापकान्निरासे ऽप्यन्तरएव स्थित इत्याशयेनाह प्रारायंगारीनामिति सर्वो द्वन्द्व इत्यत्र सर्वेशद्वएतत्प्रकरण
स्य सूत्रानुपात्तविषय इति भावः। लिंगमशिष्यमिति शास्त्रोक्तलिंगानुशासनस्य व्यभिचारदर्शनादिति भावः। भाष्ये उत्तरत्रेत्यभि चा
राथेमिति· निषैकवद्भावेस्य प्रमभिचारार्थमित्यर्थः। सर्वैकविदेकवद्भावाभावेनैकवित्त्विसत्वाभावेन एवं च मृगादीनां व्यतिकरे
इतरेतरयोग एव उत्तरसूत्रविषये अधिकरणवाचिनामितरेतरयोग एवेति धनितनदुपप त्तिस्तयोर्विभाषा एकवचनो द्वन्द्वः समर
गाणाम् गैरेव द्वन्द्वे ऽन्यत्र नेति वचनव्यक्त्या ऽन्यत्र विशेष्यम् तेकवचनद्वन्द्वस्येव निषेधे इतरेतरयोग एवेति फलितत्वात· एवं विप्रति
षिद्धं चेसत्त्वापि पएकवचनो विभाषा द्वन्द्वः सपरिविद्धार्थानावेदडअखाचिनामेवेति वचनव्यक्त्या द्वव्यवाचिनामितरेतरयोग एवप्र रामः
लति· विभाषाम्न· समाहारविषये उपदशोपाणियाद मिसेव इतरेतरेतरेतउयदशाः पाणिपादादौ इत्येव व्यते विपरीतमपि प्राप्नोतीत्याश १०६

येनपश्चद्रस्याह·अनुप्रयोगेइति·भाष्येनेतदस्तीतिसत्त्वेराहं द्वन्द्वस्यैकवद्भावविधानेपिअनुप्रयोगानियमस्तदवस्थएवेतिनेदं ॥ रामराम·ए
सत्त्वप्रयोजनमित्यर्थः·प्रश्नेउदाहरणाशङ्कोपिप्रयोजनपरस्त्रेवेतिभावः। नन्वर्थस्येति·एवंचसमाहारद्वन्द्वपक्षेऽप्यप्रयोगेणाभावस्यचतुर्थीरे
वानुप्रयोगेपिद्वन्द्वार्थस्यैकवत्ताद्वपदशमिसेवभविष्यतीतिभावः·अप्यपत्वादिति।अव्ययत्वेनासंख्यत्वादित्यर्थः·सविवेतियाव्ययीभावा
त्तीयासप्तम्योरितिसाधारणादसंख्यत्वमव्ययीभावातिरिक्ताव्ययविषयमितिभावः·अथेतिअर्थस्यैकवत्त्वान्नित्यसतुल्यवचनात्स्याद्युपर
शप्रश्नस्यैकवचनान्तत्वसंपत्त्यावविपापाशिपादस्येतिवीप्सायामभ्याहारेऽपदशस्येतिअभ्यासेमनापन्नाषष्ठीअर्थेनेतिभावः·वक्ष्य
तेनिपमेमानाभावेनेभयत्राप्युभयानुप्रयोगःस्यात्·तथाचेतरेतरयोगेउपदशंपातिपादाङ्गस्यविस्पादितिभाव्यार्थः·एकवचनस्य
लिङ्गितीतिनावत्तेवनाव्ययीभावादिस्मादुपपत्तेनसंख्यासंवेधश्रापकमितिभावः·पंचमीत्तृतीयासप्तमीगृहणांतुस्पष्टार्थमेवपूर्व
चायोनुरोधाद्धातदनुरोधफलंचतेषाममादवोधनंक्वचित्तदहत्वेः·माभूत्पावोधनंक्वचित्तदतिद्रतिवोध्यं·नन्वव्ययार्थसंख्या·
यास्त्वभावादेकत्वापोरसत्तुपपन्नमतआह अभेदेकलेति·तथाचभेदसहचरितत्वाभावरूपमेकात्वंसमीपमधामाव्ययी
भावस्पेत्यर्थः·एतेनसमासेविशेष्याणापिअतवेत्तिसंख्यायाअभानेसूचितवहवचनादिलेकथेवरातिवोध्यंतत्पुरुषोनञ
इदानीतनसंज्ञापामतत्पुरुषादेरपिसंभवादाहः·अनादिरिति·अन्वेतिशास्त्रेश्यन्तस्यानादित्वादितिभावः·नचसमहिमितिः·तद्वं
शेनित्यसाकांक्षत्वादितिभावः·परवल्लिङ्गंतत्पुरुषेचिधिलेनचातोताऽर्थसंभवादाहद्वन्द्वेतिविधर्थमिति·अवयवार्थोतिरिक्तःसमु

वि॰२ हयोऽलिंगइतिपक्षेऽदं॰ नियमार्थमिति॰ उक्तावयवभेदः समूहः समासार्थः सचावयवार्थलिंगेनैवलिंगवानितिपक्षेऽदं॰ नियमार्थमिति॰ उ
१०७ क्तावयवभेदः समूहः समासार्थः सचावयवार्थलिंगेनैवलिंगवानितिपक्षेऽदं॰ इदं प्रकृतं पक्षद्वयं तत्र पक्षे समस्यमानत्वेनोविष्ठ
र्थत्वमेवेति बोध्यं द्वंद्वे द्वंद्वो शेषसमाहारविषयं तस्य विशिष्य नपुंसकत्वविधानात् किंतु इतरेतरयोगविषयं बध्नीति द्वंद्वतत्पुरुषयोरिता
र्थं संदेहः तत्र पक्षेऽपि स उक्तावयवभेदसमुदायस्य समासार्थत्वात् अवयवभेदकृतवचनवत् तन्निमित्तानेकलिंगप्राप्तौ नियमोऽप
मित्याह नियमश्चेतीति॰ समुदायार्थो नातिरिक्त इति उक्तावयवभेदस्य तस्य ह्येवापेक्षया नावयवार्थाद् संतातिरिक्तः समूहः सर्वार्थः अ
पेक्षितपरस्य परवित्यनेन समूहरूपतासमासार्थस्योक्ता विरुद्धलिंगावयवार्थयोर्विवेसनोऽक्तावयवभेदतात्समूहविना सचाव
यवसंख्यावत् अवयववल्लिंगग्राहीति मते नियमार्थत्वमुक्तं पर्यायेणेति॰ विरुद्धलिंगावयवद्वंद्वस्य लेशस्य र्थः पक्षेवमिति॰ परस्य
वल्लिंगं नपुंवेत्स्यस्य र्थोह इति नोपपद्यत इति भावः केवलाके पलेति समस्तासमस्ते सर्वः भाष्ये देवकृतमिति॰ उपमित समा
सः संमानलिंगपदयोरितितत्रापि न दोष इति भावः सप्तमीति॰ अवयवषष्ठ्यभिप्रायेणोत्वमेस्त्रीप्रसक्तौ नि हतीति अतिदेश वि
हितत्वात्स्वाश्रयस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः अतिदिश्यमानधर्मप्रयुक्तकार्यविशेषमप्याह कुक्कुटेति॰ नन्वेवं सत्येवैपर्येमत आह प
रवत्पदप्रतिषेधश्चेति॰ अतिरिक्तसमुदायेति॰ तथा च परपदार्थलिंगस्य द्वंद्वलिंगं समुदायरूपार्थे प्रसक्तौ सत्यपि द्विरितिभावः एम:
समासात्स्वतस्स्वलिंगस्याप्रतावृत्थविशेषणस्य समासस्यातिदिश्यतइतिचपरोक्तं युक्तमत आह समासान्निरवासिंगबाधनाय १०

त्रिस्वलिंगं चन प्रेसकमित्यभिमानः पदि तु वने सेनासंघ इति वन्नस्यानेकलिंगत्वं तदा त्रापि पक्षे नियमार्थत्वमेवेति वोध्यं वचनांतरेद्र
ति· द्विवचनविषयमेव निपातने स्यात्तत्साहचर्याल्लिंगातिदेशोपि तत्रैव स्यादित्यभिमानः समुदायार्थे चेति· इतरेतरयोगेपि द्वन्द्वता
वयवभेदात्समुदाय एव समासार्थ इति भावः· कक्कुटमयूरीइति· अंतरंगत्वात्पूर्वं ह्रस्वे कृते ङीषो द्वित्तिनिषेधान्न वर्तारात्स्त्रूवे सवर्णा
द्घोपत्तिरिति भावः· ङ्ङ्वेनेति निषेधेतु अप्लवबद्वेत्यत्रापि तदनापत्तिरिति तासर्यं तस्मात्तुपसर्जनत्वादिति· समुदायात्तस्मातिदेश
दिषेधे तु अप्लवबद्वेत्यत्रापि तदनापत्तिरितितासर्यं तस्मात्तुपसर्जनत्वादिति· समुदायात्तस्मातिदेशादित्यर्थः· अत एव तनदंतस्या
माति पदिकत्वमपि वोध्यं· अयं हेतुर्लिंगविशिष्टपरिभाषासत्वाच्चिंत्यः पकारत्रयमध्रवतोति न च पुनर्ह्रस्वप्रसंगात्तदपि दृष्ट
मेव लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्त्या पुनर्ह्रस्वाप्रवृत्तेरिति भावः· अस्मादिति· अपरं प्रयोजनं हितलादितिभावः· अन्वर्थेति· अप्रधा
स्ये वमयमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञाविधानादित्यर्थः· अवयवानां कार्यसंबंधीदिति· व्यस्ताद्धुक्सो द्विसमाहारसमाहारियोरभे
देतिभावः· अन्वर्थत्वानंगीकारे तु ह्रस्वविधायके ङ्केनेति वचनकरणान्न दोष इति भावः· न तु व्यतिरिक्त इति· अत्यंतं ते व्यतिरिक्तः· अति
रिक्त एवेत्यर्थः· अत एव अपेक्षितपरस्परान्विति संगच्छते तेन समहृहपत्त्याऽवयवयोः सच्यते· अत एव सच्चयेवो वा विशेषः
अन्यथा फलभेदः स्यादेतेनायंकेयं सा हि समितरेतरयोगे विशेषणाभिन्नमेव परत इति यदेतः पएस्त्राः नियमार्थमिति·
पर्यायेण लिंगद्वयमासादितिभावः· अवयवाद्येत्यतिरिक्तो वेति· व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः· समावयवलिंगेनेति अवयवसंख्यायाः संख्या

वि०२ वानिसपिंगेध्वंसवासिंगाइतिउभ त्ताव्यपवमेदत्वेपितल्लिंगत्वेमानाभावइतिभावः नपुंसकसवलिंगइतिवकुमुचितं अथवेसादिभाष्यंच
यदिपुनर्यथा जातीयमित्सादिनोक्तार्थस्यैवानुवादपरमितिबोध्यं पदिपुनरित्यादिग्रंथस्याविविधियरसात्स्वलिंगवाधनायेतिभावस
१०८ नीयाध्यापेनविधिलपुक्तमापमेव अन्येतुपदिपुनरितिभाष्यस्यसमासस्येति यदकर्तृत्वतायरताद्वंद्वत्तत्पुरुषयोरितिपदाहत्रि
परतावा अथवेत्यादेश्चतत्र्त्यात्स्यानपरतेतिवदंति अतः पूर्वपदस्येति अन्यात्येरिसर्थः आमुपभेदादिति समुदायतत्पस्यके
वलस्यभेदादिसर्थः एखुद्वंद्वविषयदर्शनत्रये छाद्यउभयपदार्थप्रधानइतिभाष्यसंमतएव विधिलपरभाष्यसंमतोत्वोपिमध्ये
तुपक्षेभाष्यानुयहश्चिसः एकदेशिसमासानारंभेपीहतत्पुरुषग्रहणोपमासादिषुदोषसत्वद्वस्योत आहद्वंद्वस्येसेतावदिति
भेदविवक्षायांषष्ठीसमासस्याभमे देसमानाधिकरणसमासस्येतिविषयभेदासलादित्सनुपपन्नमते आह अपमर्थर
तिएवंवपरत्वादिसस्योत्तरुष्ठत्वादिसर्थइतिभावः एवमादीति भेदाश्रयणस्यमुख्यत्वेपीदशमयोगविध्यर्थमेवोपदेशाश्रयण
मितिभावः मुनित्रयाद्येति एवंचस्त्रत्रविषयेपिषष्ठीसमासीस्यसाधुत्वंकर्मधारयस्यचेतिभावः विप्पल्यर्धमित्यपीसपिनास्तत्र
त्रयोदाहरणासंग्रहेबोध्यः एत्रान्तः अनुवाकादयइति अनुवाको वाकमितिमयोगसिद्धयेइदमित्याह तत्रविशिष्ठमिति अपथं
नपुं उत्तरपदार्थप्राधान्यात्परवल्लिंगताबस्त्रेणोवसिद्धमत आह एत्रान्ताइतिपथः सरव्येतिवात्र्तिकृतसमासांतपथशब्द रामः
हस्येवग्रहणं साहचर्यादितिबोध्यं तेनातिपंथाइत्सादौनदोषः जलादिति सत्रमसस्यपथइत्सादौतुल्सातिभ्याप्तमेवेतिनिय १०८

मात्समासां तोरत्नेवत देवसंरत्नासपादेरित्यस्य आवर्त्येमिमा हुः पूर्वेकालतादिति सूत्रमत्राख्यानपरमेरतात्तिं कमिति भावः ध्रुगोर
मासमिति वक्तृतोऽत्र हितच्छिद्ग्रहणस्य तत्र संबंधकमिदं संबोधनमप्रथमे चेति नप्रथमामात्रमित्यर्थः समाहार ध्रुगो श्वेति स्व
मृहसमृ हि गोरस्त नभेदाभावात्स्व पदार्थप्रधानत्वेनांतरंगत्वाद्याख्यानात्स्वं तत्स्मिन्ग्रहणमिति भावः पदार्थं वाचावदिति अपप स्क्षे
सत्र तत्रैव भाष्येहषितः चार्थे बोधकसमाहारपदेपि कर्मसाधनताय त्रैवह्य पस्तवदिति चित्समेतता कनेइति अन्यथा दंनताभा
वात्स्यादिति भावः ननु समान्त्रियमाराइति एवंचकर्मसाधनत्वस्तत्र संगतेतामवृष्टप्रवृत्तिपांपं चरवद्वेत्यपि रूपमिति नवाच्य
मितिवाध्यं परत्वादिति योगयथासंभवरूपविरोधाभावात्स्वित्यमिदं संयोग शिष्टत्वेपं चतस्कमित्सदा हरणानुपपत्तिरित्यत आ
हवशब्देनेति नलोपः प्रातिपदिकेति नलोपसिद्धिमाशंक्याह तत्वेरेतितादर्थ्ये इति पत्रांता दिप्रयोगसिद्ध्यर्थमित्यर्थः अत्र
तएवरद्धिस्तत्रे सूत्र एहस्य पात्रादित्वे केपदसंमतेपि नत्रिसत्वे त्वादिप्रयोगविरोधइतिवाध्यं इदमो नाक्कथितानुकथनस्या
न्वादेशत्वे गर्तिकानुपानाइहपश्चादितिद्वितीयादौ विताद्देशस्य द्वितीयाद्वावमसत्वेताहएनादेशइति सूत्रत्रयस्या
प्यन्वादेशविषयत्वादित्यर्थः एवंचसमानाधिकरणाग्रहणेनकथितानुकथनमेवान्वादेश इति बोध्यते एवं चात्र स्वार्थि
कंव्यर्थमतआह मृत्यासस्सेतितदेवाहभाष्येतदेव्यमितितथावस्वना सर्थचार्तिकमृत्यावातिकांतेरेणाख्यात
मितिभावः कथितमित्यस्याइज्ञातंसत्कथितमित्यर्थः तेनेतमातमिसादौनादेशइतिबोध्यं नापिचेति अम्पुपेत्यवादेनेदंभा

वि.२ ब्रणत्रिरधीतेतिद्व्यकर्मणो। विवक्षितत्वात्कालकर्मणिक्तः संबंधस्याविवक्षणाद् संततसंयोगाविवक्षणाद्वा षष्ठ्यपवादः कालाध्वनोरितिद्विया
१०९ नहृता। मकारस्यादेशे विकारवचनानर्थक्यानुपपत्तिरत आह सदादित्वादितिप रत्वात्सदाघ लेमन्ये तेभाष्येपमेरिति दीर्घे सादयः
पररूपं चेत्यर्थः भाष्येऽनुस्वारादपरतिमशानस्तलपतीत्यादौ मो नो धातोरिति नत्वाभाव आदिशब्दार्थः अरतिनिर्देशो विपरीतं गौरव
मत आह समुदायादितिन्तस्याः सुपां सुलुगिति लुक् उक्ततः सौत्रत्वाद्धि भसुनुत्पत्तिरेवेवन्तुमपि नाहैतेकादेशस्यादेशत्वेविवक्षि
तासिद्धिरत आह तत्वेति कृतेकादेशनिर्देशसामर्थ्यादितिभावः अत एव नकर्तृत्वमित्यादि रेकदेशयुक्तिः व्याख्यानसापेक्षत्वात्
क्रियागौरवाद्व शकारस्यैव लघुत्वात्तस्यैव प्रयोग इति अयमेव भाष्ये वे विभ्रमशङ्कार्थ इति भावः उक्ततोभिधानलक्षणः कृत्त
द्धितसमाससङ्ख्यकत्वादिवेति सूत्रभाष्ये क्रेरनभिधानाद कज्वेलेव भाष्यार्थः किंचेति निष्फलमप्यचादेशो कज्विधानमि
तिभावः किं चेसावपि विसंतरद्वैकुत्सितपट्टघटितस्याकचघटितस्य वा सधुत्वेन तद्वृत्ति पूर्वकमादेशस्यैवावश्यकत्वा
त्तन्ननभिधाने तु न दोषः कुत्सितोभ्यामाभ्यामिसर्थस्य वा कैकदेशन्यायेन वो धातिवाहुः एतदस्वतद्धिनापि समीनुदात्त
त्वसिद्धिं दर्शयति अत्रेति अनेन भाष्ये सितत्वोऽस्य स्वमकृतेः प्रकृते प्रत्ययनिमित्तत्वादिः तिघातेरत्यस्य प्रत्ययस्येसा रामः
त्वादिः एतदेशोनुदात्तत्वेनेत्युत्तरसूत्रस्थाशङ्का इति शेषः दर्शयति अन्यथा एतद आदेशेनापहाराङ्गस्यानुदात्तत्वासंभ २८
वरतिवैयर्थ्यं एतदनुदात्तत्वसनेति केचित्पाठः तदाऽप्राप्तानुदात्तत्वे नेत्यर्थः येन नाप्राप्तिन्यायेनाप्यनुदात्तत्वस्य सार्वत्रिकत्वं एवापवादत्वा

चित्वलौकिके संगते तत्र तत्राह एतच्चेति भाष्ये उदात्तमात्रीनामिति· अनुदात्तविधानसामर्थ्यादिति भावः अपवादविषयपरिहा
रेणोत्सर्गप्रवृत्तेः कथं प्रत्ययस्वरेण तत्राह अपवादाप्रवृत्तावि ति· गामुत्त्लो याविति· परे ईन्निशेषः । द्वितीयादेरनुदात्त इत्योपिति प्र
न इत्यनेनानुदात्त याप: कइति म प्रस्य प्रतीयमानत्वात्तदुत्तरं वा च्यनति इदमोऽयहणं कर्तव्यं न कर्तव्यमिति विप्रतिपत्तिः सूचिता· अत्रैव विधि
निषेधयोरभावादत्राह न कर्तव्यमित्युत्तरमिति· एवं वचनेन विप्रतिपत्तिः पितृसामान्याकारेण प्रतीयमानं प्रभृततदिदमोऽयहणं
कर्तव्यं विशेषाकारेण कृतात्स्योत्तरं माहेत्यर्थः इदमः शक्षादिति· एतेनेदमस्त्वलोऽभावादेन दत्तस्य त्रतस्सेवं धामावत्त्वया
स्तेहमयेन· इदमो हर इति विहितेन तथा तेसिसि विषयेऽपि इदमत्र शंवा विलापमेव स्यात्· एके ग्रहणाप्के ति· इदमस्तृतीयादेरे
न इत्यत्र तसोऽभ्याशनुदात्तोभवतीत्येवं रूपमित्यर्थः एनोनव क्तव्य इति भाष्ये· तथ्याचसूत्र एवैतत्कृत सातत्कारोच्चारणसामर्थ्या
च्चनपुंसके लुग्विषयेऽपि भविष्यतीति नकारोच्चारणसामर्थ्यात्सदाघलवाधायेऽक्षपालकृमकाधस्यनलुमृतेति निषेधस्यवीध
स्वो चितन इति भावः नवेन रस्य स्थघलापवादत्वात्तत्र कृते त्यदाद्यं संदुलेभं द्वितीयेत्यादि सत्यप्या अत्राधे यातु कइति साहव
येणा विषयस्य समोत्वेनापवादत्वस्येवाभावात्तत्र स्कृतोपयेत दित्यादिः त्वेषयस्य क्ति रिति विषयस्य पूर्व्या मानामादेनेनादेशः
कार्य एवेति वोध्यं इत्याह इति अत्राह चिरोजितन पुंसकलुकीवात्रापि लुकि सामर्थ्यादेनदादेशप्रवृत्तिं गाधिकारणि
देशो विभविष्यतीति भाष्याशयः व हिरंगत्वं तु नलुग्विषये दुर्वचं तानि पात्मकमिति दिकव त्स्कृतो ऽप्रपुक्तलाक्ष्य स्रणास्या

वि.२ यमविषयइतिभाष्यार्थइतिबोध्यं· आर्धधा॰ पक्षाविति· परसप्तम्यानुवितनपानमसस्येवाश्रयणमुचितमितिभावः तथापिभवीति· अतए
वजगृध्यादिषितस्त्वमपिभव्यमित्याद्येवभाष्येनुदाहृत्यैवरूपमुपलक्षणमेततः एवतोयदुत्सर्गत्वाभावादाहृउत्सर्गशब्देनेतिभाष्ये एवतः
११० अवणमितिएपत्कार्यस्यहृध्यादेरित्यर्थः आकृतीति· एवंचार्धधातुकत्वजातिविषये आदेशानन्तुप्रसंगे परइतिभाष्याद्यादेशेषुक्तेषु
पश्चाद्यद्देवमविष्यतीतिभावः जातिपक्षस्येति· सर्वेषांनिमित्तवाचकशब्दानांजातिपरत्वस्यादित्यभिप्रायेणाद्दोषदानमितिभावः द्वित्व
विधिस्यपोर्थवत्तियतोनावदस्याद्युदाहृतंतएपतितितस्वरितमितिस्वरितत्वमितिभेदः व्यापकत्वादिति सर्वदेशस्याश्रयाश्रितत्वादिभावः
तत्रव्यापकत्वाद्देशकृतंनित्यत्वात्कालकृतमितिविभागः सप्तम्याचेदेतितत्स्मिन्नितिशास्त्रबलादत्रशास्त्रविषयसप्तम्यभावमस्य
ते· मतकर्तृस्येति· आगमस्यविधानप्रतिबद्धतयाऽधिकारेसामान्याश्रयत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्पाठपक्षोपाविधिपदस्यागुणत्वादिपू
र्वविप्रतिषेधवार्त्तिकभाष्येणआतोलोपादीनांस्थानिवत्त्वपरभाष्याविरोधेनचास्यभाष्यस्योक्तिस्वादयरतमितिकेचित्तुवस्तुतोवि
षयसप्तम्यामपिपरनिमित्तत्वंचक्तुंशक्यमितिनदोषः आगसंज्ञासूत्रेपित्स्यातयस्यभ्रमस्यपरस्यविधानेतस्मिन्निविवक्षितएवागमविधौ
नेपिनदोषइतिभाष्याशयः भाष्येसतिपौर्वापर्येइतिन्यूव्यक्तिद्वारकंपौर्वापर्यमतएवहलोनन्तरा इतिसूत्रेव्यक्तिद्वारकंसामीप्यंके
पदेनोक्तमतः केमिदंभाष्यमितिवाच्यं तस्यकेपदस्यतत्रैवसूत्रे प्रयोजकत्वस्यप्रयासेधितत्वात्परस्यपरसंबंधस्यासंबंधनाया राम:
अनेकमन्यपदार्थेइतिसूत्रेभाष्येउक्तेः आर्धधातुकत्वपक्षइति· अतएवैषांपठलुग्नेप्रयोगाणेत्याहुः लुकि आर्धधातुकावप ११०

वकत्वाभावात्‌। प्रतीतिष्विति। प्रयुज्यमानानामित्यर्थः। न केवलेति। सैकतानां प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव प्रयुज्यन्ते एवं च तस्य व्यावहारिकत्वादनि
त्यत्वं सम्पन्नमित्याह व्यवहारेति। अदोजग्धिर्ल्यप्ति किति तकारादिप्रत्ययमात्रे इति सप्तमीविषयसप्तमीति युक्तं वक्तुं भाष्यं उपदेशिवद्वचनमिति उपदेप्री
त्वानत्कतस्योपदेशवचनं कार्यमित्यर्थः। भाविन्येव समासे ल्यबादेश इति भावः। अनादिष्टार्थं हिलाघादेशाभावार्थमित्यर्थः। प्रधानेनादि
हिता दिष्टनादिष्टेषु अकृतेष्वप्रधानादिति तेषां नादिष्टार्थमित्यस्यार्थ इति भावः। हितादिष्विति। आदिना हित्वदत्वे लदीर्घत्वानि गृह्यन्ते
ते वार्त्तिके यदिति सामान्ये नपुंसकं जग्धिरितिपः सत्रत्यर्थः। अकस्मात्‌। न कस्मा[illegible]पोजनादिसर्वः अनर्थक इति भावः। कृत
त्वाहसिद्धमिति। अद इति सामान्ये नपुंसकं पतोत इति च शेषः। एषु एवार्थ इति। अन्ये न निवद्ध इति शेषः। मयानिवध्यत इति वाह
नोवधः। हलन्तलक्षणेति। हलन्तलक्षणापामनिप्रसवमन्ते सर्वः। औपसंख्यानिके इति। वृद्धत्वत शीत्यनेनेति भावः। स्थानि
वद्भावात्‌ हिति स्यान्निवदादेश इत्यनेन। अलोयस्येति। अचः परस्मिन्नित्यनेनैव जनिवध्योश्चेति सूत्रे वधिग्रहणं न कार्यमिति
भावः। स्वते त्रोवधधातुस्तन्नास्ते गात एवं मंजनान्ते[illegible]इत्यादौ वृद्धिप्रतिषेधो वक्तव्य इति संगच्छते तेन्यथा जे स्वपवृद्धेर्दुर्वारत्वे
नत्तदसंगतिः तुमत्वात्‌ स्थानीन भवतीति अतिदेशेनाहार्यबुद्धिसत्वेपि षष्ठ्यर्थे स्थोच्चारणरूपप्रसंगस्य वक्तुमशक्यत्वात्‌
उपदेश इति वध्युपदेशे इत्यर्थः। उपदेशत्वावच्छेदेनेकोत्व साविवक्षणादिति भावः। गाङ्‌ लिटि। दित्वादीत्वेति घुमास्थेत्यने
नेनेति भावः। परस्मैपदिविलेनलुङि गानिस्थितिसिचोलोयाद्रातिदेशाकङिन्वमाजोभावात्के मणिविरावदिइ मातयष्टक उदा

बि॰ २ त्हेतेन तुगाङ्गता विति॰ तस्यापिग्रहणोत्सामान्यग्रहणार्थमितिवदेतन्नतु विशेषणार्थमितीति भावः नु स्मताभावादिति वस्तुतो भाष्य
व्यप्रामाण्येन स्यात्ख्यनादेवास्याग्रहणमत एव घटायोन्मीलितमिति स्यापविरोधोन॰ सानुबंधादिति गाङ्कुटादिभ्य इत्यत्र भा
१११ ष्यानादिङादेशस्यैवग्रहणं भविष्यतीसाशयेनत्तायकोन्यासः कृतायांचेति अनत्वाविधावितिप्रतिषेधस्तस्यान्यत्राश्रयेकार्ये अ
नुबंधस्यालुप्तत्वात्स्यानिनिनसंनिधीयतइत्यर्थः भाष्येनंदनेतिसुः कर्तरीत्सु सीसमस्त्यप्रमादः इति दातुदात्तत्वमिति नचिलादि
त्यर्थः अद्दनिषेधाय माङस्तु ऊर्ध्वस्मः निघातप्रतिषेधाय पहिः विंत्यमेनदिति विलक्षणस्कयरस्मैपदानां णल नु विदोलटोवेत्यादे
यथासंख्यनिर्वाहाय परस्मैपदानां क्रमेणोपस्थितपेतितास्मिन्द्रस्यादिसूत्रस्य क्रमेणोपस्थितो सानुबंधयो रवोपस्थि
तिरिति भाष्याशयः निंदामाहेति॰ अन्यथादोषाणामाधिकाभावात्मकर्षप्रयोगोनुपपन्न इति भावः स्वरितञितइत्यत्र वि
कल्पवाचिनोनुयादानादाहकेन भाति॰ अनुनासिकपरणोरिति॰ पुषोरिति विशेष्यं उगित्वनासीति उकारविशिष्टस्यस्या
नित्वादिति भावः चक्षिङः ख्यात्रूपठ्यते॰ चक्षिङः शोच ख्यादितीत्यर्थः भाष्येख्यादिरिति॰ खकारयकारादिरित्यर्थः एवं क्शादिः
खशादिरित्यपि ककारशकारादिः खकारशकारादिरित्यर्थकं अकारप्रश्लेषादिति॰ वस्तुतस्तं विनापि मशका ध्रुमप्रयो
जनमित्यादीरिव तु ख्विधिनिवसे तेन प्रयोजनमिति वार्त्तिकार्थः अग्रिमवार्त्तिकानामेवमेव व्याख्येयत्वात्॰ अस्य वार्त्तिकस्य एमः
भाष्ये नुक्रम प्पर्थं योगपत्तसंभाव्याह ष्पप्रभवतीति योपधात्रूपोत्तमाद्भितिप्रासवुञो भावे ब्राह्मणादित्वात्स्यमिति २११

भावः सास्य रित्तिकत्वादि॰ अस्यत्वात्राग्रहणे आख्यानमित्यपि स्यादिति तद्व्याख्यानं यत्र ख्यशादित्वमिति भावः॰ वक्तव्यतः ख्यत्रं त्रख्या धातो
रार्धधातुके प्रयोगाभावः इष्टव्यः॰ अन्यथा तत्र था तमादाय सोमख्याद्वे वृजा दिद्दुर्ता रमे वस्याद्दिव स्यख्यशादित्वं वेपर्थ्यापत्तेः॰ न च पाक्षि
कृष्यउ ादिसिद्धे वफलं॰ सस्थान त्वं नमः ख्या त्रेरिति भाष्यस्य सर्वथा संगतेः॰ जिह्वामूली यस्य वैकल्पिकत्वेन विसर्गोऽसिद्धे जिह्वाम्
लीयस्य ह्वीरता च्चा॰ एवं चन ध्याख्येस्य वत्वग्रहणे फलाभावात्तदपि न कर्तव्यमेवेति भाष्याशयः॰ ख्या धातुरपि ख्युण्यादिरिति मिश्रा
क्तं तन्न युक्तं भाष्ये स्थाः रस्येना देशस्ये वयत्वमिति ता भात्॰ नियातन्नादिति॰ सोऽयं प्रयोगः स्याद्वे शेनोपपद्धे त्रिस्वमेतत्॰ एतेन
ति॰ कृत्स्व वशतिमाक्षिः॰ इयं॰ जिह्वामूलीयत्वमित्येषा न च क्षाइति प्रयोगे रस्यो विशेषणत्वेन पुंस्कत्वेन दीर्घानुपपत्तिरित्याह
छांदसइति॰ न न्वत्र विचक्षण शब्दान्ते षष्ठ्युपयोगं न प्रश्नमइत्यत आह सर्वेप्रकरोति॰ अन्नयेक्षेति तेषां सूत्राणामाधका
निकत्वादनपेक्ष्येतिभावः॰ अजे र्यमयउपस ख्यानमिति भाष्ये अधिकारस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी वत्वादाचितिपयपिभा
ष्यात्वच्छे रविकस्योलम्पनेत थापि यादस्य यदाज्यातीति निर्देशेन हवनमविष्यतिसमाजइत्यादि भाष्यस्योपलक्षण
त्वया आवश्यकत्वेनेदमपि तत्पेत्त्वहसादिमामाण्पादिति भावः॰ वर्तमाने क्तइतिइति नरथंस्त तरतिन भवतिन तहीदानीं
नायाविति च क्तयमिति॰ व्यवस्थित विभाषयेव योवी भावविस्य स्यसिद्धत्वादिति भावः॰ चायुरित्यपदिश्यते येरुणिवास्वः प्रका
शतेरेणासिध्यतित्ति हिं यन्नेपकप्रग्रहणारदिदमपि छध्येमितिकश्चित्॰ तत्र पक्षत्रियात्र न्नसवार्ते कानि अन्नरोगान्थानीत्यादः

वि॰२ पैलादिदर्शनादिमानिसिद्धानीतिहृत्तिः॥ इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेद्वितीयस्याध्यायस्यतुर्थेपा
देप्रथममाह्निकं ॥तद्राजस्यमनुबहुत्ववदर्थेमतिपादकतद्राजस्यानेनलुग्विधानात्प्रियोगारस्यासावस्यप्राप्तिरेवनेत्य
१२ तत्राहद्वहेतिबहुवचनशब्दस्यप्रत्ययविशेषेसंकेतिततयाबहुशब्देनतत्प्रतीतिः कथमतत्राह संज्ञानीवेतिविनापिप्रत्ययंपूर्वो
त्तरपदयोर्लोपेद्वतिवचनादितिभावः प्रत्ययग्रहणाय्येसतेनतद्राजार्थेवृत्तेर्विकृतेयहुत्वंतत्प्रतिपादकेबहुवचनेपरतद्व्य
र्थःतस्यादेनतद्राजपरामर्शिनातदर्थोलस्यतद्वतिगोधेअर्थग्रहणायस्सेबहुषुवर्तमानस्यतद्राजस्येत्यर्थःप्रत्ययग्रहण
पक्षस्यतेनेवेतिलिंगमुक्ताअर्थग्रहणपक्षस्यलिंगमाहअस्त्रियामितितत्रपूर्वमितिःनिषेधत्वादितिभावः प्रियवांग
इतिसमासस्यैकत्वादाहसमासार्थेतितेनेवचेत्यंतंबहुत्वमितिभाष्येतन्मात्रार्थगतबहुत्वार्थकेबहुवचनेपरतद्व्य
र्थःअन्येतिःअन्यपदार्थश्चनतद्राजार्थमात्रार्थःकिंतुसमुदायार्थइतिभावः एकवाक्यत्वासंभवादाहएतावदितिप्रश्नस्
यार्थ्यानुपपत्तेश्चुदेःक्रियापात्रेलक्षणोत्याशयेनाहकुर्वतीत्यर्थइतिवेद्याबचमेनेवेतिन्यायप्रक्षेतेनेवेत्यवश्यंकार्यमितिभा
ष्यकृतात्पर्यमितिलर्थःअबहुत्वेद्वयस्यबहुवचनपरत्वाभावेरत्यर्थइत्याहसमासेतिःसोर्वहुवचनत्वाभावादसंगतिमाशंक्या रामः
हशसमेवेतिभाष्यनचात्रेतिलुकालुप्तत्वादितिभावःअतरंगानपीतिन्यायादितितात्पर्यंनन्वंतरंगानितिमिथ्यायेऽनास्या १२
पिलुकोग्रहणेनेदमनुपपन्नमतआहअस्येवात्रेतिःज्ञापकस्यविशेषायेसत्वादितिभावःवस्तुतश्चिंत्यमेतत्।एउ।इ

रामः ख्वान्तं वृद्धेरित्यादि सत्रस्य भाष्यविरोधादिति स्पष्टं शब्देन्दुशेखरे। अनेनापि न्यायेन कार्योत्तर निमित्तविनाशक लुक एव तदपेक्षया प्राबल्यं बोध्य
तेन न एवत्तापकादिति नायं लुक् सुलुगपेक्षया बलवानिति तु भाष्याशयः पथा स्थितमेवेति। एवं चानेनाधिकारविहितकार्ये प्रतिषेधा
पवार्त्तिकरूतान्यासां तरमार धते स्यापेक्ष्यस्य न्तेरोव लाभे गार्ग्ये केन कार्यं सत्रस्य वन प्राप्ति रंगोदे रूपंक कार्यो भावादिति भावः। न
मत्स्तस्येति न संप्रयोगस्य सर्थः इति चेष्यन्तर इति। तस्मादंगस्य तदवयवस्य कार्ये निषेध इत्यर्थः। अस्त्रियामिति चान्ने ति एतदर्थमेवा
यामिति करणे तु गौरवमिति भावः। न च ङी लुकः स्थानिवत्त्वाद्वहुवचनपरत्वाभावः लुकि तन्निषेधात्। गार्ग्यश्चेति ष्णुगपदधिकरणावचन
तायाह षितत्वादेकवचनान्तेन विग्रहः अवहुष्विति भाष्यस्य न विघते बहुवचनं परं येभ्यस्तेष्वति पदे षितस्यार्थः सुचं त्ता तद्धितेव ह्रुव
चनपरत्वसत्त्वात् हप्राप्ति पदि क्वादेवेति न लुमतेति निषेधात्प्रत्ययलक्षणाभावेन लुकि न सिध्येदिसेव भाष्याशयः रत्यपिकश्चि
ततनु सामर्थ्यं च सुवं तेने सुत्तरभाष्यविरुद्धं जसि पाइति। उदात्तत्वोयशब्देन वोदात्त घटित त्वोपद्रव्यते इति भावः। अपूर्ववचन
नत्वशंकोपात्पतिपाल्यानादिति। अवष्टस्येति। रूढि पनामेदं। अत्योगनामधेयस्येति रूढं त्वं अवष्टस्येति याठे तु सम्योगव
अवः परस्मिन्नीति पपपिअन्तवन्द्भावेन चावुतस्याये विधिरिति न पूर्वविधिः तथापि पूर्वविधावित्यस्य पूर्वोद्देश्यक विधावित्यर्था
दस्त्यवन्यघपिपण्होपि स्थान्यवेनसकपतनः पूर्वत्वथापि यत्किं वित्स्थानिभूतान्वर्वत्वमत्स्वेवः स्थानिभूतादचः पूर्वो
स्थानिभूतस्वरत्स्यघते इत्यत्र नमान स्थानिनिष्टत्वमस्य तेसत्स्यभवतो लुकरणकादेशेय्यभावतिदेशोवोध्यः एतेन चापं तत्स्य कर्यं

113

बि· २ चापप्रधानमित्यपास्तं तद्वमिति· अस्त्रियामित्येतन्निर्देशः पक्षस्य ज्ञापकमितिभावः· नन्वपंचोपवहुवचनन्त्रहणोपीति कथंपरंमत्व
स्योपन्यासः· अत आह अतस्मतावदिति· एवंचार्थपक्षे त्रयाणामपि लुग्वाच्यः· अत्यपपक्षेत्वनंतयोरेवेतिभावः· वेदार्थपक्षत्रैतिप
११३ दाविशेष्यांशेपिनसंख्याभानंतेदेकशेषेणावहुवचनार्थेवस्थितत्वात्तदेतत्पर्यो वोध्यः· तस्मात्गोत्रेमत्वयस्य। वहुवचनपरत्वाभावादिति· प्रस
यलक्षणतुनलुमतेति निषिद्धमितिभावः· नन्वस्त्रियामिसस्यपर्युदासपक्षेण्णानुपसंक्रांतद्वीविषयत्वात्प्राप्तवहुष्विसस्याध्यात
णानुपसंक्रांतवहुत्वविषयकत्वान्नात्रदोषः· द्व्येकयोस्तस्यापसंक्रांततयारितिवत्त्वं बहुष्विति वहुवचनेनसर्वस्यापिविषयकत्वाना
न्नदोषः· द्व्येकयोस्तस्यापसंक्रांततयारितिचेन्न बहुष्विति वहुवचनेनसर्वस्यापिवहुत्वस्यग्रहणादिसाशयः· अत एवासगदृत्यादिसि
द्धिः· इदमेवध्वनयितुसूत्रकृताऽस्त्रियामिति विभिन्नविभक्तिनिर्देशः कृतः· अकृतसूत्रे गार्ग्यकुलकरणं तु एतदुदाहरणाविषयीभूत
मगानामयस्यमारणावेके अगदृत्यस्युदाहरणंवोध्यं· गोत्रेलुगचीतिसमाधानमपि साधारणमेवएतत्सूत्रविहितस्यापितेनालुगवि
धानात्तापत्तत्वत्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयापस्कादिभ्यो गोत्रइत्येतत्प्रकरणस्यस्यैवालुगितिअस्यनालुगिति· तत्रश्रा
स्यापितत्प्रकरणस्यत्वात्· इत एवतत्रवहुष्वित्यादीनामनुवृत्तेः श्रौतत्वकल्पनायाएवप्रकरणत्वात् अत एवगोत्रेलुगची
तिसूत्रेऽभ्निप्रामस्यलुकोलुगितिभगवन्ताव स्पते· उत्तरसूत्रोदाहरणानुउत्तरसूत्रविषयेप्यपंचविचारस्तस्यइतिवोधयितुं अत रामः
एवोपक्रमेतद्राजादीनामितिचकंभाष्येनवाञ्राजादिमिति· यस्मिन्विधिरितिपरिभाषालब्धमेतत्त्वरणामपेदइति· अजादिप्रा ११३

ग्दीयतीपविषये द्वन्द्वार्थे पितुकाविषयस्यापहाराद्दोष एवेति चेत् धर्मा ग्रुचारणमेव हि विषयः अतिव्याप्तिमुक्त्वा तत्रैव यस्येऽव्याप्तिमाहुः भाष्ये एकेति
वहुव्रुतो यीयस्तद्धितस्तदं तम्प्रकृतिकेकवदनाघं तस्य युव बहुत्वविषयकप्रत्ययविषये प्रकृतिरेन प्रकृत्यै संस्थान्तदव यव स्येतद्धितस्य लु
ग्वक्तव्य इत्यर्थः इति पाठो ह्रेति अयं चाभिप्रकृतां नां पाठेन तेतावताइदमाषेमिति वोध्यं अत्रैतेय ह्रुछित्यर्थेन्यायविरोधमप्याहुः प्रस
याद र्शनस्येवेति ततो यमाहेतिमत्ययार्थं वहुत्वे लुगिति यस्य मतं सोयं रवपस्तदोषकूयनोत्तरमाहे त्यत्त्वयः किमाह हंहे वहुषु लुग्वच
नमिसस्यपरिहारो यमित्याहेत्यर्थः पदानां बहूर्थत्वे पिमत्ययस्य बहूर्थत्वाभावादाह मस यांतमिति सन्तत्त्वस्त्रेतितद्गुणो वग्रहणानुत्र
त्वानत्वदोषं परिहरिष्यतिस्य वमत्यगस्य प्रतिकृतप श्रांगा इत्यत्र तदंतग्रहणापन्नेन द्वाजस्येतिलकू प्राप्नोति न च यत्रापि त्वं इतिरस्तं
इति चेन्न अत्रापि सूत्रे गोत्र इत्यपकर्षणेनादोषात् तद्राजस्यायत्यसादारोपितगोत्रत्वमस्येव यत्तुहरदत्तेनैतदर्थं तेनेवेत्यवश्यं कर्त्त
व्यमर्थग्रहणापसे पीत्युक्तं तदेतेन परास्तं भाष्यविरुद्धं च न व स्कत्तः सगोत्रि हंहे वहूर्थानीति भाष्ये स्वार्थ मथः आष्ट यतयावहुत्वा
वदर्थं प्रतिपादकानीति हंहे हिरस्य संख्यावोधक विभक्त्याभावेन समुदायोत्तरविभक्त्यानेते धांवहुत्वो वहुत्वं तत्र एवोपस्थाप्यं ते पर्या
सावहुत्वं वदर्थं प्रतिपादकत्वं निवेशेन किंचिंन्नाने युगपदधिकरणविवक्षीयामित्यस्यापि युगपद्व्यारणमेकत्वान्वयविवक्षायां हं
द्वस्येवार्थः युगपदधिकरणवचनतायपक्ष सत्कं हंद्वसूत्रे हविभ्रत एवेति न तत्मादायास्यग्रंथस्य व्याख्योचिता अपरस्त युगपदधि
करणवचनतापक्षेनेनावलंवितइतिमत्ता स्वपक्षे पिदोषाभावं इत्याह भाष्ये ततो यमाहयस्य वहुवचन इति अर्थवादिकृता व्याप्तिप

चि०२ ग्रहणानंतरमिसर्थः तुरिति पक्षव्यावृत्त्यर्था सार्धेति आपादकार्थत्वेन कर्तरि त्वे यद्धि कर्मकर्तृत्वं सिद्धमित्यर्थः प्रयासोऽहम् यथेति रक्तौ तत्वंन लुप्तांगस्येति।
तथा चांगोद्देश्यककार्यं एव निषेध इति नात्र निषेधप्रसक्तिरिति भावः। ननु मता तस्मिन्निति वारिं कस्मात्सेपि प्रसंगात्सिद्धमत आह उद्देश्यकका
११८ र्ये एव निषेधो न तु तदवयवोद्देश्यक इति तात्पर्यविषयसप्तमी पक्षेपि प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ बाधकाभाव इति न दोषः। एवं चास्य गाइत्यपि सि
द्धं अत्रेदं बोध्यं युग्यपदधिकरणाववनता प्याह षितत्वात्प्रत्ययपक्षे पदोषः स्यात एवेति भाष्ये पचगांगइति अस्त्रियामिति निषेधस्य थो
तरानुपसंक्रांतस्त्री विषयइत्युक्तं सुवंतेनेति तस्य लुक्त्वं पुक्तस्याप्येन प्रत्ययलक्षणाला ठूह वव न परत्वेन लुकसिद्ध्यान दोषइति भावः
अलक्षणास्येति न्यायेन पुनररलुक् शास्त्रवदलुक् शास्त्रस्यापीति तस्याप्यप्राप्ताधिकारवहिर्भूतत्वेन लौकिकगोत्रस्यैव ग्रहणादि
ति भावः ननु लस्य लक्षणास्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिः किंच प्रति तु गिसुतरश्चोक्ते गौत्रे लुगिति सूत्रेपुत्राति रिक्तत्यस्यैव गोत्रग्रहणा
न्नग्रहणात्तयवद्दूत्वाश्चपलुकः कथमलुक् अपि च पत्रेगोत्रे वर्तमानस्य लुक् मा भूत्तथापि तिरिकमार्गीमतीयेथे योजादिस्तत्रे
त्यर्थस्य शब्दमर्यादया लाभात। न चास्यामवस्थायां पूर्वसंपर्का नात्कश्चिद्विवक्षितोऽस्तीति चेन्नात्र अर्थभेदेन लक्ष्यभेदात् गोत्रे
विहितस्य प्रत्ययस्येत्यर्थो श्रयणे नान्यत्रोपवातिरिक्तगोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीयस्याप्यभावः अतएव नतीयोपि समर्थो एमः
नां प्रथमस्येति अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्य तत्त्ररं यत स्यानुवृत्तिसूचनमेव फलं प्रकृतोपयोगितया प्रथमादिसंकेतस्य व ११८
नुवृत्तस्यार्थवशाद्विभक्ति विपरिणाम इति भावः अवश्यं चेन दित्यस्यार्थमाह पथ्यात्यासेयीति ततोऽणजोरिति अत्रिभृगुकुत्स

राम: वसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्चेत्यनेनाणः प्रत्ययो श्चेत्यत्र स्तत्यर्थः ज्ञापनायेतिम यमादिर्येतत्संवंधज्ञापनायेत्यर्थः भाष्ये निपमार्थमित्यस्यैतत्सं
वंधबोधनपूर्वकं नियमार्थमित्यर्थः पूर्वव्याख्यानात् तत्संबंधः इदानीं तु तत्रैवार्थे ज्ञापकमुक्तमिति भेदः भाष्येत्रेतं य ठ्ठृ षिति चहु षिम
स्यार्थ्यांमनित्या द्विवारकतयासारवत्लाभेन तदंतविशेषणत्वमिति भावः तस्मायमधिको दोषइति युगपदधिकरणवचनता पाद्द षित
त्वादंदे स्वरुसुलग्वचनमिति दोषो सैवेति तस्याप्युपलक्षणमिदं अर्थपरत्वेतु युगपदधिकरणत्वं विनापि न दोषो ह्यारठुक्तः एके कमि
ति द्वंद्वं प्रसमुदायस्य स्त्रीपुंसात्मकसमुदायेशक्तो समुदायस्य प्रत्येकानतिरेकेणैकैकस्य तदभिधायकत्वमिति भावः प्रत्यासमुदाया
भिधायीत्यसमुदायगतबहुत्वाश्रयाभिधायीत्यर्थः भाष्ये पर्यंसतत्वमिति तत्त्वमतत्त्वशब्दो पर्यायो पंडितज्ञेयप्रकारं दर्शयतीति तत्रेति
अन्येतु मतेतु नपुंसकेन हि गार्गीशब्देन स्त्रीत्व सतत्व शब्दो पर्यायोपंडितज्ञेयप्रकारं दर्शयतीति तत्रेति अन्येतु मतेतु नपुंसकेन हि गार्गीशब्दे
न स्त्रीत्वमुक्तं व्यो गार्ग्य उच्यते गार्गीचेत्येकवचनांतेन भाष्ये विग्रहकरणात् समासे संख्याविशेषानवगमाद्युगपदधिक
रणवचनतापक्षे विवा स्यादयः स्त्रीत्वमुक्तं नोच्यते अनुभवविरोधात् इत्याहुः पर्युदासप्रतिषेधयोरसमयोः गार्गीशब्दे लुगभा
वेन्ययोर्लुगित्यर्थः तत्वं द्वंद्वार्थे उक्ततावृषभेदे समहे गार्ग्यौ उपसंक्रांतत्वेनार्थाग्रणानुपसंक्रांतस्त्रियोऽभावादितिपरे वहुत्वे
इति बहुत्वाश्रयार्थ इत्यर्थः अथ तेनैवेति वचनोदिति मत्य प्रग्रहणपक्षे तेनैवेतिवचनान्न भवति लुक् अर्थग्रहणपक्षे तद्भावा
त्प्राप्नोति तथा च द्वितीयपक्षे एतद्दर्शनेवतेनैवेति किं कर्तव्यमिति प्रश्नाशय इति भावः ज्ञापकद्वयेति एवं च तेनैवेति न कार्यमिति

115

वि॰ २ भावः। तेनैवेति कुर्वतीति मध्गुवत्साग्रायणो क्षिवितिप्रयोगनिर्वाहाय ज्ञापकस्यावश्याश्रयणीयत्वात्। एवं च गाग्र्यश्चैवेत्रश्चमैत्रश्चेमादौ
द्वन्द्वे यथा प्रयोगे लुग्लुकोर्थ्वंवस्यावोध्या। पञ्चञ्यो श्च इतः प्रभृतीति। अतः पूर्वं विषये आगकुत्वमित्येवेतिभावः। वक्ष्यः। सामान्यविशेष
११५ द्वन्द्वासंभवादाह। गोवलीवर्दमेव तयोरपि समासे ज्ञापकमितिभावः। वस्तुतो गोवलीवर्दमित्यादौ सामान्यविशेषभाव एव नेत्येकशेष
प्रकरणान्ते भाष्ये उक्तत्वेनात्र सोत्रत्वाद्वेहः सामान्यविशेषवाचिनोर्नैव द्वन्द्वः सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेत्यकृत्यामितितत्रैव भाष्योक्ते
रितिबोध्यं। उपकादिपाठो नार्थ इति। इञ्त्रिकारो कृत्यर्थः। आसक्तस्वरितत्वेतिफलाभावादितिभावः। स्वरितत्वासंगाभावस्येवान्वा
ख्यानेनार्ष्टिकमित्यन्ये। आगस्त्यकौण्डिन्य। प्रकृतिनिपातनशास्त्रस्याविवक्षितमर्थमाहम्र कृतेरेवेति। अर्थादेव प्रत्ययस्य लुगिति
बोध्यमितिभावः। भाष्ये दृश्यमानवः स्यादिति। एवं च छान्दस्यादितिभावः। पूर्वं फलाभावादिह संज्ञाभावेन स्यानिवद्भावेनत्त ह्याम
इतिबोध्यं। अस्य विशेषेतिपदद्वपि कौण्डिन्याइतिसिध्यतितथाप्यागस्तीया इतिन सिध्यतीतिव्याख्येयमितिभावः। ननु प्रत्ययग्रा
हकपदाभावेन बहुधस्य प्रत्ययांतसमुदाये एवान्वयेन तस्येव लुकूस्यादत आह बहुष्विति। याः प्रत्ययइतिलुगासितो
पप्रयाहरशनं तस्येवलुकुत्वात्तइतिबोध्यं। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। स्थानषष्ठी सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धिकेतिभावः। तत्रेतिएतदर्थमेवतत्र प्र
त्ययग्रहणं कृतं यत्स्रागो[illegible]त्रेरत्यनुवर्तगोत्रे कृतत्तस्य लुगित्यर्थात्र दोषः पर्यायाभावइति विकल्पस्याप्रदोषदुष्टत्वादिसपि गोत्रं रामः
पङ्क्तो विवयऊासाहचर्यात्स्वप्रत्ययएवात्र गृह्यतेउतो विकृत। परस्यपङ्क्तोचित्तुगित्यर्थः। पद्यत्रेतिनद्याहितितिसूत्रस्य प्रसाराभ्योतप्रका ११५

रस्कृत स्य विशेषविषपूर्णवेतिनिरूपितं तत्रैव भाष्ये इत्येवमवितथमिति योपयोगे रूपइत्यत्र वा उल्काथइत्लुगभावश्चेत्यपरेणानुस्या·
इणो गाशब्द इतिभाष्ये इको पीरेवम्द्वावात्तदादेशस्यापि सिद्धिरितिभावः पः स्यानीति स्यात्स्यादेश संवेद्येषष्ठाभावः ननु यातेरपि पिवादे
शः किं नेत्यत आह शितिचेति अदादिलुकेति श्लिपः कर्त्रोयर्थकलाभावादिकरणेन स्यापप्राप्त्य इतिवादिनां मते पितस्पोगे तिरिति
स्यादित्याशयः न दगेशहे इत्यस्य कृतात्वस्यानुकरणात् श्लिप्यपि एवमेव रूपेस्मनिर्देशः संदिग्ध इति वाच्यं लक्षणिकत्वेन तस्या
ननुकरणात यस्मात् श्लि पिपिए वमेव रूपेस्म निर्देशः संदिग्ध इति वाच्यं लक्षणिकत्वेतन स्याननुकरणात यस्मात श्लिपिए व
मेव रूपं तस्येवग्रहणाच्च अन्यथा गास्यासुइत्येवमेव वदेत् इति भावः गाङ्कृतानुकरणां परस्मैपदपरत्वाभावात् गामादाग्रहणे
ष्वविप्रोषइति शित्प्रहितगानिर्देश विषयमिति वोध्यम् भाष्ये लुग्विकरणस्येति लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विक
रणस्येमनपेत्यर्थः तनादिभ्यः अत निष्टेति मध्यमपुरुष बहुवचने आमः पथपि पूर्वसत्वेलेसिति सिद्धेग्रहणं त थाप्यत्रयो
ग्पत्तावशाश्लिदरएवग्रहणमिति वार्त्तिकानि पातनादिति विदांकुर्वन्तित्वित्यत स्यामिति अम्प्रत्यादपामित्यादिनिपातनादि
त्यर्थः तलितितेरित्यननुहत्यासर्वे इष्टसिद्धोतदनुइत्रिमम्पुपगम्यलुङ्लोटोनिपातनाश्रयणाम प्रकृमित्यनयेक्षावीजं
तरवादेरितिः त्ता वस्थायामेव लुकः मासा कृदंतलात्मानिपरिकल्पनेनतरत्वसत्त्वस्तनरत्वाशयः आदिनातमपतदेता
उत्पन्न आम्रयात्वः व्यवहितेतितरवादोसतिव्यवहितत्वं स्यादितिभावः न चनभिव्य कृपदार्थकत्वेतिशयावयोगोत्तसा

वि॰ २ घनुत्पत्तौ कथं लुगित्यत आह आमंत्रस्येति मत्वपमात्रस्य लुक् तत्समदर्शनमित्युत एवानुत्पत्तेरिति भाष्याक्षरार्थ इति भावः नन्वर्थवा
नामसंभवात्प्तत आह आम्येत्यपद् इति भाष्ये सन्निपातेति॰ लक्षणमतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययामन्त्ययोरिति परिभाषयाव
११६ चसुसाधमेतत् तिदाहृते छितिविरोधाभावादेवांतरंगत्वात् वे लुगित्यपि नवाच्यमिति भावः विहितानां नियम इति पक्षाश्रयणा
ओभयोक्तस्यत्वं। सत्यपीति नवामुत्पत्तिकाले परत्वात् ततः प्रागेवादेशः किं न भवेतीति वाच्य अपवादविषयेउत्सर्गाप्रवृत्तेः प्रकृतस्य
वापवादविषयमिति न्यायात् ननु अतिङि त्यमेन तिङ् स्यानित्यैवोपमसस्य स्यक्तत्से ज्ञापतिषिध्यते इति कथं लिटः कृत्वमत आ
हतिरु॰ भाविन इति पघव्यामइत्यनेन सुपोपि लुक् सिध्यतिले रिति निर्दिष्टे स्वायापित इत्यु इत्यनेनापि लुकं साधयितुमाह भाष्ये आ
ख्यातादिति सुगिति द्विवचनेनेति तृतीयन्तिमकार ऋद्धग इत्यत्र भाष्ये स्पष्टः ननु कृतत्वरति॰ तद्विशेषणत्वे हि क्तान्तमंतत्वाभावान्न सिध्य
तीत्यर्थः कृद्विशेषणत्वपक्षेत त्वेरिति निवर्त्य आमइत्यनेनैवेतिगोध्यं तद्धितप्रकरणादिति तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति पठिता
हितत्वे तेपठितान्नन्तेषु तद्धितपदमनुवर्त्तेतेरिति भावः अननुवृत्तावपि नदीषष्ठ इत्याह तद्धितसाहचर्याद् इति समासेकृते
इति गतिसमासइत्यर्थः सचनित्य इति समासाभावे स्वरेण सिध्येदिति न वाच्यं॰ उपसर्गाणां क्रियायामाश्चेरोसामर्थ्यादनभिव्यक्त
पदार्थकेन कारयामित्यनेन नास्य सामर्थ्यमिति न शंकनीयमिति॰ कृतपद लेतत्र समासोनस्यादिसनिष्टं न यावेने स्वचि रामः
तं हेतुं दर्शयति आमंत्रस्येति॰ न लोपादीति॰ आदिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भाष्येन च कारहारयामिति॰ कचित्कनच्छहारहा ११६

पामिति याठः तत्र च कारे त्वेतदर्थतो निबधं जहा रेति॰ तत्र सामान्य विशेषयोरभेदान्वयात इत्याहः अप्रपादा॰ नतु माभू ल्लिंगं
तत्र शालाया मित्यादौ स्त्री सामानाधिकरण्या देवता पूतस्य चानेन लुगत आह नचेति॰ भूत मिति॰ सामान्येन पुंसकेन नपुंसकेन
वासरणी प्या हूत मिसादौ व्यपात्मराय: संभव इ ति चेन्न अप्रया दिति विहितविशेषणात॰ पशा पूस्तुपप्या मा क्षिसा गस्याव
पद्मपस्येव प्रत्यासत्त्याग्र हणान्न दोषः। एवं बहुब्रीजेतत्सत्र स्यभाष्यमपि स्वरसतः संगतेइ ति दिक्नतु सुयोनुत्पत्तौ कथं लुक
कथं वा मत्वपल्लसरणमत आह स्वाभा विकेचेति अप्रया त्यर शैव दर्शन मेव लकुसंत्तमिति भावः। ननु पूर्वोक्तरीत्या सिद्धे
किं सुबुत्पत्त्ये त्याशंकाहम्म सक्तेति॰ स्वादि वाक्ये एकत्वादीनामनुपादा नादाह॰ वाक्ये केति॰ वाक्यांतरनिरपेक्षत्वादिति॰ उत्प
न्नानां नियम इ ति भाष्ये स्वार्थे नियम एवेत्याशयः एकवाक्यताय क्षेपीति सामान्यापे क्षमुत्पत्त्य पनि यमे पीत्यपि बोध्यं॰ अ
अत्र पक्ष त्रयेपि समानामपि विभक्तीनामुत्पत्तिरिति बोध्यं॰ तृतीया सुत्रत्र वृत्तिपदानामिति एकविंशतिभेदा जाइत्यनयाः
स्वार्थोपसर्जनत्वे श्यादि स्वार्थाभिधापि त्वादित्यर्थः एवं हि अग्रानति कातीत्यगाइ तिनसिध्येत॰ तस्मात्साध्यकार्यस्य योगादव
लुगभावइ तिहृदयं ऽपुक्तेत्तरर्थे चेतत॰ अन्यथा विदानामप त्यवेद इत्यादिप्य र्थेतद्धातसत्रे उक्त वार्तिक भाष्या संगसाय त्रिः
एतदाप्यप्रामात्यादि मो त्रपकादि सुबोध्या विति बोध्यं लुटः प्रथम॰ प्रथमतः परत्वादेते सक्कृह तिन्याये नडा एर सो
नप्रा प्नुवंतीत्याशयेन वार्त्तिक भाष्ये हिता मिति॥ इदं यक्षपरस्मैपदे चरितार्थो इति भावः॥ पूर्व विप्रतिषेधेन डादेो सकृत

वि॰२ गतिन्यायाश्रयणादेतल्लाभावइतितात्पर्यं तधंतयन्नाह तिपस्सीनामिति आत्मनेपदानांचेतिचेनपरस्मैपदंभाष्येपुनःप्रसंगो
तिपुनरेतत्तु न॰त सेन सूत्रस्येतिन्यायादितिभावः प्रकृते कृतेकशेषेद्वंद्वपक्षस्यदुष्टत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह सामान्ये
११७ नप्रश्नइति॰ अत्रेतिभाष्येस्यचेविधेविषयत्वत्पथेतदाहरणांतरविषयः प्रश्नइतिभावः बहुशक्तिकिटमितिज्ञातिरसाणि
नामित्येकवलेंबहुशरोपात्तबहुत्वान्वयानुपपत्त्या कृतेकशेषाणामद्वंद्वः बहुशक्तिकिटनानीत्यत्रबहुत्वनान्वयानु
पपत्त्या कृतद्वंद्वानामेकशेषइतिबोध्यंतस्मादुभयमपिन्याय्यमप्रकृतेतुकृतद्वंद्वानामेकशेषोन्याय्यइतिबोध्यंदापाविका
रेस्सर्वैनुपपत्तिरतआहरादेशइतिकर्मधारयइतिभावः नानुबंधकृतमितिअनुबंधत्वयोग्यकृतमित्यर्थः धनितंचेदमने
कालत्विदितिसूत्रेभाष्येभाष्येनिघातप्रसंगास्त्विति॰ शि ले॰ऽशीलेचसुर्वथायदोषइतिसूचयितुंनुशब्दः ननुश्वः पदयो
गेतिङंतनिघातएवभविष्यतीतिकिमनेनलसार्वधातुकानुदात्तत्वविचारेणोत्तआह पुस्तिविनिभाष्येत्रानिसत्वाहे
तिइयमेकदेश्युक्तिः अनुबंधत्वयोग्यत्वेनतत्कृतानेकाल्त्वाभावात्तदुक्तसादोषमत्वयशाद॰उपरिशिष्यमानमत्ययावयव
पदैयीतिअत्रसादेशेपिडस्येत्त्वसिद्धिः सर्वादेशेचतस्मिनकृतेएकादेशइतिकृतेकादेशनिर्देशसामर्थ्यादादेशकालेएका
देशस्यनेत्वमप्रवृत्तिरित्यर्थः ननुतितवपवमादायेवसा किंनस्यादतआह अवयवपरिमाणस्येतिभाष्येनन्वादितिअर्थाधिक पम॰
विकारान्नायेनासिद्धेः स्थानिवदित्यतिदेशप्रवृत्तेरुपलक्षणमिदमितिबोध्यंभाष्येतत्रौणालादिति॰ तानेःपरंतसार्वधातुक ११७

वि-२ मित्यनुदात्तत्वस्य वक्तुं पे स्वत्वादि सर्वः परत्वाद्दिलोपेनेति हितस्याम र्थैनांगत्वमत्वं वेकस्येपिरेरिति शास्त्रस्यैव प्रवृत्त्या तस्य पर
११८ त्वादितिभावः एवं चानुदात्तलोपाभावाद्दुदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्तौ मत्यपस्वरप्रोप्तोदात्तत्वमेवम्प्रयेतेति तात्पर्यम् किमयेस्य यान्याप्यत्व
मित्याशंक्याह पूर्वमदर्शितरहितिन्याप्यएवेति भाष्यस्यन्याप्यस्त्वपमित्यर्थः अयवेतिव्याख्यानुविंत्याप्र्वमपिपरविप्रतिषेध
स्येवोक्तेरितिबोध्यं टिलोयास्त्रवेमेतन्संप्रसारणाया असंभवादाह द्वारेणः स्थितिटिलोपेचेतिपरत्वादितिभावः भाष्येपुनः प्रसंग
विज्ञानादितिपित्यपिपजेन्यवक्ष्य सुराम इत्यात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे कृतेरत्यर्थः नचकृतेरति अपिद्विषपरत्यर्थः ननदात्त
निवृत्तिस्वराभावेपिपरेणादिलोपेन प्रत्ययस्वरापवादस्य सार्वधातुकानुदात्तत्वस्य सकृद्गतिन्यायेन वाधितत्वात्पुनरप्र
वृत्तौ प्रत्ययस्वरप्रदत्येषसिद्धिरतआहपुनः प्रसंगेति तत्र आनुदात्तस्य च पुन-नन अच्छउदात्तनिवृत्तिस्वरएतदात्वयोः संप्रसा
रणाप्रक्तेवेत्यर्थः ननुतासेरपिप्रत्ययस्वरात्प्रागेव परत्वाद्दिलोपेउदात्तनिवृत्तेरंवाभावात्केयमुदात्तनिवृत्तिस्वरेणेनआहभा
ष्येतोहृतीति एवं च प्रत्ययस्वरे नियोगशिष्टात थांतरंगत्वादपवादप्रसक्त्यभावाच्चोदात्तत्वप्रक्तएवोसघतहतिभावः॥ ०॥
इति श्री उपाध्यायोपनामक शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचितभाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायः समाप्तः। आह्नि राम:
कं २० ॥ श्रीराम श्रीराम श्रीरामः श्रीराम ॥ ॥ ॥ श्रीराम राम श्रीरामः ११८

श्लोक पत्र
३३४० ६८

द्वितीय.